

ЭРКИН ВОҲИДОВ

АСАРЛАР

Тўртинчи жилд

*Қиш
ҳаловати*

Эркин Воҳидов

Тўла асарлар тўплами

IV

Кичи ҳаловати

Орзуи дунё

«Янги шеърлари»

Дил тўбига чўккан маҳзани

Сўз латофати

УЎК: 821.512.133-1

КБК: 84(5Ў)6

В 88

Нашрга тайёрловчи

Мирзо Кенжабек

Масъул муҳаррир

Носиржон Жўраев

Воҳидов, Эркин.

В 88

Тўла асарлар тўплами. 4-жилд. Шеърлар, драма, адабий мақолалар. Масъул муҳаррир Н.Жўраев. – Т.: “Sharq”, 2016. – 416 б.

Ўзбекистон Қаҳрамони, Халқ шоири Эркин Воҳидов Тўла асарлар тўпламининг 4-жилди – “Қиш халовати” шеърлар, драма ва адабий мақолалардан тузилди.

ISBN 978-9943-26-419-9

УЎК: 821.512.133-1

КБК: 84(5Ў)6

ISBN 978-9943-26-419-9

© Э.Воҳидов, 2016 й.

© “Sharq” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2016.

Орзули дунё

Шукрона дилиннга ошно бўйсину
Ариюни ийқ, десанг хато бўлади.
Дунёнинг энг кўҳна фалсафаси бу:
Орзу ўса ҳаёт адо бўлади.

ШОИРГА МАКТУБ

– Мен бир қизни севаман, аммо
 Қиз дер: – Боринг, тошингиз теринг.
 Шоир ака, сиздан илтижо,
 Менга битта шеър ёзиб беринг.

Уни ўзим оққа кўчириб
 Ҳар сатрини қонимга берай.
 Гулдастага аста яшириб,
 Эшигига қистириб келай.

Ўқисин-у ўша парвосиз-
 Қалбида ҳам бир ҳис уйғонсин.
 Қасамимга ишонмаган қиз
 Ўша ёниқ байтга ишонсин.

Шундай ёзинг, токи юраги
 Эриб кетсин бўлса ҳамки тош.
 Жонига ўт тушсин мен каби,
 Оқиб кетсин кўзларидан ёш.

Ошиқда ишқ бўлса мукамал
 Маъшуқани этармиш шайдо.
 Мажнунлигим англаб у гўзал
 Зора севса бамисли Лайло.

Қучоғимга отилса дилбар,
 Юрагимда армон қолмаса...
 Ахир шоир шоирми агар
 Бир юракни эритолмаса.

Шеър кутарман сиздан умидвор,
 Ёрга етсам бахтли бўларман.
 Йўқса менга ҳаёт не даркор,
 Тоғдан ўзни ташлаб ўларман.

– Ох, бечора ошиқ укажон,
Андухларинг менга аёндир.
Ишқ – вужудни ўртаган армон,
Англаб бўлмас сирли жаҳондир.

Бир бевафо ишқида мен ҳам
Поёни йўқ дардга тўлганман
Шу дард менга тутказган қалам,
Куя-куя шоир бўлганман.

На оҳимга парво қилган у,
На шеъримни назарга илган.
Неча дафтар тўлдирганману
Улар бари йиртиб отилган.

Укам, менга қилмагин ҳавас,
Юрагимда юз минг армонлар.
Бахтли бўлсанг битта шеър эмас,
Ёзиб берай сенга дostonлар.

Ташбихларим кадрига етиб,
Ёринг кўнгли тушса жойига.
Менинг бор-йўқ ёзганим элтиб
Ташла ўша қизнинг пойига.

Бўлсин, укам, умринг чароғон,
Мен етмаган бахтга етгин сен.
Ёрингни ишқ деган бепоён
Осмонларга олиб кетгин сен.

Гул очди, деб, бир қалб сўзимдан,
Бахра олди, деб, биргина жон –
Рози бўлай мен ҳам ўзимдан,
Бу дунёдан ўтай беармон.

КЎЗУНГ, НЕ БАЛО ҚАРО БЎЛУБТУР*(Навоий газалига мухаммас)*

Ишқинг менга то жафо бўлубтур,
 Кўнглимга жафо сафо бўлубтур,
 Қошинг, не жазоки, ё бўлубтур,
 Кўзунг, не бало қаро бўлубтур,
 Ким жонға қаро бало бўлубтур.

Ҳажрингки, юзимни зард қилди,
 Дунёни кўзимга сард қилди,
 Дашти адам ичра гард қилди,
 Мажмуъи давони дард қилди,
 Дардингки, манго даво бўлубтур.

Чун ўтли юзинг адоси юз жон,
 Қош бирла кўзинг гадоси юз жон,
 Зулфингни чу мубталоси юз жон,
 Ишқ ичра онинг фидоси юз жон,
 Ҳар жонки санго фидо бўлубтур.

Тун-кун тиладим висол Худодин,
 Ҳижронни юборди ул самодин.
 Ёр юз ўгирибди мен фидодин,
 Бегона бўлубтур ошнодин,
 Бегонаго ошно бўлубтур.

Чун икки жаҳон саодати – ишқ,
 Чун умрим ўзи – ҳикояти ишқ,
 Эркин тилаги – ҳидояти ишқ,
 То тузди Навоий ояти ишқ,
 Ишқ аҳли аро наво бўлубтур.

1997

ҲАММА БОЛАМ, ДЕЙДИ

Ҳамма болам, дейди.
Шу кори олам!
Бола улғайиб, сўнг у ҳам дер, болам,
Сув пастга оқади.
Ота меҳрини
Фарзандига бериб қарз узар одам.

2001

ЯХШИЛИК

Марҳаматли инсон кўнгли доим оқ,
Барчага баробар даргоҳи кенгдир.
Лекин ёмонга ҳам яхшилик қилмоқ
Яхшига ёмонлик қилмоққа тенгдир.

2002

ЎЛМАС ЭДИ БАЛКИ ОДАМЗОД

Ўлмас эди балки одамзод,
 Бўлар эди дунёга устун.
 Акли бўлса жаҳлидан зиёд,
 Сабри бўлса нафсидан устун.

Ажал дея аталувчи чоҳ –
 Ичра зинҳор тушмасди одам,
 Бўлса эди озгина огоҳ,
 Ўйлабгина қўйсайди кадам.

Иш ўлдирмас, ишкал ўлдирар,
 Жон заволи юз ёшмас, кўз ёш,
 Инсон нега дунёдан кетар
 Қувлаб унга отмасалар тош?!

Таҳкир захру ханжар ила тенг,
 Тухмат ортиқ ўқдан ва дордан.
 Инсон ўлмас бири бирининг
 Ўлишига бермаса ёрдам.

Инсон ўлмас ўлдирмаса ғам,
 Макон килмас каро турбатни
 Кўрса агар тиригида ҳам
 Ўлганида топган ҳурматни.

Олам тўла фитна, адоват,
 Мангу қолиб нетар одамзод?
 Бир кун чарчаб, излаб фарогат
 Тинч дунёга кетар одамзод.
 2004

ВАФО

Қабристонда кеча ёккан қор
Милдир-милдир эриб ётибди.
Гўр устида бир ит инграб зор,
Лойга бағрин бериб ётибди.

Кеча тобут кўтарилган дам
У беором югурган-елган.
Кувсалар ҳам, тош отсалар ҳам
Эл ортидан мозорга келган.

Отасидан айрилса агар
Бунча куймас одам боласи.
Ёлғон эди кеча йиғилар,
Рост эди шу итнинг ноласи.

Совуқ тунда котиб, дийдираб,
Қабрга у кўйиб ётди бош.
Эриган қор каби милдираб
Кўзларидан тинмай оқди ёш...

Биз инсонмиз, сохиби дунё,
Қудратлимиз, мағрурмиз, тўкмиз.
Садоқатда, меҳрда аммо
Шу бечора бир итча йўкмиз.

2005

ҚАЙ БИРИ АЗИЗ?

Шогирд сўрди:
– Қай бири азиз,
Дўстми ёки қариндош-жигар?
Устоз жавоб берди:
– Шубҳасиз,
Қариндош! У дўст бўлса агар.
2005

ДЎСТЛИК ВА АДОВАТ

Адоватдан сира келмаган бойлик,
Ҳосил гадолигу қуллик бўлади.
Лой отишган ёвлар икков ҳам лойлик,
Гул тутишган дўстлар гуллик бўлади.
2005

КЕКСАЛИК ИЛТИЖОСИ

Беш маҳал дуога қўл очади чол:
– Оллоҳим, оз оғриқ, осон ўлим бер.
Ақрабо жонига тегмай жоним ол,
Йўлга қаратмасдан сўнгги йўлим бер.

2005

АЙРИЛИҚ

Дўстнинг ўлимига қандок кўнармиз?
Жон парчасин ерга қўшиб кўмармиз.
Айрила-айрила адо бўлгач жон
Дўстлар кетган юртга биз ҳам жўнармиз.

2006

ҚАЛАМ

Қалам, сени йўндим килиб
Мен бир – икки уч,
Икки учли найза бўлиб
Сен бир-икки уч.
Бемехрлик, бекадрлик,
бевафолнкка
Санчил бориб, санаб турай
Мен: бир...икки...уч...

2006

СЕН УЧУН

Мен хаётда бор эканман,
Ўйласам, сен бор учун,
Кўксим ичра калб урар
Тун-кун ўзингга зор учун.
Жонга чун сенсан тириклик,
Жон фидо бўлсин сенга,
То жаҳонда бор эканман,
Борлигим сен ёр учун.

2006

ДУСТЛАРИНГ БЎЛСИН

Бир кам дунё.
Сен ҳам бир банда.
Майли, каму кўстларинг бўлсин.
Лек кўрганда шод, кўрмаганда
Соғингучи дўстларинг бўлсин.

Уларга дил тўла ҳимматинг,
Меҳр тўла кўзларинг бўлсин.
Қайдасан, деб, бузиб хилватинг,
Босиб келар дўстларинг бўлсин.

Севин улар тегса жонингга,
Ишдан қўйса кул, яйра, кулдир.
Келмай қўйса биров ёнингга,
Дунё охир бўлгани шулдир.

2007

БЕДОР ТУНЛАР

Мижжа коққани йўқ шоир ўтган тун,
Шеър коралаб, оққа кўчириб чикди.
Бу кеч ҳам ухламай, барини бутун
Бир сатр қолдирмай ўчириб чикди.

2008

СЎЗ – ЗАБАРЖАД

Сўз – забаржад,
Сўз – гавҳар, олтин,
Заргарликнинг машаққати кўп.
Сўзни байтга кадашдан олдин
Кафтингга қўй, тўйиб кара, ўп!

2009

ЭРКАК БЎЛ

Эрмисан, эркак бўл, саналмас бутун
Бир аёлни бахтли қилмаган эркак.
Бошимда эрим бор, деган сўз учун
Аёлни бошингга кўйишинг керак.

2009

ТЎҚИСЛИК

Бутликка не етсин,
Камликдан кўра
Инсон тўқис бўлиб юргани яхши.
Лекин Яратгандан бир бахтни сўра,
Нимангдир етмасдан тургани яхши.

Шукрона дилингга ошно бўлсину
Армоним йўқ, десанг хато бўлади.
Дунёнинг энг кўхна фалсафаси бу:
Орзу ўлса хаёт адо бўлади.

2009

НҮНОҚ ШОИРЛАР

Биз бир замон муҳаррир бўлдик,
Қисмат экан, бўлдик ноширлар.
Ўлсак ёмон шеърлардан ўлдик,
Адо қилди нўноқ шоирлар.

Қўлёмалар ўқирдик дил ғаш,
Кўргилиқдан оҳлар урардик.
Сўзи чалқаш,
Ўзи жанжалқаш
Шеърбозлардан кочиб юрардик.

Йиллар ўтди.
Танидик одам,
Дунё надир, қилдик тафаккур.
Энди ўша ташбихи мубҳам
Нозимларга деймиз ташаккур.

Кўп зотларни кўрдик,
Алҳазар,
Ёқа тутдик, астағфируллоҳ!
Энди бизга энг ғўр байтёзар
Валий бўлиб кўринар, биллоҳ!

Шеър йўлласа –
Ҳатто саёз, хом –
Ёш шоир ё ҳаваскор бахши
Мақтаб-мақтаб тилаймиз илҳом,
Шеър ёз, деймиз, ёзганинг яхши.

Сени шоир билишмаса ҳам,
Шеърингни чоп қилишмаса ҳам,
Қофияси келишмаса ҳам
Шеър ёза бер, ёзганинг яхши.

Оқ қоғозга қоматинг эгиб,
Оқ кўнгилга умидлар экиб,
Муҳаррирлар жонига тегиб
Шеър ёза бер, ёзганинг яхши.

Бахтни уйғоқ тунлардан сўра,
Бўлма кину ҳасадга жўра,
Юмалоқ хат ёзгандан кўра
Шеър ёза бер, ёзганинг яхши.

Дунё нўноқ шеърга тўлса ҳам,
Мунаққидлар хуноб бўлса ҳам,
Таъби нозик ўқиб ўлса ҳам
Шеър ёза бер, ёзганинг яхши.

Зинҳор-зинҳор бу ишдан тўйма,
Ишқибозлик умрнинг нақши.
Бизга ўхшаб ёзмасдан қўйма,
Шеър ёза бер, ёзганинг яхши.

2009

ТАҚДИРДА БОР ЭДИНГ

Кўнглинг борми, десам, “Эй, бор-бор!” – дединг,
Лол турсам, “Тур-тур”ни юз, минг бор дединг.
Тушундим, ёнингга бордимۇ турдим,
Чунки пешонамда ўзинг бор эдинг.

2000

БУЮК САДОҚАТ

Шоирларнинг бари бевафо,
Кўш хотинлик бари-бариси.
Битта уйда эр-хотин аро
Кундош яшар – илҳом париси.

Бир истисно – Навоий ҳазрат,
Садокати даҳоларга хос.
Устоз икки паридан фақат
Биттасига уйланган холос.

2009

РОСТ ГАП

Тукканингга рост гап ёкмаса,
Хотинни-ку гапирмаёк кўй.
Ростгўй эрнинг ҳар куни аза,
Ёлғончининг бутун умри – тўй.

Сен ёрингга тўкиб ташла байт,
Париваш де, ата сарвиноз.
Рост гапингни мажлисларда айт,
Тўғри сўзни газетага ёз.

Писта кўмир қовурса ёринг,
Сен ўшани оҳ-оҳ деб егин.
Ташаккур айт совурса боринг,
Заҳар сочса “асалим” дегин.

Тўлиб кетсанг тоғларга бақир,
Садо берсин нолаларингга.
Хотинингни “жоним” деб чақир,
У онадир болаларингга.

У жонфидо, умрингга ҳамдам,
Фақатгина бир айби бордир.
Айби шуки, ёлғон бўлса ҳам
Битта ширин сўзингга зордир.

Аслида-ку гуноҳ ёлғон гап.
Лекин гуноҳ тўла дунёда
Ёлғон гапир аёлни мақтаб,
Рост гап йўқдир бундан зиёда.

2009

ҲАЁТ ЙЎЛИ

Замон тез, фурсат оз,
Ҳар лаҳза зикдир,
Ҳар лаҳза зиклиги билан қизикдир.
Ҳаёт йўли надир? Қабр тошида
Икки сана аро қисқа чизикдир.

ЙЎЛ ТАДОРИГИ

Ёшлигингда яхшидир йўл,
Юрт кезиш, олам кўриш,
Кексалик келгач насибинг
Йўлга боқиб ўлтириш.
Энди манзил ҳеч харита –
Ичра номи йўқ диёр,
Кексалик – ул мамлакатга
Йўл тадоригин кўриш.

2004

ҚИЗ БОЛАНИНГ СЕВГИСИ

Қиз кўнглига муҳаббат
Олов солмасин экан.
Оллоҳ-Оллоҳ, қиз бола
Севиб қолмасин экан.

Ошиқ йигит девона
Бўлса ҳам ярашади.
Гул ушлаб қиз йўлини
Тўсса ҳам ярашади.

Йигит ишқ оташида
Сўзон бўлса айб эмас.
Йигит ишқи дунёга
Достон бўлса айб эмас.

Қиз кўнглига муҳаббат
Олов солмасин экан.
Оллоҳ-Оллоҳ, қиз бола
Севиб қолмасин экан.

Қиз боланинг пойига
Занжир экан ҳаёси.
Қиз севгиси сим-сим дард,
Бўлмас экан давоси.

Қизу йигит – тенг деманг,
Зинҳор-зинҳор тенг эмас.
Қизга олам кенг деманг,
Унга олам кенг эмас.

Қиз кўнглига муҳаббат
Олов солмасин экан.
Оллоҳ-Оллоҳ, қиз бола
Севиб қолмасин экан.

Йигитларга бер, Тангрим,
Ишқнинг тожу тахтини.
Қиз болага ато эт
Севилмоқнинг бахтини.

Йигит ёнсин, қалбини
Аланга қил, гулхан қил.
Қизни гулдек яратдинг,
Кўнглини ҳам гулшан қил.

Қиз кўнглига муҳаббат
Олов солмасин экан...

БЎСАҒА

Ўпмокқа кўлин бермади,
остонани мен зор-
Ўпдим. Бўсаға бўсаға ном –
олмади бекор.

СОЯ

Қуёшли кун соянг қолмас изингдан,
Булут чикса ғойиб бўлар кўзингдан.
Офтобинг тик келса пойингда ётар,
Кун ботарда узун бўлар ўзингдан.

АМАЛИЁТДАН СЎНГ

Амалиётдан сўнг кўз очган бемор
Дейди: – Раҳмат доктор, муташаккирман.
Доктор айтар: – Сўзинг кўп жимжимадор,
Лекин мен доктормас, Мункар-Накирман.

Бемор кулар: – Эй-ҳа, фариштаман, денг,
Ҳазилингиз бунча совук, докторжон!
Мункар-Накир айтар: – Сўроққа келдинг,
Раббинг ким, жавоб бер, гуноҳкор инсон.

Бемор дер: – Дўқ урманг! Ёруғ дунёда
Мункар-Накирларнинг кўпини кўрдим,
Кўргиликлар қилди илмим зиёда,
Сўроқлардан мулла бўлиб улгурдим.

Мункар-Накирман, деб алдаманг фақат,
Мункар билан Накир икки малақдир.
– Рост, лекин бизда ҳам қисқарган штат,
Иш кўп, улгуролмай жоним ҳалақдир.

– Хўп Накир бўлсангиз Мункар қаёқда,
Мункар бўлсангиз не иш қилар Накир?
– Жонга тегдинг, сенми ё мен сўроқда?
Бор, йўқол, кўзимга кўринма, фақир!

Амалиётдан сўнг кўз очган бемор,
Мункар-Накир қувган фақир мен ўзим,
Оғриқларим унут, олам беғубор,
Шунчалар ёруғки, қамашар кўзим.

Қайтдим мулки бақо остонасидан,
Уйғондим қайта бу ажиб гулшанда.
Ё жой олдим фирдавс кошонасидан
Гуноҳи авф бўлган мен осий банда?

Кўзимни яшнатган ҳусну жамоли
Фаришталарми ё гул рухсоралар?
Жаннат насими ул ё юрт шамоли,
Бу Оби Кавсарми ё фавворалар?

Қайдаман? Кўз тўла, дил тўла ҳайрат,
Равзаи ризвонми ё ўз чаманим?
Мен ватанда бўлсам, демак у жаннат,
Агар жаннатдаман, жаннат – Ватаним.

Гўё икки олам менга ошино,
Уйғоқлигим тушдек, уйкуда бедор –
Қадамлаб юрибман ер ва кўк аро
Амалиётдан сўнг кўз очган бемор.

ЎЧМАС ЧИРОҚЛАР

Тунлар аччик-аччик қаҳволар ичиб,
Муздек сувларга юз ювган эканмиз,
Ёшлиқда муттасил уйқудан кечиб,
Уни қайтмас килиб қувган эканмиз.

Мудрок йўкламайди энди бир дафъа,
Аразлаган вужуд, озор чеккан жон.
Юрак хафа, юрак ичра қон хафа,
Орттирган дардимиз номи хафақон.

Минг бу хасталиклар, санчик, оғриқлар
Ўша юз ўгирган оромдан тортиқ.
Биз энди тун бўйи ичган дорилар
Умр бўйи ичган қаҳводан ортиқ.

Бахш этмокни истаб дилларга зиё,
Тунлар чироғимиз ўчмади, бироқ
Ўчмайдиган килиб маҳшаргача то
Биз ўз бошимизда ёқибмиз чироқ.

УСТОЗ

Сохибқирон ётар устоз пойида,
Жомийни пир тутган Навоий ҳазрат.
Устоз буюк деган буюк қоида
Бу қайтар дунёда азалий ҳикмат.

Афлотунга шогирд эди Арасту,
Ул шогирдга шогирд бўлди Искандар.
Бу олтин силсила давоми мангу,
Ўзи устоз бўлар устоз кўрганлар.

Борми мураббийдан бахтлирок инсон,
Шогирдлари қилса юксакка парвоз.
Бошимизга тожсиз, бор бўлинг омон,
Табарруқлар ичра табарруқ устоз!

ҲАЗИЛ ТЎҒРИСИДА ЖИДДИЙ ШЕЪР

Бир замонлар Эрон шоҳи
 Ҳоким бўлган дунёга.
 Юнон юзта олтин тухум
 Бож тўлаган Дорога.

Ёш Искандар Юнон тахтин
 Олгач бермай кўйди бож.
 Эрон шоҳи хат юборди:
 “Ё жонни бер, ё хирож.”

Искандардан жавоб келди
 Тўла ўткир мажозлар:
 “Бизда энди товуклар йўқ,
 Тухум бермас хўрозлар.”

Шу ҳазилдан жанг бошланди,
 Юнон енгди Эронни.
 Шоҳ Искандар ҳазил билан
 Олди ярим дунёни.

Кўҳна тарих кўп турфа хил
 Ҳазилларга гувоҳдир.
 Ҳазил борки, кони савоб,
 Ҳазил борки, гуноҳдир.

Массагетга ҳазил қилмоқ
 Йўқ, деб айтган Искандар.
 Окс ёнида оёғидан
 Ўқ еб қайтган Искандар.

Сохибкирон кудратидан
Бехабар эл қолмаган.
Ман-ман деган жахонгир ҳам
Ҳазиллаша олмаган.

Наполеон Россияга
Қалтис ҳазил ўйлади.
Совуқ уни ҳуштак чалиб
Парижгача қувлади.

Юз ўттиз йил ўтиб яна
Бир ҳазилкаш юз тубан.
“Катюшалар” қаҳ-қаҳ отиб
Кулдилар ёв устидан.

Бекормаски, эл қадимдан
Ҳазил тағи зил, дейди.
Ўйнаб ҳазил қилганда ҳам
Ўйлаб ҳазил қил, дейди.

Ўйнашмагин арбоб билан,
Арбоб гарчи минг дилкаш.
Билки, бўри кўзичоққа,
Шер охуга ҳазилкаш.

Бўғма илон куёнга дўст,
Кучоклашни ўйлайди.
Мушук эса сичқон билан
“Микки-маус” ўйнайди.

Менинг ҳам кўп дўстларим бор,
Кўп келишар ёнимга.
Улар – юз хил хасталиклар,
Ҳазилкашдир жонимга.

Дору билан меҳмон қилсам
Тинчигандай бўлишар.
Зум ўтмасдан яна йикиб,
Юмалатиб кулишар.

Мен-ку битта сабил жонман,
Ўзига дард тилаган.
Ҳазил билан, инсон недир,
Салтанатлар қулаган.

Завол топди қаттол тузум,
Уни енгган кўшин йўк.
Бу қалъага ҳажв аталган
Замбаракдан ёғди ўк.

Тўрт томондан кулгу, мазах
Паймонасин тўлатди.
Йиқолмасди ҳеч бир кудрат,
Латифалар кулатди.

Ҳазилни ҳеч ўйин дема,
Ҳазил таги пуч эмас.
Қанот ёзган бир ҳазил сўз
Ҳазилакам куч эмас.

Бу дунёда яйраб яша,
Шўх, ҳазилкаш бўл, майли.
Лекин англа, ҳазил билан
Ҳазиллашиб бўлмайди.

БОДОМ ВА ОДАМ

Бодом одамга ўхшар,
Навбахорни суяди.
Одам бодомга ўхшар,
Эрта гуллаб кўяди.

ИГНАНИНГ ҲАСРАТИ

Игна айтар эмиш инсонга,
Қадримга ет, кўзни оч, дермиш.
Кийим тикдим жумла жаҳонга,
Ўзим эса – ялангоч, дермиш.

Асли унга либос нима ғам,
Бу ҳасратнинг сабоғи бордир.
Шу беминнат игначанинг ҳам
Раҳматга зор кулоги бордир.

2005

ЁМОНГА ЁНДОШМОҚ

Тош билан ўйнашса,
дарз кетар чинни ҳам,
Арига дўст бўлса,
таланар шинни ҳам.
Ёмонга ёндошмоқ
Оқибати не,
Сен англаб етмадинг,
биларди жинни ҳам.

1994

Offenbarungs (Kommunikation)

Offenbarungs (Kommunikation)

Offenbarungs (Kommunikation)

Offenbarungs (Kommunikation)

Offenbarungs

ЗАМОНА ЗАЙЛИ

Ўғлим ошно бўди “Бони-Эм” билан,
Ранжидим, мақомни тингламайди, деб.
Энди хафа бўлар ўғлим ўғлидан,
Нодон “Бони-Эм”ни англамайди, деб.

1997

ШОИР ВА ТАНҚИДЧИ

Танкидчидан андак хайикиб,
Ҳурматлаймиз, кулок соламиз.
Мунақкидлар шарҳини ўкиб
Ўз шеъримиз англаб оламиз.

1997

КАРАШМА

Қиз боланинг рост гапи оздир,
 Ёлғонлари бисёр, адашма.
 “Тегманг менга”, дегани – ноздир,
 “Нари тулинг”, деса – карашма.

Ишва билан “Қуриб кетинг”, дер,
 Қўнгилга ҳеч қаттиқ олмагин.
 “Ўлинг” деса, яшнаб юравер,
 “Қочинг” деса, кочиб қолмагин.

Ҳеч гул борми ахир тикансиз,
 Тиканига фидо қилгин жон.
 Бир кун айтар: – Ёмон экансиз,
 Маъноси: – Сиз энг яхши инсон!

2002

ОЖИЗ КЎЗЛАР

Кўзидан шикоят қилар қария:
“Менга нима бўлди, хайронман ўзим.
Ҳов узокда турган кулранг Нексия
Рақамини яхши илғамас кўзим”.

Уни ўраб олган бир тўп ўғил-қиз
Хўрсиниб тинглашар чолнинг сўзини.
“Эй, отахон, – дерлар, – биз кўрмаяпмиз
Ўша Нексиянинг ҳатто ўзини”.

2002

ТОПИШМОҚ

Топишмоқ айтади менга набирам:
– “К” дан бошланади, ҳар уйда бор, – дер, –
Содда иш асбоби...
Мен, кетмон, десам,
Набирам кулади: – Йўқ, бу – компьютер!

2005

ГЎДАК

Эркаланиб, тилда бол билан
Кайхисравни от қилди гўдак.
Соддагина бир савол билан
Афлотунни мот қилди гўдак.

2005

ЎЗБЕКНИНГ СЎЗЛАРИ

Ўзбекнинг хўп сўзлари бор.
Меҳрибон эр –
Гапин айтиб сизларни бир қулдираман:
У хотинга, мендан олдин ўлмагин, дер,
Қўшиб қўяр, ўлсанг худди ўлдираман.

2006

ЗАМОН ЖОНОНИ

Десам, мен сенга парвона,
У бепарвода парво на?

Замон жонони фарқ этмас
На жон, жонон на, жоно на.

Ғазал ҳам бир, ғизол ҳам бир,
Не фарқ девону девона?

Писанд этмас сўзим дурин,
Ўзим дур, дейди Дурдона.

Дил англар дил тополмасман,
Бу савдо на, бу савдо на?

Қочиб парвоси йўқлардан,
Кетарман, кайда Фарғона?

2006

ДАНГАСАЛАР

Ғайратлилар елиб-югуриб,
Меҳнат билан мудом овора.
Дангасалар эса ўй суриб,
Ўтиш учун излашар чора.

Ишчан азал тинмай ер чопган,
Ўғир туйган, совурган сомон.
Ялков ўйлаб чархпалак топган,
Ижод қилган шамол тегирмон.

Парвоз этсам юксак самода
Замонавий лайнерда букун,
Раҳмат дейман ёруғ дунёда
Дангасалар борлиги учун.

Йўкса юрар эдик ҳойнаҳой
Ҳануз яёв чангитиб тупрок.
Хўб юртим бор, хаёлкашга бой,
Ишчанидан ўйчани кўпрок.

Рост айтсам, бу менинг ҳам дардим,
Холимасман бу касалликдан.
Ғайрат қилсам бир касб топардим,
Шоир бўлдим дангасаликдан.

Ўтокчилар ҳолини тушун,
Эй дўст, бунга чидаган чидар.
Шахталарда узала тушиб
Ўтиб ишлар қора кончилар...

Бизнинг меҳнат шундоқ,
Нима бор –
Дабдабаю асъасаларга.
Сизлар тинманг, ишланг фидокор,
Халал берманг дангасаларга.

2006

НЕГА ЯПОН ЮЗ ЙИЛ ЯШАР...

Нега япон юз йил яшару
Ўзбек бунча ёшга бормайди?
Чунки япон биздек қоронғи
Сахар туриб ошга бормайди.

Таъзияда эл кўзи учун
Минг кишилиқ зиёфат курмас.
Ҳайити йўқ, бел боғлаб уч кун
Шамдай қотиб кўчада турмас.

Гарчи биздан юз бор фаровон,
Гарчи биздан юз карра тўқдир.
Тўй харжида юзта бой япон
Бир камбағал ўзбекча йўқдир.

Бу сўзимни японга айтсам
Деди баттар қисиб кўзини:
– Япон бундоқ яшолмас ҳеч ҳам,
Харакири қилар ўзини.

2006

ҲАЗРАТ ХИЗР ВА ЗАМОН АЁЛИ

Бу эртак эмас ё шоир хаёли,
 Хангома ҳам эмас суҳбат қизирга.
 Шу кунларда бизнинг замон аёли
 Учради ногаҳон Ҳазрат Хизрга.

Ул Алайҳиссалом одатга кўра
 Тила тилагингни, деб қилди хитоб,
 Хизрман, хоҳлаган нарсангни сўра,
 Муҳайё қилурман борини шитоб.

Эртак ҳақиқатга айланган даврон,
 Ҳайратни унутган бизнинг аёллар.
 Айникса уларга хуш келар ҳар он
 Тила тилагингни, деб турса чоллар.

Жувон лол колмади, арз қила кетди,
 Рўйхат айта кетди беҳад-бепоён.
 Ҳазрат чарчаб ўлар ҳолатга етди,
 Хизр бўлганидан юз минг пушаймон.

Шўрлик кўкка қараб хасратда, доғда,
 Деди: ишингни ол, ё парвардигор.
 Йўк эса, эй тангрим, ёруғ дунёда
 Мени аёлларга дуч қилма зинҳор.

2006

ЁМОН ДЕБ БЎЛМАС

- Шанғи хотинингдан маҳалла безор,
Нега чурк этмайсан, бардошинг тўлмас?
- Не қилай, меники ўша дилозор,
Ўз хасмингни эса ёмон деб бўлмас.

- Мана, қутулдинг-ку, хотининг кетди.
Кўрган кунларинг айт, ичга солма, бас.
- У аёл бировнинг хотини энди,
Бировнинг хасмини ёмон деб бўлмас.

2007

ЎҒРИГА НАСИҲАТ

Ўғри бўлсанг, жон ука,
Бозорга бор, дўмга бор.
Ўзбек маҳалласига
Кирма зинҳор ба зинҳор.

Шаҳарлар кўп, бировнинг
Биров билан иши йўқ.
Тоғни кўтариб кетсанг
Ҳой, дейдиган киши йўқ.

Маҳалла ҳам замонбоп
Бўла қолса қанийди...
Бемазалар ҳаммаси
Бир-бирини танийди.

Салом берар учраган,
Сўзсиз, алиқ оласан.
Алиқ олиб, сен шўрлик
Балоларга қоласан.

“Йўл бўлсин”, деб аввало
Тўсиб олар йўлингни.
Етти пуштинг сўроқлаб
Эзғилайди қўлингни.

Зўрлаб уйга етаклар,
Меҳмон қилар ош билан.
Бундан ургани яхши
Бошгинангга тош билан.

Кузатиб, чўнтагинга
Қант-курс солиб кўяди.
“Насиба” деб куйдириб
Сени тигсиз сўяди.

Чукур эҳтиром билан
Кавушингни тўғрилар.
Маҳаллага бормайди
Эси бутун ўғрилар.

Иккала кулоқ билан
Эшитиб ол сўзимни.
Сенга насиҳат қилдим
Яқин олиб ўзимни.

Ростин айтсам, бизда ҳам
Касб шу, кўнглинг бўлсин тўк.
Навоий сандиғига
Қўл солмаган шоир йўк...

Ўғрилиқ – гулдай хунар,
Омад сенга бўлсин ёр,
Ўзбек маҳалласига
Борма зинҳор ба зинҳор.

2008

СОЧИЛГАН БАЙТЛАР

Майли тойсам, майли ёрсам бош,
Ҳовлим бўлсин фақат мармар тош.

*

Ҳар берк йўлнинг битта очик йўли бор,
Унда нафсинг узатилган кўли бор.

*

Урмас уни нега жин?
Жиндан зўрроқ мегажин.

*

Лаб чўзишдан олдин ўпгани,
Босиб олиш керак ўпкани.

*

Эринчок кам яшар, нимага десак,
Яшамоқ учун ҳам ҳафсала керак.

*

Бугун сўфи кечаги кўр, кар атеист,
Кўр, кечаги сўфи бугун – каратеист.

2009

КЕЛАЖАКНИНГ МАТМУСАЛАРИ

Бир хўплам чой баҳонасида
Унут бўлар ғам-ғуссалари –
Келажакнинг чойхонасида
Келажакнинг Матмусалари.

Матмусага айтар Матмуса:
– Шу йил уч юз ёшга тўламан.
Наҳот зумда шунча йил ўтса!
Ёқа ушлаб хайрон бўламан.

Жавоб айтар Матмуса: – “Адаш,
Уч юз нима, беш юзимда ҳам
Жуда ширин дунёда яшаш,
Ҳеч ўлгиси келмайди одам”.

Бошкаси дер: – “Тез ўтса давр,
Сабаб камроқ бўламиз Ерда.
Гоҳ жойимиз Альфа Кентавр,
Гоҳи манзил – Андромеда”.

Тўртинчиси айтар: – “Ўзимга
Тўқман, йўқдир ҳеч кимдан камим.
Бир ташвишим – “бутлов қисм”га
Кетаётир барча топганим.

Етти юзга кирса-да ҳамон
Ташламайди отам ароқни.
Алмаштирдик ўн уч ошқозон,
Ўн саккизта кораталокни.

Яна айтар: – “Пул бор, осон бу,
Камбағалга аммо кўп қийин.
Марсга сафар миллион бўлдию
Одам қадри бўлди бир тийин”.

Янги минг йил остонасида
Ҳасратлашар, кўп ғуссалари –
Келажакнинг чойхонасида
Келажакнинг Матмусалари.

ЯШАВОР

Мева берма болангга,
Асра меҳмон холангга.
Маҳкам беркит, яшавор,
Қорайтириб ташлавор!

ЗЎРАВОН

Қоч, четга ўт, йўл бер йигитга! —
Дея тоғни тепди чигиртка.

ИНГЛИЗЧА КЕТИШ

Хайрлашмай кетар англиз
Мезбонини нотинч этмайди.
Донишқишлок аҳли, билингиз,
Хайрлашадию кетмайди.

ИШ БУЮРСАНГ

Иш буюр, “йўк”, деса
Ёлбор, кўндиргин.
“Хўп” деб бажармаса,
Уриб ўлдиргин.

2011

ҚЎЛИНГНИ ПАРДАЛАР ҚИЛДИНГ...

*Юзингни бир кўрай десам
Қўлингни пардалар қилдинг.
Завқий*

Ёр юзини бир кўрмоққа зор,
Фарёд қилиб ўтди устозлар.
Замон ўзга энди, ўзга ёр,
На парда бор, на ишва-нозлар.

Мумтоз шоир қайтса тирилиб,
Ўзга байтлар айтиб кетарди.
Қўлни юзга пардалар қилиб,
Замонига қайтиб кетарди.

2004

ЯНГИ БОШЛИҚ

Бошлиғимиз мард эди, ўктам,
Янгисидан кўнгил тўлмади.
Ўнта мажлис ўтказганда ҳам
Битта одам инфаркт бўлмади.

1983

ЖОҲИЛ

Жохилда ҳам кўз бор, сўқирмас, кўрмас,
Фақат у бурнидан узоқни кўрмас.
Не кўрса феъл боис кўрар у, лекин
Бировдан кўради, ўзидан кўрмас.

1985

ШОИРЛАР ҲАҚИДА

Китоб ўқиб шеърлар тўқимас шоир,
Ундан-бундан бир-бир чўқимас шоир.
Сабабини рўй-рост айтсам, умрида
Ўзидан бошқани ўқимас шоир.

ИҚРОР

Агар шахмат ўйнаганимда,
Ўйлагандек ўйлаганимда
Етти ўлчаб бир сурсайдим от,
Бўлмас эдим ҳар қадамда мот.

СИРНИНГ ҚАНОТИ

Сирни ёймоқ бўлсанг, бир оғиз сўз бас,
Радиога эълон қилиш шарт эмас.
Очмоқ ҳам керакмас интернетда сайт,
Ҳеч кимга айтма, деб бир кишига айт.

КИМ НИМА ИЧАДИ?

Бой ичади сара май
Ўртаҳолга қарамай.
Алам қилиб ўртаҳол
Эзиб ичар пўртаҳол.

Камбағал ўз ҳолича
Сўриб ётар олича.
Бечорада йўқ арак.
Сув ичиб кайфи тарак.

УСТА КЕЛДИ

Уйимизга уста келди,
Мутафаккир тусда келди.
Касби битта, иши битта,
Гапи эса юзта келди.

Топинг деди, арра топдим,
Мих суғурдим, теша чопдим.
Бу ишларнинг орасида
Чой ташидим, носга чопдим.

Ғишт буюрди, тош буюрди,
Икки дастёр ёш буюрди.
Тушлик учун барра кабоб,
Кечкурунга ош буюрди.

Кум ташидим, тупроқ уйдим,
Оёк ювса сувлар қуйдим.
Мизғиб олай деганида
Тўшак солиб ёстик қуйдим.

Дебмидимки, кул бўлайин,
Меҳмон қилиб пул тўлайин.
Уста бўлмай ўлсин уста,
Уста топмай мен ўлайин.

НАСИҲАТ

Бахт аршига чиққаннинг
Оёғидан ушлама.
Худо ерга тикқаннинг
Калласига муштлама.

ДОНИШМАНД ВА ЖОҲИЛ

– Мен яхшилик қилдим-ку сенга,
Нега урдинг, недир гуноҳим?
– Сендаги бу ҳимматни нега
Бергани йўқ менга Оллоҳим?

2006

ПАРИШОНХОТИРЛИК

Ёддан чиқмасин, деб, хаёл аралаш,
Ҳар кеч унга одат режа қоралаш.
Рўйхатни батафсил ёзару, аммо
Тонгда эсдан чиқар қоғозга қараш.

1995

НОАҲИЛ ЖУФТЛАР

Дерлар, бахтли жуфтлар бир хил бахтиёр,
Бахтсиз оиланинг бор минг бир хили.
Эр-хотин қирпичоқ бўлса сабабкор –
Бирининг қўлию бирининг тили.

Уларни фарзандлар уволи тутсин,
Кўз ёши, фарёди, дарз кетган дили.
Бундоқ эр-хотиннинг кесилиб тушсин
Кўтарган қўлию вайсаган тили.

2008

ДҶРМОН МУШОАРАСИ**Исм саодати***(Сирожиддин Саййид ва Иқбол Мирзога)*

Иқбол Мирзо исми – толе нишони,
 Сирожиддин Саййид – бахт чароғидир.
 Саодатли экан юртим шеърхони,
 Омади қўшалок келган чоғидир.

Иккинчи ёшлик*(Умарали Норматовга)*

Умарали ака саксон ёшида
 От бериб улоққа солса ярайди.
 Файрати жўш урган йигит қошида
 Саксон ёш уялиб ерга қарайди.

Не илож!*(Ўткир Ҳошимовга)*

Гарчи етмаса-да ёши ёшимга,
 Гап бермайди, чиқиб олган бошимга.
 Ўзи ҳам, сўзи ҳам, кўзи ҳам ўткир,
 Тан бермай не илож Ўткир Ҳошимга.

Отдошлар*(Турсунбой Адашбоев ва Турсун Алига)*

Турсунбойга деди Турсунбой:
 – Адаш!
 Шартми иккимизни Турсунбой аташ?
 Шеърхон адашмасин, бўлайлик энди –
 Сен – Турсун Али, мен – Турсунбой Адаш.

Назм ва базм
(Азим Суюнга)

'Эй дўст!
Сен ҳам бир ўқи-чи назм, суюн-чи!
Назм туғилган кун базм, суюнчи.
'Эй дўст, деб барчага севинч улашган
Шоир йўқми? Бор-да! Азим Суюн-чи?

Фазогир
(Дадахон Нурийга)

Икки фазогир бор осмонга учган,
Яшил сайёрани она деб кучган.
Ракетада чиққан Гагарин Юрий,
Газетада чиққан Дадахон Нурий.

Гараша
(Саъдулла Ҳакимга)

Шоир ўсган кишлок номи Гарашадир,
Жамолига тоғлар тўймай қарашадир.
Гар Саъдулла Ҳакимга у ярашиқ ер,
Саъдулла ҳам Гарашага ярашадир.

Шеър ва қурол
(Анвар Обиджонга)

Шоир Анвар Обиджонга ҳазил шеър йўқ,
Ўйлар, акам тўрт йўл ёзса ўлардими?
Унинг ўзи тўппонча-ку, хар сўзи ўқ,
Қурол билан ҳазиллашиб бўлардими?

Мусофир*(Рустам Мусурмонга)*

Тошкентнинг Рустамдек шоири бўлмок
 Қишлоқ йигитига ҳеч осон бўлмас.
 Ўзбекнинг қадимий ҳикмати бундоқ:
 Мусофир бўлмаган Мусурмон бўлмас.

Шоҳ ва гадо*(Мирпўлат Мирзога)*

Шеър унга ҳам ҳунар, ҳам гизо,
 Ҳалол ижод лукмасин еди.
 Литгазета, Мирпўлат Мирзо –
 Ўз калбининг султони, деди.
 Не ажаб, рост бу одил садо,
 Шоир калби ҳам шоҳ, ҳам гадо.

Қурбон ўлам*(Шукур Қурбонга)*

Шукур Қурбон бўлиш осонмас,
 Яшамасанг шеър ғамини еб.
 Ёш шоирлар куйлар басма-бас
 “Қурбон ўлам” деб.

Олтин кўприк*(Носир Фозиловга)*

Собит Муқон уни деган, Носир ўзбек,
 Носир козоқ – устоз Қаххор ибораси.
 У икки халқ ўртасида олтин кўприк,
 Олтин! Аммо бунда йўқ ранг ишораси.

Юксакликда
(Махмуд Тоирга)

Халқ таниган халқ шоири – Махмуд Тоир
Ширин байтлар айтди она юртга доир.
У Паркентдан қараганда пойидадир –
Бу ён Лондон, Париж, у ён Ал-Жазоир.

Лазги
(Омон Матжонга)

Ўзбек азал-абад ғазал шайдоси,
Айникса шеърпараст Хоразм томон.
Ана, келиб қолди “Лазги” садоси:
“Омон-ей, Омон!”

Юлдузлар бағрида
(“Шарқ юлдузи” муҳаррири Улуғбек Ҳамдамга)

Юлдузга юлдузлар ошнолиги бор,
Фалакда ёлғизмас “Шарқ юлдузи” ҳам.
Навоий унга Ёр, Бобур Мададкор,
Беруний Ҳамнафас, Улуғбек Ҳамдам.

Завқли йигит
(Низом Комиловга)

У шеър ёзган.
Бармоқ – аруз фарқламаган.
Отганда ҳам кеча-кундуз фарқламаган.
Кўп йилларки, ғазал ёзмас, отмайди ҳам,
Лекин завқ бор, кайф то хануз тарқамаган.

Икки дўст

(Х. Дўстмуҳаммад ва М. Муҳаммаддўстга)

Икки адиб, иккиси ҳам бекаму кўст,
Бир-бирига ҳеч ўхшамас, бу ҳам дуруст.
Мурод зинҳор Хуршиддан кам нур таратмас,
Дўстлар ёндош – Дўстмуҳаммад, Муҳаммаддўст.

Имзо

(Муаллифнинг ўзига)

У шеър ёзиб бир замон
Кўп хатога йўл кўйди.
Ўзи бўлиб пушаймон,
“Э, воҳ” дея кўл кўйди.

МАТМУСАНИНГ ШЕЪРЛАРИ

СЎЗ БОШИ

Мени ёзди бир шоир,
Қўлимга дутор тутди.
Кийдириб кўйди тандир,
Сўнгра бирдан унутди.

Сабаб бордир ҳаркалай,
Нима дея оламан?
У ёзмаса не қилай,
Ўзим ёзақоламан.

ҲИКМАТЛАР

Ҳикматни мендан сўра,
Кунт билан эшит, чирок!
Касал бўлгандан кўра
Соғлом юрган яхшироқ.

Ҳикматни мендан сўра,
Айтаман ўйлаб узоқ.
Қашшоқ бўлгандан кўра
Бой бўлган ҳам яхшироқ.

Ҳикматни сўра мендан,
Чунки йўл босдим йироқ,
Охир билдим, ўлгандан
Тирик юрган яхшироқ.

Ҳикматни сўра мендан,
Ўзинг билиб қўй бироқ:
Мендек ҳикмат айтгандан
Соқов бўлган яхшироқ.

БИЗНИНГ МОТАМ

Аҳли аёл боғлаган бел,
Ичкарида тўкар ёш.
Ташқарида тумонат эл
Енг шимариб урар ош.

НАРХ-НАВО

Наво – кўшиқ, мусиқа, оханг,
Нарх маъноси баҳо бўлади.
Нархни кўриб ашула айтсанг,
Ўшанда нарх-наво бўлади.

АРСЛОН ВА ЭШАК

Номард хизматин қил ўлгунингча то
У сени эшак деб билиши учун.
Қулмисан қул бўлгин, чанг солма асло
Арслон санаб иззат қилиши мумкин.

ДЎНДИҚЧА

Ҳой, дўндиқча, ҳой,
Ҳой, ингичка бел.
Бошқаларни қўй,
Кучоғимга кел.

Бунчалар вой-бўй,
Ошиғинг кўпдир.
Бошқаларни қўй,
Ўзимга ўптир.

Мақсадга етдик,
Илоҳо омин!
Овулга кетдик,
Хачиримга мин.

ТУХУМ КУЛГУДАН МУҲИМ

Бир кулгуда тўрт тухум
Қуввати бор, биласан.
Тухум е – ўша муҳим,
Кулиб нима қиласан?

Кулгу – кулгу ҳарқалай,
Тухум – тухум ҳарҳолда.
Товукдай какоқламай
Тухум еб кўяқол-да.

Димоғинг чоғ,
Нафсинг тўқ,
Қорнинг чиқар дўмбайиб.
Завқи йўқнинг дарди йўқ,
Юз йил яшар хўмрайиб.

Ҳамёнингни сол ишга,
Куймоқ есанг бўлади.
Тухум сотиб олишга
Пули йўқлар кулади.

Қизиқчи нима деса
Десин, айшинг суравер,
Ўзи кулсин, сен эса
Бақрайганча туравер.

КЎКТЕРАК БОЗОРИДА

Кўктеракка келдим соат ўнта кам бирга,
Мол бозорда ўзим билан ўн такам бирга.
Ўлар бўлсам ўлдим бу ўн така дастидан,
Сотвораман ўн такамни ўнта кампирга.

УМРИМ КЕЧАР БОШҚА ВАТАНДА

Йигирмада эдим ўтган кун,
Бугун эса – йигирма бирда.
Ёшим эмас, асримни айтдим,
Умрим кечар икки асрда.

Ўтмиш – менинг болалик дўстим,
Замон шукри ҳам жону танда.
Бошқа юртда туғилиб ўсдим,
Умрим кечар бошқа Ватанда.

ЕНГИЛ ИШ ҚИДИРМА

Енгил иш кидирма,
Енгил иш йўқдир.
Жон чексанг энгиш бор,
Енгилиш йўқдир.

БИЗДАН ҚОЛГАНИ

Имкон йўқ дунёда мангу қолгани,
Таскин – биздан ҳам бир ёдгор қолгани.
Яхши иш, яхши сўз ва яхши фарзанд –
Қолари шу. Ўтди-кетди қолгани.

БИЗНИ БУЮК ИШЛАР КУТМОҚДА

Адлпеша Ануширвоннинг
Доно кули тонг отар чоғда
Айтар экан: Шоҳим, уйғонинг,
Сизни буюк ишлар кутмоқда.

Шоир, юртинг қад кўтарган пайт,
Дунё таниб турган бу чоғда
Доно кул бўл, Ватанинга айт:
Сени буюк ишлар кутмоқда.

ЮРТНИНГ ЭГАСИ

Барча бахт-саодат меҳнатникидир,
Тинчлик – дўстликники, ҳимматникидир.
Ўзбекистон ёлғиз ўзбекникимас,
Бир юзу ўттиз тўрт миллатникидир.

ҲАЗИЛКАШЛАР ҚИШЛОҒИ

Бизнинг қишлоқ ажойиб ер,
Халқи қувноқ ва дилкаш.
Бунда ҳамма аскиябоз,
Бунда ҳамма ҳазилкаш.

Мисол, бўзчи қассоб дўстдан
Мантибоп гўшт сўрайди.
Қассоб кафтдек чандир билан
Муштдек суяк ўрайди.

Бўзчи қарздор бўлиб қолмас,
У ҳам тўла “ҳиммат”га.
Қассоб келса бўзни сотар
Уч баробар қимматга.

Икковидан ошиб тушар
Қувнокликда сартарош.
Сочга сал тиғ тегизса бас,
Юриб бўлмас ялангбош.

Шифокор ҳам қувноқ одам,
Ҳазилларни кечирар.
Кўзи оғриб келганларга
Сурги дори ичира.

Бизнинг қишлоқ ажойиб жой,
Халқи қувноқ ва дилкаш.
Бунда ҳамма аскиябоз,
Бунда ҳамма ҳазилкаш.

Алдоқчисан, демас ҳеч ким
Тилимиздан окса бол.
Оқсоқолни биз алдаймиз,
Бизни алдар оқсоқол.

Уста девор курса, ғиштни
Қинғир-қийшиқ теради.
Хўжайин ҳам ҳазил ишга
Ҳазил маош беради.

Талабалар китоб кўрмас,
Очмас бирор саҳифа.
Домла – қувноқ, дарс ўрнига
Айтиб берар латифа.

Бизларда бор қизиқ-қизиқ
Оламда йўқ одатлар,
Шамолларга пул соғуриб,
Биз қиламиз роҳатлар.

Тўй қиламиз, ашуладан
Қулоқ келар қоматга.
Ҳофиз ўзи ёқа ушлаб,
Ҳайрон бизнинг тоқатга.

Бизга тинчлик керак эмас,
Зерикамиз, озамиз.
Зерикканда юқорига
Юмалоқ хат ёзамиз.

Тегажоқмиз, оёқ чалиш,
Йўлга чуқур кавлаш нақд.
Қоқилганни кўриш маза,
Йиқилганга қараш бахт.

Биз куламиз, кўшнимиздан,
Дўстимиздан куламиз.
Мазза килиб ўзимизнинг
Устимиздан куламиз.

Бизнинг қишлоқ ажойиб ер,
Халқи қувноқ ва дилқаш.
Бунда ҳамма аскиябоз,
Бунда ҳамма хазилқаш.

БИР ЖАНЖАЛ ТАРИХИ

Эр хотиннинг жағини ёрди,
Хотин дод деб ўйнашга борди.
Босолмади ўйнаш жаҳлини,
У ҳам ёрди эрнинг жағини.

Бўлди жанжал, бўлди тўполон,
Маҳкамага борди учовлон.
Учовлон тенг сўйлашга тушди,
Охири айб ўйнашга тушди.

Эру хотин топишар экан,
Ётга бало ёпишар экан.
Йиртиқ жағлар ямалиб кетди,
Ўйнаш йигит қамалиб кетди.

ДЎСТЛИК ШАРТИ

Кел, бизлар дўст бўлайлик,
Келишайлик олдиндан.
Кейин хафа бўлиш йўқ
Сен мендану мен сендан.

Меҳмонингман – бой бўлсанг,
Яйраб ейман, ичаман.
Лекин омадинг кетса
Дархол сендан кечаман.

Бугун баланд мартабам,
Сен ҳам бағринг очиб қол.
Эртага ишдан кетсам,
Тирақайлаб қочиб қол.

Айшни бирга сурайлик,
Майни бирга тотайлик.
Сўнг мен сени, сен мени
Беш тийинга сотайлик.

Ахду вафо – эски сўз,
Эскиликдан кечамиз.
Сиртда зарбоф тўн ёпиб,
Ичда кафан бичамиз.

Кўрганда дўст, кўрмасак
Танимайман, дейиш бор.
Элдан номус қилиш йўқ,
Бир-бировни ейиш бор.

Бугун дўстлик расми шу,
Айтиб кўйсак олдиндан,
Кейин ранжиб юрмаймиз
Сен мендану мен сендан.

КАМОН ВА ЎҚ

Лёл зоти камон бўлар, эркак зоти – ўқ,
Ўқ камонга илинади, бошқа илож йўқ.
Камон ўқни тортиб маҳкам кучмок бўлади,
Ўқ тортилган сари йирок учмок бўлади.

БЕГУНОҲ ОДАМ

У отдан қуласа гуноҳ жиловда,
Тойиб йиқилса айб қорда, қировда.
Бошига ҳар неки кўргилик келса,
Айб ўзида эмас, доим бировда.

ЯНГИ ЙИЛ КЕЧАСИДА

Ким нимани жон-дилидан хуш кўради,
Янги йилда, дерлар, шуни туш кўради.
Мунажжимлар кўкда гала-гала юлдуз,
Овчи кўкда гала-гала қуш кўради.

Янги йилдан биз яхши туш тиламаймиз,
Чунки янги йил кечаси ухламаймиз.
Дўстлар билан тонг отгунча базм қилиб,
Шисшларни кулатамиз, қуламаймиз.

ШОГИРДЛИК ҲАЗИЛЛАРИ

Ғафур Ғулом ёмғир ҳақида

Қадим Ўзбек тупроғи бу кўклам кўрган ёмғир,
Чамалаб қарар бўлсам, Оролдай кўл бўлади.
Уяқан ер ноғорасин така-тум урган ёмғир
Барака нишонидур, пахтамик мўл бўлади.

Озод Шарафиддиновга

Сиздан таълим олди сонсиз кадрлар,
Тошкент вилояти сизни кадрлар.
Олтин бошингизга тилло ҳайкалтош –
Энг гўзал масканнинг номи – Озодбош.

Ёқуб Ғуломовга

Тиливузда “вотти-вотти”
Аста секин йўқолвотти.

Лазиз Қаюмовга

Шеър деганнинг тури кўп,
Туйғу бўлса хўбу хўп,
Йўкса шеър эпик бўлур.
Қизил кўзойнак тақиб,
Дурбин оркали боқиб
Кўрганинг типик бўлур.

Эркин Қосимовга

Чумчуклар деразада,
Чумчукларга маза-да.
Оғрийдиган боши йўқ,
Ўт қопада тоши йўқ.

АЙРИЛИҚ

Дўст кетди, кўз ёшим дувиллаб қолди.
Хушим кетиб, бошим ғувиллаб қолди.
Кеча тўкис эди бу ёруғ олам,
Ногаҳон коинот хувиллаб қолди.

ҚУДУҚ

Эр – битмас-туганмас қудуқ бўлади,
Гоҳида қудуқ ҳам қуруқ бўлади.
Шунда сайраб кетар тилсиз хотин ҳам,
Энг бийрон эркак ҳам дудуқ бўлади.

БИЗНИНГ ЖОН

Одамзод мизожи тўрт яралибдир,
Жон шу тўрт ичида мўрт яралибдир.
Мўртлар ичида ҳам энг мўрти бўлар,
Бизнинг жон охирги сорт яралибдир.

ШОШҚАЛОҚ ОДАМ

Ўзига хос эди дўстимиз,
Бошқалардан бошқарок эди.
Орамиздан эрта кетди у,
Бирозгина шошқалоқ эди.

ОШНОЛАРИНГ

Биров ошно бўлар сени бой билиб,
Валинеъмат билиб, Ҳотамтой билиб.
Бировга хуш келар хулкинг, одобинг,
Миниб юрмоқ бўлар сени той қилиб.

МАРД СЎЗИМ ШУ

Чин шоирлар бари отилган,
Қолганлари бари сотилган.
Мард сўзим шу, хаммаси кўрқок!
Ўзим кимман?
Сўраманг бироқ.
Мен исмимни айтмасман зинҳор,
Замон нозик, бола-чакам бор.

БЕҚАСАМ

Аскар шинел кияр ичганда қасам,
Қишлоғига қайтиб кияр беқасам.
Она юртга қасам ичган у кунни
Унутмас кийганда беқасам тўнни.

МУМ ТИШЛАГАНЛАР

Биз бошдан кечирган қаттол тузумни,
Илоҳо, кўрмасин ҳеч ким ҳеч қачон.
Бунчалар ҳам қаттиқ тишлабмиз мумни,
Оғиз очолмасдан юрибмиз ҳамон.

ҲАМИША ЎЗДИК

Муслим бўлдик арабдан ортик,
Ўрис бўлдик русдан зиёда.
Бирни топсак ёруғ дунёда,
Ўн каррани қилганмиз тортик.

Ичдик, чекдик, шўро юртида
Ўздик барча оғалардан ҳам.
Юзсизликда ошмасак бўлди
Овруполик тоғалардан ҳам.

АГАР ҲАР ҒАМГА КУЙСАНГ

Агар ҳар ғамга куйсанг,
Наҳр эсанг ёшинг адо бўлгай.
Агар ҳар итга отсанг,
Тоғ эсанг тошинг адо бўлгай.
Агар уммонча бўлса
Косаи сабринг тўлар бир кун,
Агар қудратда филсан,
Филча бардошинг адо бўлгай.

ҚАРИЛИК

Киши қариб, юзга тўлгани яхши,
Мулойим, дуоғўй бўлгани яхши.
Лекин инжик, тажанг қаришдан кўра
Қаримасдан туриб ўлгани яхши.

НОДОНГА ИЛТИФОТ

Нодонга илтифот қилмоқ не керак,
Жоҳилни дилбар сўз хуркитар, аён.
Думини тарасанг тепади эшак,
Бошини силасанг ниш урар чаён.

ИЙМОН

Сув бўйида тимсоҳ ётар,
Ўрмон ёқда айиқ бор.
Миниб қочмоқ учун сенда
На от бор, на қайиқ бор.

Лекин ишонч тўла қалбинг
Ҳеч нарсадан хайиқмас.
Тимсоҳ сенга тимсоҳ эмас,
Айиқ сенга айиқмас.

ЁРУҒ ДУНЁ

Дейдиларки, дунё бевафо,
Ўтиб кетар беш кунлик гўё.
Майли, лекин қаро бўлмасин
Ёруғ дея аталган дунё.

ЮРАК

Дардлар тоши ёғди, юрак –
Шишасининг дарзи кўп.
Синмай турсин, ҳали керак,
Элдан унинг қарзи кўп.

ИНСОФ

Қонунларда инсоф сўзи йўқ,
Сабаб шуки, инсоф ўзи йўқ.
Ноинсофга жазо ҳам йўқдир,
Қози ҳам йўқ, қазо ҳам йўқдир.

КАМОЛОТ

Камолотнинг босқичи бисёр:
Мактаб, лицей, сўнг дорилфунун...
Йигирма йил жон чекмоқ даркор
Ўргатмоқни ўрганмоқ учун.

БИЗНИНГ ҚИШЛОҚ ОДАТИ

Олмону фарангу хитою араб
Оёғин узатар кўрпага қараб.
Лекин бизнинг қишлоқ одати бошқа,
Кўрпани ҳаммамиз тортамиз бошга.
Ҳайрондир фарангу олмону араб
Бизнинг очиқ қолган оёққа қараб.

КЎНГИЛ, ДЕСАМ КЎНМАЙДИ КЎНГИЛ

Вақт ўз ишин қилар.
Вақт ғолиб.
Бунга кўнар инсоннинг марди.
Кексаликни бўйнимга олиб
Уйимда тинч ётсам бўларди.

Қариганда ҳаловат керак,
Арзир мен ҳам тин олсам енгил.
Лекин бунга юрмайди юрак,
Кўнгил, десам кўнмайди кўнгил.

КАФТГИР НАВОСИ

Машшоқ оч меҳмонга танбуру дутор,
Ғижжак чалди.

Меҳмон эшитиб туриб,
Дедики, дунёда энг яхши куй бор,
Чалинар кафтгирни қозонга уриб.

ҚИЗ ТАНЛАШ

Тўйга бордим, париларга кон,
Қиз танлашнинг хонаси экан.
Қарангки, мен танлаган жонон
Бир парининг онаси экан.

ШЕЪРИЯТНИ АНГЛАШ

Мен кимёгар бўлолмасдим,
Мақтабдаёқ билардим.
Менделеев жадвалини
Ёдлаб нима қилардим!

Қани эди ғазал ўқиб,
Айтиб юрсам яллани.
Ньютоннинг биномига
Тўлдирмасдан каллани.

Беш баҳо деб Хўжа Ҳофиз,
Фузулийдан кечибман.
Медал учун болхонадор
Формулалар ечибман.

Барин билдим, ҳеч бир дарсни
Ҳеч бир қанда қилмадим.
Шоир бўлдим охир, лекин
Шеър ёзишни билмадим.

ҚИЗИЛ ЧИРОҚЛАР

Йўлнинг якини соз,
Умрнинг эса
Йўлларида дуруст йироқ-йироқлар.
Қани эди, бу йўл кенг, равон келса,
Ёниб турса доим яшил чироқлар!

Лекин бу дунёнинг шодликдан доғи,
Висолидан кўра фироғи кўпдир.
Бисёр берк кўчаси, чигал сўкмоғи,
Чорраҳаси, қизил чироғи кўпдир.

* * *

Май – қизил, гўзал қиз яноғи – қизил,
Бизга бўса бермас дудоғи – қизил.
Бир бор яшайдиган дунёда нечун
Лаззат кўчасининг чироғи қизил?

ДУШМАНГА ТАШАККУР

Сен борки, мен бежо қўймадим қадам,
Манзилни билмайин йўлга тушмадим.
Парвосиз бўлмадим бирор лаҳза ҳам,
Ташаккур, ҳамиша бор бўл, душманим!

ЎТМИШНИ СОҒИНИШ

Узун кўйлак тасқара бўлди,
Одоб, ҳаё масҳара бўлди.
Қизлар тақди киндикка узук,
Кўргунча кўр бўлганинг тузук.

Аёл сонин очиб яйради,
Эр қизариб ерга каради.
Ор-номусга тимсол бўлган Шарқ
Уяти йўқ Ғарбдан қилмас фарқ.

Буни кўриб оғриниб кетдим,
Ўтмиш!
Сени соғиниб кетдим.

СОХТА ДҮСТ

Сохта дүст кўнгил сўрар,
Кўнгилга лекин ёр эмас,
Дардинг очма, дарди йўқдир,
Зоринг айтма, зор эмас.
Соғлигингда соғинар,
Соғмоқчи бўлса соғинар,
Сухбатингни истадим, дер,
Мақсади дийдор эмас.

АРМОНЛАР КЎП

Осмон номи – чархи кажрафтор,
Замин исми кемтик оламдир.
Бу оламда одамзодки бор,
Дардга ёр кўп, бахтга ёр камдир.

Бу – Саъдийни куйдирган фироқ,
Бу – Машрабни ўртаган ғамдир.
Ёруғ дунё дейдилар, бироқ
Зулмати кўп, ёғдуси камдир.

Юртлар кездим,
Турфа хил олам,
Хоҳ арабдир, хоҳи Ажамдир,
Энг фаровон ўлкаларда ҳам
Нола кўпу шукрона камдир.

Бу кун энди ўзгача даврон,
Одамзод ҳам янги одамдир.
Лекин шундоқ экан бу жаҳон –
Армонлар кўп, комронлар камдир.

ҚАРИГАНДА

Қариганда юрак толади,
Соғлик, хусн, куч йўқолади.
Улар бари бевафо, фақат
Оғриқларинг содиқ қолади.

ДАВРОНДАН ЎКИНЧ

Кечаги келинчак бугунда – кампир,
Асал, новвот эди, энди – қалампир.
Бунча ҳам аёвсиз экансан, даврон,
Сендан аразладим!
Бор! Ҳафсалам пир.

БИРОВНИНГ ҚИЗИ

Ёшлиқда насихат эшитдим кўп бор:
“Кўнгил кўчасига беҳуда кирма.
Тўғри юр, тўғри тур, зинҳор ба зинҳор
Бировнинг кизига кўз олайтирма.”

Кўз олайтирмадим, қарадим холос,
Соҳир нигоҳига илиндим-қолдим.
Агар гуноҳ бўлса ишқу эҳтирос,
Мен ўша гуноҳни бўйнимга олдим.

Туташиқ, боғ бўлдиқ биз – икки ниҳол,
Мевалари тотли, теран илдизи.
Ёлғиз ҳаётимда яғона иқбол,
Жонимга жон ўша бировнинг қизи.

ҲАМЛЕТ

Отам қуёш эди, волидам – турбат,
Қуёшим заволнинг уфқига ботди.
Уни адо қилган амаким – зулмат
Вафосиз онамни кучоклаб ётди.

Энди менга олам, тириклик абас,
Тилагим – йўқ бўлиб кетай дафъатан.
Қотил бағридаги она – онамас,
Ватанмас зулматга ёр бўлган ватан.

ТАНГРИГА ИЛТИЖО

– Тангрим, менга бер дардларинг,
 Ғамларингда куйдиргин.
 Лекин тўймас бандаларинг
 Кўзларини тўйдиргин.

Сандиқларга мўл-кўл қилиб
 Зар тўлдиру очиб қўй.
 Япроқларни яшил пул қил,
 Бошларидан сочиб қўй.

Сув ўрнига кумуш оқсин
 Ёнларида ариқдан.
 Улар тун-кун териб ётсин,
 Тошларни қил ақиқдан.

Не истарлар, бахш эт бекам,
 Токи улар тўйсинлар.
 Мулк бериб қўй олам-олам,
 Юрт талашни қўйсинлар. –

Шундоқ дея, тўлиб ўпкам,
 Кўкка қилдим илтижо,
 Бир хўрсиниқ келди кўкдан,
 Эшитилди бир садо.

Тангрим деди:
 – Менга бошқа
 Тилагингни айт, болам.
 Оч кўзларни тўйдирмоққа
 Ожиздирман ўзим ҳам.

Хар неъматни қилдим ато,
Очиқ қилдим кўлимни.
Инсон тўйса, унга раво
Кўрармидим ўлимни!

Бағишласам қанча кўпроқ,
Чопар яна кўпроққа.
Яралишдан жисми тупроқ,
Тўяр фақат тупроққа.

АҚЛ ТОПМАДИНГ

Кўз-кўз қилиб уй курдинг баланд,
Том ёпдинг, нафс оғзин ёпмадинг.
Наф кўрмади сендан бир дардманд,
Пул топдингу ақл топмадинг.

Камхарж дўстни масхара қилдинг,
Мулзам қилдинг, қадрин топтадинг.
Бой бўлишнинг йўлини билдинг,
Пул топдингу инсоф топмадинг.

Кўлинг китоб ушламади ҳеч,
Театрга қиё боқмадинг.
Ҳирс учун жон чекдинг эрта-кеч,
Пул топдингу фикрат топмадинг.

Ой-йилларинг югурар шитоб,
Ҳаётнинг чин завқин тотмадинг.
Яшамдинг дунёда ҳисоб,
Пул топдингу ҳикмат топмадинг.

ШУНДОҚ СЌЗ АЙТ

Шундоқ сўз айт, шоир укажон,
Сўзинг калблар тубига борсин.
Бахтни ёзсанг яйрасин жаҳон,
Ғамни ёзсанг додлаб юборсин.

Шундоқ сўз айт,
Кўкка сол жаранг,
Ер юзини хайратларга сол.
Шундоқ сўзни топа олмасанг,
Укажон, шеър ёзмай кўякол.

КЕЛИШУВЧИ ТОМОНЛАР

Эски, қолоқ давронни бузиб,
Турфа янги замонлар бўлди.
Эру хотин шартнома тузиб,
Келишувчи томонлар бўлди.

Севги деган сўз йўқ хужжатда,
Расмий тилу забонлар бўлди.
Келин-куёв олдию патта,
Келишувчи томонлар бўлди.

Шартномасиз ҳаёт курганлар
Сарқит бўлди, ёмонлар бўлди.
Ёмонларга қарши турганлар
Келишувчи томонлар бўлди.

Муҳр билан бир парча қоғоз
Ишқ бўлди, аҳд-паймонлар бўлди.
Ошиқ йигит билан сарвиноз
Келишувчи томонлар бўлди.

Кўнмади бу ҳолга шайдо дил,
Келишолмай ҳайронлар бўлди.
Бу нўноқ шеър ва телба кўнгил
Келишувчи томонлар бўлди.

ҚОРА ЛАМА

Шеърим ҳали мусаввада – қоралама,
Мунаққид, сен уни ўқиб қоралама.
Қаламхақи учун шошиб нашр эттирдим,
Бизнинг ёрга пальто керак – қара лама!

ПАРИШОН ДЎСТЛАР

– Хотин туғилган кун эртага, ўртоқ,
Гулдаста олишни эсимга солгин.
– Албатта эсингга соламан, бироқ
Эсингга солишни эсимга солгин.

ЧЕРЧИЛНИНГ ҒИШТЛАРИ

Черчилнинг тўрт юзта ғишти бор эди,
Ҳар кун одат қилган иши бор эди.
Дафъи хумор керак, дерлар, эркакка.
Черчил ғишт таширди кунда эрмакка.

Масофа – қирқ қадам, канда қилмай ҳеч,
Тонг элтиб, жойига кайтарарди кеч.
Сафарда ҳам қўймай бу турфа ишни,
Олиб юрар эди тўрт юзта ғиштни.

Черчил бардам юрди тўқсонга кириб,
Май ичди, ёр севди, муродга етди.
Буюк ишларини юртига бериб,
Бизга ғиштарини қолдириб кетди.

ШОИР

Элга фақат шодлик ҳадя этарман,
Ғамни ўзим билан олиб кетарман.
Айтсам, кўтаролмай ногоҳ заминнинг
Меҳвари узилиб кетса нетарман.

ЗАМОН РОҲАТЛАРИ

Ўтириб чарчасак ётиб дам олдик,
Бундан кўп дард топдик, роҳат кам олдик.
Минг бир неъмат берди бизга замона,
Эвазига минг бир офат, ғам олдик.

МЕНГА НЕ ҚАЙҒУ!

Кимдир мени ёктирмай қолса,
Ўчирилса исмим катордан,
Не қайғум бор!
Номлар саналса,
“Ва бошқалар” ичида борман.

ҒАЗАЛҒА ҚАЙТИШ

Мен ёш шоир эдим
Ва ёш муҳаррир.
Шўрим куриб,
Бўлдим бош муҳаррир.
Ўйлардимки,
Шеъримни севгучилар кўп,
Билдим,
Дастимдан дод дегувчилар кўп.

Кимнинг ёзганлари босилмас,
Йиллаб алами ёзилмас.
Ўз дўстларим Тўлқин билан Сайёр
Мени бўғиб ўлдиришга тайёр.
Расул Раҳмон,
Сулаймон Раҳмон,
Муҳаммад Раҳмон
Тўғрилар менга палаҳмон.

Ҳолид Ризо,
Ҳамроқул Ризо,
Ихтиёр Ризо,
Ҳатто москвалик Николай Доризо
Мендан норизо.

Энди мен нетарман?
Бу амални ташлаб кетарман.
Ундан кўра ғазал ёзганим тузук.
Хатлар келар Термиз, Қаршидан...
Бир замон
Усмон Носир хўб айтган:
“Шеърим, яна ўзинг яхшисан.”

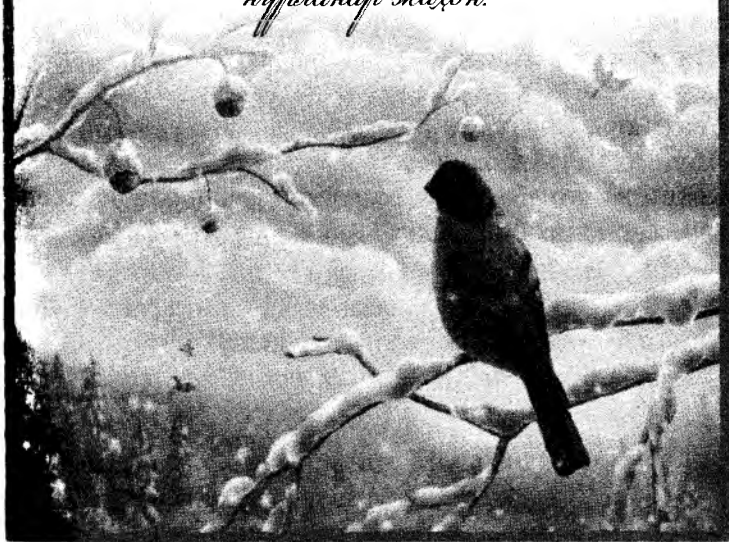
Малоҳатга мактублар

Улардан қўёш чиқар,
олам нурга бўлар гарк,

Оламга кўз очиб қара,
ўйгонмоқда Уларк!

Бу ўйгонили замирида
бир ҳикмат ниҳон:

Маладдурлар каломида
нурлар жашон.

Тўққиз манзарали фантасмагория

И ш т и р о к ч и л а р :

Фикрат – Тошкент университети талабаси.
Саид Музаффар Зако
(аслан Саид Ашрафхон) – Фикратнинг бобоси.
Хосият биби – Фикратнинг онаси.
Малоҳат – Тошкент университети талабаси.
Комил – Фикратнинг курсдоши.
Муфтий

Министр
Дипломат
Ректор
Элчи
Шарқавий – Жабалияда машварат раиси.

Генерал
Абу Баттол – Жоҳил мутаассиб
Котиб ва котиба, қавм ва қабила сардорлари, аён-
лар, жарчи ва бошқалар.

БИРИНЧИ МАНЗАРА

Талабалар шаҳарчаси. Университет боғи. Бўйнига транзистор осган, жинси шим, катак кўйлак кийган Фикрат мусиқа мақомига тебраниб, кайфи чоғ боққа киради, скамейкага ўтиради. Транзистордан таралган “Бозургоний” тинади.

Радио овози:

“Аланга” тўлкинида хориж хабарлари. Кеча Жабалияда этник тўкнашувлар давом этди. “Янги кун” агентлигининг маълумотиغا кўра курбонлар сони ўн еттита. Ярадорлар тўғрисида аниқ маълумотлар йўқ. Энди “Аликамбар” куйини тинглаб дам олинг. Бизнинг тўлқиндан айрилманг.

Фикрат – *(Ўтиб кетаётган Малоҳатни кўриб транзисторни ўчиради, ўрнидан туриб унга яқинлашади)*

Малоҳат, Малоҳат, менга бир қара!

Малоҳат – Бас, бу нима қилиқ? Уят, масхара.

Фикрат – Хатимни олдингми?

Малоҳат – Йиртиб ташладим.

Фикрат – Сенга янги мактуб ёза бошладим.

Малоҳат – У ҳам корзинкага совға бўлади.

Фикрат – Фикратинг бир куни сен деб ўлади.

Аввал юбормаган хатим бор эди...

(Кўйнидан хат чиқаради.)

Малоҳат – Қоғоз йиртавериб кўлим оғриди.

Тўхтат, ёзма, дадам билса – ўламан.

Фикрат – Даданг ўлдирса мен курбон бўламан.

Малоҳат – Э, бор-е!

(Кетади)

Фикрат – Севасан мени, Малоҳат,

Хатларимни ўқиш сен учун роҳат.

Тунлар номим айтиб ухлаб қоласан,

Факат айтолмайсан, сен – қиз боласан.

(Элга)

Қизларга термулинг, кўзни олмангиз,
Йўқ деса сўзига кулоқ солмангиз,
Қиз боланинг ҳамма гаплари ёлғон,
Кет деса ишониб кетиб қолмангиз.
Қиз бола десаки, “ўлинг худое”,
Маъноси – бор бўлинг тургунча дунё.
Қовок солиб деса: – Сиз жуда ёмон,
Дунёда йўқ сиздан яхшироқ инсон.

(Комил киради)

Комил – Эй, яхши инсон! Нега мажлисга кирмадинг?

Фикрат – Мажлисда нима бор? Кайфни учирма, Мени осмонимдан ерга туширма.

Комил – Осмонда учсанг ҳам, ерда юрсанг ҳам Энди ихтиёринг ўзингда, ошнам.

Тўрт томонинг қибла, институтдан
Ҳайдалдинг, Фикратбой.

Фикрат – Марҳамат, лутфан –
Ҳайдасинлар. Лекин йўқ бунақа мард.
Институтга кирган битириши шарт.

Ўз ҳақ-ҳукукимни яхши биламан,
Кўр қоридай ёдлаб нима қиламан?

Комил – Бу нима деганинг?

Фикрат – Гапимдан маъно –
Асли ўқиш хато, ўкитиш хато.

Аллақандай олим, қайсидир хумбош
Ўйлаб топган равиш билан равишдош –
Қўшма гап, эргаш гап мен учун нега?
Сўзлаш санъатини ўргатсин менга.

Ўргатсин, уч-тўртта чет тилни билай,
Оламда ўзимни одам ҳис қилай.

Ҳамиша бир ишга лолман, адоман –
Ҳаёт бошқа, китоб бошқа тамоман.

Билсайдинг, канчалар кийналар жоним,
Менинг “икки”ларим – менинг исёним.

Комил – Дуруст. Тафаккуринг чакана эмас.

Домла бўлсанг тузук, талаба эмас.

Ўқима бошингга ғалвани ортиб,

Бутун факультетни орқага тортиб –

Иккичи ном олиб нима қиласан?

Фикрат – Сабабини ўзинг яхши биласан,

Қирқ хунаrmас, бизда бир диплом даркор.

Асли бўлсам дейман қурувчи-меъмор.

Комил – Ҳайдалиш кўшиғи айтилди.

Фикрат – Йўқ гап.

Сиз мени шатакка олдингиз сўраб.

Комил – Қандай етиб келди сенга бу дарак?

Фикрат – Оғайни, радио эшитиш керак.

(Котиба қиз келади.)

Котиба – Ҳайдаркулов Фикрат! Сиз ректор қабулхонасида бўлишингиз керак эди-ку!

Фикрат – Қачон?

Котиба – Ярим соат аввал. Қани кетдик.

Комил – Мушкулинг осон бўлди, ўрток. Ректор бошингни силаш учун чақирмайди.

Фикрат – *(Котиба билан чиқаётиб)*

Одамлар, мен сизни севардим!

(Қоронгилик чўқади.)

ИККИНЧИ МАНЗАРА

Ўрта Осиё ва Қозогистон муслмонларининг диний назорати идораси. Муфтий қабулхонаси. Азон овози оҳиста пасайиб намознинг сўнгги дуоси ўқилади. Бир-икки сониядан сўнг ичкари эшикдан Муфтий кириб келади ва иш жойига ўтириб мутолаага берилади. Ташқари эшикдан замонавий костюм кийган, галстук таққан, бошида дўппи ёш котиб йигит киради.

Котиб – Ҳазрат, меҳмонлар келишди.

Муфтий – Кўп яхши. Таклиф қилинг. (*Ўрnidан туриб меҳмонлар истиқболга юради. Дипломат, Элчи, Шарқавий кирадилар.*)

Дипломат – Ассалому алайкум, Муфтий ҳазратлари. Сизга меҳмонлар олиб келдим.

Муфтий – Марҳамат. Қадамларига ҳасанот. (*Кўришув ва ўриндиқларга жойлашув.*)

Дипломат – (*Элчини таништиради.*) Вишванатан Сингх жаноблари. Бизга дўст Жабалиянинг мамлакатимиздаги элчиси.

(*Элчи ўрnidан туриб таъзим қилади.*)

Муфтий – Тошкентга хуш келибсиз, элчи жаноби олийлари!

Дипломат – (*Шарқавийни таништиради.*)

Шайх Муҳаммад Ҳасан ибн Муҳаммад Жалол Шарқавий ҳазратлари Жабалияда танилган олим, давлат арбоби. (*Шарқавий таъзим қилади.*) Машварат раиси.

Муфтий – Муҳтарам Шарқавий, Сизни ғойибона танийман. Шайх Баҳовуддин Нақшбандий тариқати ҳақидаги китобингизни ўқиганман.

Шарқавий – Ташаккур, ҳазрат. Сиздек ислом

дунёсининг таникли арбоби билан кўришганимдан мамнунман.

Дипломат – Мен вазифамни бажардим. (*Соатиға қараб*) Бир ярим соатдан кейин шимоли-ғарб йўналишида парвоз қилишим керак. Тонг билан Иттифоқ министри хузурида бўлмоғим шарт. Сизлар гаплашиб олинг. Менга рухсат берасиз, ҳазрат.

Муфтий – Хуш кўрдик, мухтарам Наимжон Расулий, Сизни Оллоҳнинг паноҳига топширдик.

(*Кузатади. Меҳмонларга мурोजаат қилади.*)

Қалай, азиз меҳмонлар, юртимиз об-ҳавосига кўникиб колдинглари?

Шарқавий – Агар фирдавс дар рўйи заминаст, Ҳаминасту ҳаминасту ҳаминаст.

Юртингиз бамисоли жаннат. Бундай иклим етти иклимда йўқ. Жабалияда ҳозир эллик даража иссиқ.

Муфтий – Мамлакатингиз тоғлар орасида жойлашган, салкин юрт деб ўйлардим.

Шарқавий – Дарҳақиқат, юртимиз тоғлар орасида. Лекин бу тоғларда на дарахт, на гиёҳ бор. Жанубдаги уммондан рутубатли ҳаво келади, куёш тиғида яйдоқ тошлар тандирга айланади. Не илож, инсон ватани танламас. Ватан онадек ягона деган кўхна ҳикмат бор.

Элчи – Юртинг тинч, халқинг омон бўлса-ку Ватаннинг жазирамаси ҳам роҳат. Лекин бизнинг тинчлигимиз йўқолди. Бир йилки қавмлар ўртасидаги ирқий низо тинчимайди.

Муфтий – Афсус... Минг афсус. Бу ҳол ахли олам ташвишига айланди. Бизнинг ҳам юрагимиз қонга тўлади. Таассуфдан бўлак чорамиз йўқ.

Элчи – Биз бу азиз тупрокка, буюк имом Муҳаммад Ал-Бухорий ватани, Хожа Баҳовуддин Нақшбандий ватани бўлган муқаддас тупрокка чора излаб, нажот излаб келдик. (*Шарқавийга юзланиб*) Мақсадни сўзланг, мавлоно Шарқавий.

Шарқавий – Улуғ амиримиз Сайид Музаффар Зако қавмий, диний, тариқий муросаи мадоранинг тимсоли эдилар. Дини исломда мустаҳкам эътиқод ила баробар ул буюк зотда барча дину мазҳабларга ҳурмат, эътибор юксак эди. Биз амиримиздан айрилиб тинчлигимизни ҳам йўқотдик. Асосий кўнчиликмиз дея мусулмонлар, қадимдан жойлашганмиз, деб ҳиндулар, асл ер эгасимиз деб тубутулар амирлик тахти учун жанг қилиб ётибдилар.

Элчи – Бу низо дунёнинг ўзидай қадим, дунёнинг ўзидай битмас-туганмасдир. Камалакнинг етти рангидек етти қавм бор. Улар ҳеч қачон бир бош бўлиб бирлашмаган. Юртни ҳамиша ўзга эллардан келиб идора қилганлар. Ўзимиздан амир чикмаган. *(Шарқавийга)* Шоиримизнинг байти ёдингизда борми?

Шарқавий – *(Бироз эслаб)*

Ўзимиздан чикқан мухтарам

Донишмандни нодон билурмиз.

Ўзга юртлик эшак бўлса ҳам

Афандим деб тавоф қилурмиз.

Элчи – Дарҳақиқат, бизлар учун энг юксак рутба, аслзодалиқ унвони “муҳожир” ҳисобланади. Авлодлари аслан чет эллик бўлган мартабали инсонлар номига “муҳожир” сўзи қўшиб айтилади.

Муфтий – Бизларда ҳам меҳмон жуда азиз саналади.

Элчи – Сиз чет элликни меҳмон деб сийлайсиз. Бизнинг удумда муҳожир – хожа, юрт эгаси демакдир.

Муфтий – Хўканди латифдан чикқан машҳур шоиримизнинг шундай байти бор:

“Мулки Ҳинду Марвдин келсам топардим

эътибор,

Шул эрур айбим, Муқимий, мардуми Фарғонаман”.

Шарқавий – Лекин улуғ амиримиз Сайид Музаффар Зако муҳожир бўлганлари учунгина эмас, балки донишманд инсон, кенг бағирлик арбоб сифатида юртимизда азиз эдилар.

Яқинда ул зотнинг бисотлари ичидап кундалик дафтарлари топилди. Дафтарлар кўп, мен шулардан бир-иккисини олиб келдим.

(Шарм йўлқутидан дафтар олиб муфтийга узатди.)

Мени юртингизга олиб келган – ана шу дафтар. Бора у халкимиз тарихига “нажот дафтари” бўлиб кира.

Муфтий – *(Дафтарни очиб ўқийди.)* “Туркистонда мухторият учун кураш тарихи... 1917 йил апрель... Мусулмонларнинг биринчи Бутуптуркистон анжумани... “Шўрои ислом”... Виждон эркинлигига кафолат берилиб ҳеч кимса ўзининг эътиқоди учун таъқиб килинмайди... “Ал-изоҳ” журнали... Абдулмалик Ҳожи Набиев... Махмудхўжа Бехбудий... *(Дафтарни варақлайди.)* Туркистон ҳукумати кўмитаси... Яшасин мухториятли Туркистон... Музаффо Чўқай ва кичик Эргаш... Мадаминбек билан оахе... Миллий мустақиллик... Мунавварқори билан суҳбат... Анвар Пошшо ким?...” *(Дафтардан бош кўтариб)* Бу бизнинг юрт тарихи-ку. Жабалия амир бисотига бу ёзувлар қандай тушибди?

Шарқавий – Дафтарнинг охири саҳифасини очинг. *(Ўрнидан туриб топишга ёрдам беради.)*

Бу ерни ўқинг.

Муфтий – *(Ўқийди)* “Шўро чекистлари изимдан қолмаяптилар. Қайси юртга келсам, айғокчилари топиб келмоқдалар. Исмимни ўзгартиришга мажбур бўлдим...”

Шарқавий – Таҳлилу тадқиқотларимиз шуни кўрсатдики, амир Саид Музаффар Зако шу муқаддас

тупрокнинг озодлиги ва мустақиллиги учун курашган, золим тузумнинг тазйиқидан кочиб умри хорижда ўтган Саид Ашрафхон экан.

Муфтий – Ҳай-ҳай-ҳай! Муҳтарам Шарқавий, бу сўзни менга айтдингиз, бошқа биров эшитмасин. Шўро заминида турибсиз. *(Бироз сукутдан сўнг)* Ҳали буни текшириш, исботлаш керак.

Шарқавий – Исбот бор. Мана бу дафтарни кўринг. *(Бошқа дафтарни варақлаб керакли саҳифани кўрсатади.)*

Муфтий – *(Ўқийди)* “Минг тўққиз юз етмиш тўртинчи йил. Ёшим саксон иккига етиб юртдан айрилганимга роппа-роса эллик йил тўлганда менга Самарқанд сафари насиб этди. Жазира юртининг Шайхулисломи сифатида Имом ал-Бухорий таваллудининг бир минг икки юз йиллиги анжуманига мукаллаф бўлдим. Анжуман кичик доирада, юрт матбуотида ёритилмасдан ўтказилди. Шундай бўлса ҳам дин афъюн деб саналган мамлакатда бундай издиҳомни ташкил этган кишиларга минг раҳмат. Айниқса, Муфтий ҳазратнинг хизматлари улуғ...” *(Шарқавийга)* Сизда ул зотнинг сувратлари борми?

Шарқавий – Албатта бор. *(Йўлқутидан сурат олиб узатадилар.)*

Муфтий – Эсладим. Шайх Саид Музаффар Зако пурҳикмат бир маъруза қилган эдилар. Ўша воқеага тўққиз йил бўлибди.

(Хотира саҳнасида Шайх Музаффар Зако пайдо бўлади ва Муфтийга мурожаат қилади.)

Шайх Зако – Муҳтарам муфтий ҳазратлари! Қисматнинг аччиқ шамолларида хазон япроғи каби узилиб ўз гулшанидан бенасиб бўлган ватандошларингиз, биласизки, хорижда кўплаб истиқомат қиладилар. Шундай ғурбатзадалардан бири – дўстимиз – бизнинг ушбу сафаримиздан воқиф

бўлиб, бир илтимос ила юзланиб эдилар. Яъни, Самарқанднинг Бозоргузар маҳалла масжиди ёнидаги хонадон соҳиби Озодбек Ҳайдаркул ўғлига кичик бир омонатни топшириб қўйиш сўралган эди. Шуниси адо этиш иложи борми?

Муфтий – Жаноб Шайхулислом ҳазратлари! Кўнглингиз хотиржам бўлсин, адо этиш чорасини қилурмиз.

(Зако гоийб бўлади. Муфтий хаёлан)

Ваъда беришга бердим, бу ишга ижозат бўлишидан умидим камроқ эди. Хорижлик меҳмоннинг, айниқса дин арбобининг ҳар бир қадами назорат қилинадиган мамлакатда Шайхулисломни оддий ўзбек хонадонига олиб бориш мумкин эмасди. Оллоҳдан илтижо қилиб раҳбарларга инсоф, шафқат сўрадим. Эртаси кун ўша маҳалла масжидида аср намозини меҳмонлар билан бирга ўқиш учун ижозат тегди. Шогирдларга тайинладим. Айтилган хонадон соҳибларини масжид ҳовлисига олиб келдилар.

(Хотира саҳнасида масжид ҳовлиси. Айвон. Муфтий, Шайхулислом Зако, Хосият, ўн ёшли бола)

Муфтий – *(Аёлга)* Давом этинг, келин.

Хосият – Қайнонам раҳматли кўп нолалар қилиб умр йўлдошларини эслар, қайда бўлса омон бўлсин, деб дуо қилардилар. Қайнотам бўлмиш Ҳайдаркул ота йигирма тўртинчи йилда бир бойга чўпон бўлиб Олатовга қўй хайдаб кетганча ҳеч бир дарак йўқ экан. У кишидан қолган сармойани авайлаб очарчилик, қаҳатчиликдан омон чиқишибди.

Шайх Зако – Завжингиз не дард билан оламдан ўтган?

Хосият – Озодбек ака тракторчи эдилар. Пахтага сепиладиган заҳарли доридан жигари касал бўлиб оғлиқ бир ёшда оламдан ўтдилар. У кишидан ёлғиз ёлғор бўлиб мана шу Фикратжон қолди.

Шайх Зако – (Қайғуға чўқади. Ёнидан рўмолча олиб кўз ёшларини артади. Фикратга) Бери келинги, болажон. Ўша Олатовга кўй хайдаб кетган Ҳайдаркул бобонгиз сизга салом айтдилар. (Ёнидан олтин занжирли туморни олиб, боланинг бўйнига солиб қўяди.)

Келин, бу сизга қайнотангиздан совға (Қутича совға қилади. Кўлини дуога очади.)

Мархума қайнонангизни, қирғин жангдан омон кайтиб тинч кунларда жон берган умр йўлдошингизни Оллоҳ раҳматига олган бўлсин. (Дуо ўқиб юзига фотиҳа тортади. Қоронгилик чўқади, замон саҳнаси ёришади.)

Муфтий – (Хаёлан) Шунча хиссиёт бир юракка қандоқ сиғди экан? Ватан ҳасрати, ёр кайғуси, фарзанд доғи, набирани кўриш кувончи. Тасаввурга сиғмайдиган, қалб кўтаролмайдиган дакикалар.

Элчи – Муфтий ҳазратлари, бизга сизнинг ёрданингиз керак. Самарқанддаги ўша маҳалла ва хонадон бизга бугун қутлуғ пирхонадир. Ҳазратнинг ўз набираларига ғойибона ёзган мактублари ҳам бир дафтар экан. Фикратжонни кўришимиз керак. У ҳозир йигирма ёшдаги йигит бўлса керак.

Шарқавий – (Хаёлан) Юрагим бамисоли парвоздаги кабутардай потирляпти. Ахир Самарқанднинг бир маҳалласида юртимиз ва халқларимиз учун халоскор бўлувчи бир йигит яшаб турибди. У – валиахд амирзодамиз бўлади.

Эй, дунёга буюк зотларни берган кўҳна ва муқаддас тупроқ! Эй буюк Соҳибкирон пойтахт қилган табаррук замин! Оллоҳ қудрати ила сен бизларни тинчлик-омонликка, файзу баракотга етказгайсан, омин!

(Қоронгилик чўқади.)

УЧИНЧИ МАНЗАРА

Москва. Кремль. Ташқи ишлар министрнинг кабинети.

Деворда Ю.В.Андропов портрети. Министр қовоқ солиб ўтиради. Генерал тик ҳолатда.

Генерал – Ўртоқ министр, Жабалияда бугун эрталабдан этник қирғин авжига чиқди. Мамлакат ўт ичида. Ҳар бир дақиқа ғанимат. Кўрсатмангизга қараб турибмиз.

Министр – Баридан хабарим бор. Таклифингиз?

Генерал – Зудлик билан қўшин киритиш керак. Айни пайти келди. Сабаб тайёр. Мамлакатни тинчитиш, интернационал бурчни бажариш...

Министр – Йўқ, бу зинҳор мумкин эмас. Жаҳон жамоатчилиги олдида юзимиз қора бўлади. Боскинчи номини оламиз.

Генерал – Бошқа иложимиз йўқ. У юртнинг нефть, олтин, уран захиралари бошқаларнинг қўлига ўтиб кетадими?

(Министр жим)

Биз қўшин киритмасак Ғарбий Уммония киритади. Стратегик муҳим минтақани бой бериб қўямиз.

Министр – Сиз генералларга фақат жанг бўлса. Таппа боссангизу сичқон тутган мушукдек есангиз-қўйсангиз. Замон бошқа, муҳит бошқа. Саксонинчи йиллар бошида турибмиз.

(Сукут)

Интернационал бурч бўлса – бажардик, қойил қилдик. Минглаб йигитларимиз жонига завола бўлдик, дунёда обрўйимиз бир пул бўлди. Буларнинг ҳаммаси генералларнинг маслаҳати билан бўлган.

(Тугмани босади. Ёрдамчи киради.)

Дипломатимиз Тошкентдан келдимиз?

Ёрдамчи – У киши қабулхонада...

Министр – Кирсин.

(Ёрдамчи чиқади.)

Қирқ уч йилдан буён дипломатик хизматдаман. Не кунларни кўрмадим, кимлар билан ишламадим. Йигирма беш йилдан бери министрман. Лекин бунақа боши берк кўчага кириб қолган эмасман. Авваллари ҳамма нарса ойдин, аниқ бўларди. Дўст-дўст, душман-душман. Муносабат ҳам шунга яраша.

(Дипломат киради. Министр сўзида давом этади.)

Энди замон чигаллашди. Ҳар масаланинг юзта “агар”и, ҳар ечимнинг мингта “лекин”и бор.

(Дипломат билан кўришиб)

Тошкентдаги меҳмонлардан гапиринг.

Дипломат – Меҳмонлар кеча дин назорати хизматчилари билан Самарқандга кетишди. Ишонасизларми, йўқми, ўртоқ министр, ўртоқ генерал, Жабалиянинг марҳум амири Саид Музаффар Зако ўзимизнинг юртимиздан бўлиб чикди. Йигирманчи йилларда Туркистондан кетиб, тақдир тақозоси билан саксон тўрт ёшда амир бўлган Саид Ашрафхон экан. Меҳмонлар амирзодани кўришмоқчи.

Генерал – Қанақа амир? Қанақа амирзода? Шўро ҳукуматида амирзода нима қилади?

Министр – *(Дипломатга)* Давом этинг. Амирнинг авлодлари бор эканми? Яъни валиаҳд амирзода...

Дипломат – Валиаҳд амирзода бор, ўртоқ министр.

Министр – Ана бу энди бошқа гап. Эй генерал, генерал, сиз кўшин киритиш, босиб олишни

ўйлайсиз. Сиёсат ишида баъзан бир шахс ўнта дивизиянинг ишини қилади.

Генерал – Ҳарбий ишда ҳам шу. Лекин мен бир оддий ўзбекнинг олис Жабалияда амир бўлганига ишоналмаяпман.

Министр – Менинг бу кекса бошимдан не ишлар ўтмади. Минг тўққиз юз қирқ тўртинчи йилда Гоминдан ҳокимиятига қарши халқ ҳаракатига бошчилик қилган, Шарқий Туркистон жумҳуриятини тузиб миллий кўшинга кўмондон бўлган болосоғунлик бир тўразод ўзбек эди. Кейинроқ, замона калқиб турган вақтларда бошқа бир тўразод ўзбекнинг у юрт хони бўлишига бир баҳя қолган. Хотирамда турипти. У инсон андижонлик шоир эди. Аслзодаларни вақт бўлганки, отганмиз. Керак бўлганда яхши нархга сотганмиз. *(Дипломатга)* Валиаҳд ким?

Дипломат – Марҳумнинг ягона ўғлидан ягона набира... Тошкент университети талабаси.

Министр – Неча ёшда?

Дипломат – Йигирма ёшларда.

Министр – Ёш экан-да... *(Ўйга чўмади.)*

Генерал – Балки алмаштириб кўярмиз. Бизда ҳар томонлама тайёргарликдан ўтган муносиб одамлар бор.

Дипломат – Бунинг иложи йўқ. Кечанинг ўзида элчи билан олим Тошкентга қайтиб келишган. Бугун валиаҳд амирзода билан кўришадилар.

Министр – Майли, йигирма – балоғат ёши. Александр Македонский ҳам йигирма ёшда тахтга ўтирган. Ишга киришинг.

Бир шарт... Ташаббус албатта улар томонидан чиқсин. Ёзма илтимосларини олинг. Режанинг номини “Тинч истило” деб атаймиз.

Генерал – *(Дафтарчасига ёзиб)* Яхши ном. Истило сўзи кулоғимга хуш ёқади, юрагимни эркалай-

ди. Мен худога ишонмайман. Лекин бу имкон бизга осмондан тушган марҳамат бўлди.

Дипломат – *(Хаёлан)*

Оллоҳим, даргоҳинг бунчалар кенгдир,
Мурувватинг мўмин, кофирга тенгдир.
Марҳамат килурсан, сарвари олам,
Худо йўқ, деб турган гумроҳларга ҳам.

(Қоронгилик чўқади.)

ТЎРТИНЧИ МАНЗАРА

*Тошкент давлат университети ректорининг
шинам кабинети. Хонага Элчи ва Шарқавийни
бошлаб ректор киради. Меҳмонлар креслоларга
жойлашадилар. Ректор ўз иш столидан анкета-
лар, ҳужжатлар олади.*

Ректор – *(Иш асносида)* Сизларнинг келишин-
гизни менга ярим соат аввал министрликдан ай-
тишди. Ҳамма ҳужжатларни тайёрлаб улгурма-
дик. Ҳатто Ҳайдаркулов билан ҳам гаплашиб ма-
салани тушунтиролганим йўқ. Узр, шошиб колдик.
*(Ҳужжатларни олиб меҳмонлар олдига қўяди,
ўзи ҳам улар ёнига ўтиради.)* Университетимизга
хуш келибсизлар. *(Котиба чой, кофе келтиради.)*
Марҳамат, чой, кофе... *(Котибага)* Ҳайдаркулов
келса дарҳол кирсин. *(Меҳмонларга)* Мана булар
Ҳайдаркулов Фикратнинг анкеталари, бу таржимаи
ҳоли, мана бу – унинг талабалик варақаси... Тўғри,
ўзлаштириши мақтанадиган даражада эмас. Лекин
яхши спортчи. Мана бу велосипед пойгасида олган
соврин қоғози.

Шарқавий – *(Қоғозларни Элчи томонга суриб)*

Узр, мен кирилл ёзувида ўқиёлмайман. Ниятимиз тезроқ амирзодани кўрмоқ.

(Фикрат киради.)

Ректор – Мана ўзлари. Сиз сўраган валиаҳд шу йигит бўлади.

(Элчи ва Шарвақий ўринларидан туриб Фикратга таъзим қиладилар.)

Шарвақий – *(Элчига)* Вой ажаб, инсон инсонга шунчалар ўхшарми? Қош-кўзлар худди ҳазратники.

Фикрат – *(Ҳайрон)* Ассалому алайкум.

Элчи – Овоз-чи, овоз! Вужудим титраб кетди. Айни ҳазратнинг овозлари.

Ректор – Ваалайкум ассалом. Меҳмонлар билан кўришинг. Улар сизни йўқлаб келишган.

(Фикрат ҳайрон бўлиб хорижлик меҳмонларга қарайди.)

Шарқавий – Мухтарам амирзодам! Сизни шундай аташга ижозат беринг. Биз бобонгиз – улуғ амир Саид Музаффар Зако, аслан Саид Ашрафхон изларини кўзга суртгани бу азиз тупроққа келдик.

Фикрат – Қанақа амир? Қанақа Зако? Менинг бобом батрак ўтган.

Элчи – Сиз батракнинг набираси эмассиз. Зотингиз улуғ. Асли наслингиз Хожа Баҳовуддин Нақшбандийга ва ҳазрати Ғавсул Аъзамга туташдир. Жаноб пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламнинг туркистонлик авлодлари бўлмиш Миён ҳазратлари зотидансиз.

Фикрат – Сизлар кимсизлар ўзи? Қаердан келгансизлар? *(Ректорга)* Нега булар менга тухмат қилади? Мен ахир чўпон Ҳайдаркулнинг набираси, колхозчи Ҳайдаркулов Озоднинг ўғлиман. Комсомол аъзосиман. Наслимда ҳеч бир ёт унсур бўлмаган.

Шарвақий – *(Хаёлан)* Шиддати ҳам бобоси-

нинг худди ўзи! (*Фикратга*) Биз кеча табаррук Самарқандда бўлиб сизнинг мухтарама волидан-гизни зиёрат қилдик. Онангиз Хосият биби бизнинг мақсадимизни англаб, эски хужранинг бўғоти орасидан мана бу хужжатни олиб бердилар. Сиз бу муборак васиқани кўрмаган экансиз. Унда бобонгиз шажараси битилган. (*Йўлқутидан ўрама қоғоз олиб Фикратга узатади.*)

Фикрат – (*Ўрама қоғозни очиб*) Арабча хатни ўқиёлмайман. Барибир бу қоғознинг менга алоқаси йўқ.

Ректор – Қани васиқани менга беринг-чи. Тишим ўтармикин? (*Фикратдан қоғозни олиб*) Қоғози антиқа-ку. Мен бунақа қоғозни ушлаб кўрмаганман.

Шарқавий – Туя терисидан қадимги услубда ошлаб тайёрланган қоғоз. Билгичлар ҳали аниқлар, лекин менинг тахминимча бу васиқанинг тарихи саккиз юз-тўққиз юз йилга боради.

Ректор – (*Ўрамани тўлиқ очади, бир қулоч узунликдаги чарм қоғоз очилади.*) Бай-бай-бай, (*Ичида санаб*) етмишдан ортиқ козикалоннинг муҳри бор экан. Ҳақиқий ва мўътабар хужжат.

Фикрат – Тушундим, домла. “Икки” баҳоларни тузатмасанг каматаман, демокчисиз. Бўлди, тавба қилдим. Қайсарликни йиғиштираман. Яхши ўқийман. Фақат бир арзим бор. Мени меъморчилик – қурилиш факультетига ўтказиб қўйинг. Аълочи бўлмаган номард.

Ректор – Бунинг яраси енгил. Ҳал қиламиз. Лекин бугун сизнинг елкангизда оламшумул вазифа бор. Меҳмонлар билан танишинг. Улар – яхши ният элчилари. Жаноб Вишванатан Сингх – Жабалиянинг мамлакатимиздаги элчиси. Жаноб Шарқавий шу юртнинг шайхулраиси, машҳур олим, бобонгизнинг шогирди ва издоши ҳисобланадилар. Марҳамат, элчи жаноблари, сўз энди ўзингизга.

Элчи – Ташаккур. Аҳли оламга аёнки, бизнинг мамлакатда авжланаётган иркий-диний қирғинни тўхтатиш чораси топилмаяпти. Бирор қудратли мамлакатнинг кўшин киритиши бу оловни бадтар авжлантириши мумкин. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ҳам бир фикрга келолмаяпти. Ҳар куни ўнлаб одамларнинг ёстиғи қуриаяпти. Яқинда муҳтарам Шарқавий топган дафтарлар, кеча топилган васиқа ва ниҳоят сиз муҳтарам амирзодани учратганимиз бизга нажот қопқаларини очгандай бўлди. Бугун тонгда Жабаля газеталарида Шарқавий жанобларининг мақоласи босилди. Мана ўша газеталарнинг бири.

Сарлавҳа – “Саид Музаффар Зако иккинчи. Валиаҳд амирзода” деб аталади. *(Папкасидан газета олиб Фикратга узатади.)* Сизнинг катталаштирилган суратингиз. Мана. Сувратингизни кеча волидаи муҳтарамангиз бизга тақдим этдилар.

Ректор – *(Ҳайратда қотиб қолган Фикратдан газетани олиб кўради ва у ҳам ҳайратга тушади.)* Дарров-а? Қандай улгурдинлар?

Шарқавий – Биз томонда газеталар жуда тезкор. Ярим соат аввалги ҳодисани газетада ўқиш мумкин. Мен бу мақола ва сувратни телеграф орқали кеча оқшом юборганман. Бугун дунё газеталари уни кўчириб босишган. Муҳтарам амирзоданинг сувратлари жаҳон аҳлининг нигоҳида.

Элчи – Бир соат аввал менга телефон бўлди. Жабаля халқи сувратингизни кўтариб кўчаларга чиқишган. “Амирзода, амирзода нажоткоримиз, юртимизга мархабо, амирзода”, деган ҳайқирикларга кўчаю майдонлар тўлиб кетган. Сабаб – Сизнинг бобонгиз – улуғ амиримиз давлат бирлигининг, юртгинчилигининг рамзи эдилар.

Фикрат – *(Кўлларини чимчилайди, қулоқ-бурнини ушлаб кўради.)*

Уйғон, Фикрат, сен туш кўраяпсан. Шунақа қаттиқ ухлайсанми? Ахир бунақа воқеа ўнгда бўлиши мумкин эмас. Уйғон, уйғон! (*Ўз юзига тарсаки уради.*)

Шарқавий – Сизни Жабалияга олиб кетамиз. Мамлакатингиз раҳбарларидан ижозат олдик. Сиз улуғ амиримиз бўласиз.

Фикрат – Ё мен жинниман, ё сизлар ҳаммангиз ақлдан озгансиз.

Шарқавий – Оёғингизга йиқилиб илтижо қилишга тайёрмиз. Халоскоримиз бўлинг.

Ректор – Илтижонинг ҳожати йўқ. Юқори давлат идораларининг топшириғи бор. Хужжатларни расмийлаштириш керак.

(Кўнгироқ тугмасини босади.)

Фикрат – Мен-ку қолоқ, “икки”чи талабаман. Каллам жойида эмасдир. Лекин юқори давлат идораларига нима бўлган? Э, қўйинглар-э!

(Қўл силтаб эшикка қараб юради. Шу пайт эшик очилиб Генерал ва Дипломат кириб келадилар.)

Генерал – *(Фикратнинг қўлидан тутиб)* Фикрат сенмисан? Йўл бўлсин? *(Фикратни орқага қайтаради ва жавоб ҳам кутмай, ҳеч кимга қарамай ректорга мурожаат қилади. Бу вақт орасида Дипломат меҳмонлар билан, Фикрат билан саломлашади.)* Қани паспорт? Суврат, анкеталар тайёрми? *(Соатига қараб)* Бир соат ичида оралик визаларни олиш керак. Махсус самолёт учиш майдонида тахт турипти.

Ректор – Ҳали бир фикрга келолмаяпмиз.

Генерал – Нега?

Ректор – Фикрат рози бўлмаяпти.

Генерал – Сиз қанақа ректорсиз? Бир студентга сўзингиз ўтмаса бу креслони нимага банд қилиб ўтирибсиз?

Ректор – Мен билан бунақа оҳангда гаплашманг, генерал. Мен академикман, ректорман. Сизнинг солдатингиз эмас. Қолаверса, бу креслони мен илтимос қилиб олган эмасман.

Дипломат – *(Хушёрлик билан гапга аралашади.)* Узр. Можаронинг вақти эмас. Биз катта можарони бартараф қилиш учун бу даргоҳга келдик. Қани, марҳамат, ўртоқ генерал, ҳурматли ректор, меймонлар, режани гаплашиб олайлик. *(Ишора билан ҳаммани стол атрофига таклиф этади. Ҳамма ўтиради.)* Фикратжон, қани бери келинг, сиз ҳам ўтиринг. *(Фикрат ҳам бир чеккага ўтиради.)* Энди гап бундай, Фикратжон. Сиз ҳарбий хизмат ёшидаги йигитсиз. Сизни чакирик қоғози билан ҳарбий комиссарликка чакириб, дунёнинг хоҳлаган томонига юборсак бўларди. Лекин кўриб турибсизки, биз ўзимиз сизнинг олдингизга келдик. Ўртоқ генерал ўзлари бўлғуси аскарнинг ҳузурига келдилар. Ватан олдида шарафли бурчингиз бор. Шунини адо этишингиз керак.

Фикрат – *(Ўрнидан туриб)* Ҳарбий бурчни ўташга тайёрман.

Дипломат – Сизнинг бурчингиз ҳарбий хизматдан ҳам муҳимроқ, шарафлироқ... Яъни сиз бир муддат Жабалия амири бўлиб туришингиз керак.

(Фикрат индамай эшикка қараб юради.)

Генерал – *(Ўрнидан туриб)* Қайт, аскар! Қайт, бўлмаса отиб ташлайман. *(Қабурга тугмасини ечишга уринади. Фикрат тўхтаб орқасига қайрилади ва тилини чиқаради. Кўрсаткич бармогини чаккасига қўйиб, ҳамманг жинни, деган ишорани қилади. Генерал тўппончани қўлига олади.)* Жанг майдонидан қочган аскар отилади.

Фикрат – Мен жанг майдонидан эмас, жиннихонадан қочаяпман.

Ректор – Қайтинг, Фикрат! Илтимос қиламан. Сиз, генерал, тўппончани қинга солинг. Бу ер илм даргоҳи. Ҳарбий полигон эмас. Бу ерда ҳозирча мен командирман.

Фикрат – *(Ректорга)* Кечирасиз, устоз! Ўқитсангиз бинокор муҳандис бўлардим. Лекин мендан амир чиқмайди.

(Кетади)

Генерал – Ана сизга тарбия! Ректор студентга ялинади, илтимос қилади. Студент уни бир тийинга олмайди. Қандай кунга қолдик? Интизомнинг расвоси чиққан. Мамлакат раҳбарлигига – мана, ўзимизнинг ҳамкасабамиз келди. Бўшашган мурватларни бураб кўяди. *(Элчи оҳиста ўрнидан туриб, сигарет чекиш баҳонасида ташқарига чиқади.)*

Дипломат – Айб ўзимиздан ўтди. Томдан тараша тушгандай, сен амир бўласан, деса ёш талаба довдираб қолади-да! *(Ректорга)* Ётиғи билан гаплашиш, тушунтириш керак эди.

Ректор – Гаплашиш у ёқда турсин, қидириб топишга зўрға улгурдик. Ўт тушгандай бунча шошилмасангиз!

Шарвақий – Ўт ёниб ётибди, жаноб ректор. Ҳар бир кун эмас, ҳар бир дақиқа қиммат. Мамлакат тақдири қил устида турипти. Шу кунда халқ амирзодани қабул қилишга тайёр. Эртага нима бўлади, айтиш қийин.

Генерал – Бизга ҳам масалани биринчи даражали зудликда бажариш топширилган. Самолётнинг мотори ёқилган ҳолатда турипти... Ҳали ҳам бўлса номзодни алиштирайлик. Бола менга ёқмади. Машқ кўрган, амирликни ўрнига кўядиган зобитларим бор.

Шарвақий – Зинҳор мумкин эмас. *(Газетани генералнинг олдига кўяди.)* Бу суврат энди ҳамманинг кўлида, ҳамма автомобиллар ойнасида.

Дипломат – Нима киламиз?.. (Сукут. Генерал столни муштлаб сўз айтмоқ учун ўрнидан турганда Фикрат киради. Шаҳдам юриб стол ёнига келади ва столга паспортини қўяди.)

Фикрат – Мана бу паспортим. Ўйлаб кўрдим. Мен боришга тайёрман. (Ҳамма лол. Элчи ҳам кириб жойига ўтиради.)

(Халққа қарата)

Жабалия кайда, юртим каёқда,
Хешлик, яқинликнинг нишонаси йўқ.
У элда бегуноҳ қон тўкилмоқда,
Ғам-қайғунинг эса бегонаси йўқ.
Агар бирор жонга нажот бўлсам,
Камина амирмас, хизматкор бўлсин.
Мушкул йўлда мени қўлласин эгам,
Улуғ бобом руҳи мададкор бўлсин.

(Қоронгилик чўқади.)

БЕШИНЧИ МАНЗАРА

Иттифоқ Ташқи ишлар министрining хос тайёраси салони. Ўртада катта стол. Бир томонда Шарқавий ва Элчи, бир томонда Фикрат ўриндиқларда. Стюардесса дастурхон тузаяпти. У шиша очиб, қадаҳларга қўяди.

Шарқавий

(қадаҳни кафти билан ётиб)

Менга куйманг. Ичмайман.

(Стюардесса чиқади.)

Элчи – Жаноб Шарқавий парҳездалар.

Фикрат – Бобом бу нарсалардан тотганмилар?

Шарқавий – Ҳазрат такводор эдилар. Ичкиликдан ҳазар қилганлар. Лекин ичкилик ичганлардан эмас. Бағрикенг инсон эдилар.

Элчи – Бобонгизни таниганимизда у зот саксондан ошган эдилар. Тўксон тўрт ёшда оламдан ўтдилар. Ёшликда дўстлар даврасида Махмудхўжа Бехбудий, Мустафо Чўқайлар билан чўкиштирган бўлсалар ажаб эмас. Сиз ёшсиз. Қани, сафаримиз беҳатар бўлсин. Олдик. *(Ичадилар, газак қилатуриб давом этади.)* Мен кўп тайёраларда учганман. Бунақасида биринчи учишим.

(Яна кириб қадаҳларни тўлдираётган стюардессага) Тайёранинг номи нима, кимники?

Стюардесса – Самолётимиз – Ил-62. Иттифок Ташқи ишлар министрининг хос самолёти. Бу салон – таом учун. Ичкарида музокаралар хонаси, иш кабинети, дам олиш ва жисмоний машқ хоналари бор. Истасангиз кириб дам олинглар.

Элчи – Ташаккур. Зарурати йўқ.

(Стюардесса чиқади.)

Фикрат – *(Иллюминатордан ташқарига қараб)* Икки соатдан бери сув устида учамиз. Ҳали-хамон денгиз тугамайди.

Элчи – Яна беш соат учганимизда ҳам уммон тугамайди. Юртимиз бамисоли каттакон ҳовузга кўнган чибин. Оролни биз Жазира деймиз. Бизга кўшни мамлакат номи ҳам Жазира. У бизнинг биринчи манзилимиз бўлади. У ердан хеликоптерга ўтириб – сиз уни вертолет дейсиз – Жабалияга учамиз. Шунақа... биз поёнсиз сув ўртасида сувга зор бўлиб яшаймиз. Бориб кўрасиз.

(Ичадилар)

Фикрат – Мен умримда тўртта одамга бошлиқ бўлмаганман. Қандай қилиб бутун бир мамлакатни бошқараман – ўзим хайронман.

Шарқавий – Мамлакат бошқаришнинг сизга ҳеч кераги йўқ. Қавм сардорлари, вилоят султонлари бор. Машварат бор, аркони давлат, аъёнларингиз

атрофингизда бўлади. Нихоят, мана мен ёнингизда бўламан. Ҳеч хавотир бўлманг.

Фикрат – Мен нима иш қиламан? Эртадан кеч-гача оғзимни очиб ўтираманми?

Элчи – Нега энди. Сизга сардорлар, султонлар маслаҳат сўраб келадилар. Сиз ҳа, ёки йўқ дейсиз.

Фикрат – Тил билмасам...

Шарқавий – Мен таржима қилиб тураман. Фақат бир нарсада янглишмасангиз бас. Бизларда “ҳа” ишораси бундай (“Йўқ” ишорасини қилиб бош чайқатади) “йўқ” ишораси бунақа (“Ҳа” ишорасини қилиб бош силкитади.)

Фикрат – Мен Британия қироличаси, Япония императорига ўхшаб тахтда ўтираману юртни бошқалар идора қиладими?

Элчи – Айнан, айнан. Сиз ҳеч нарса қилмайсиз. Бизга сизнинг борлигингиз кифоя.

Фикрат – От миниб, голф ўйнаб, зиёфатларда юраман-да...

Шарқавий – Худди шундай...

Фикрат – Бекорнинг бештасини айтибсиз. Мен хезалак подшо бўлмайман. Юртнинг эгаси менми? Ўзим бошқараман.

Шарқавий – Албатта, албатта. Юртда тинчлик ўрнатилса, омон-омонлик бўлса бас. У ёғини маслаҳат қилиб оламиз.

Фикрат – Йўқ! Юртга кадам қўйган кунимдан халқ англаши керакки, сўз – менинг сўзим, ҳукм – менинг ҳукмим. Амир халқини биринчи кундан, эр хотинни биринчи кечадан қўлга олиши керак. Бобом шундай ёзган.

(*Шарқавийга*) Сиз – таржимоним, маслаҳатчимсиз. Лекин бош маслаҳатчим – бобом бўладилар.

Элчи – Амирзодам, бобонгиз вафотига эртага бир йил тўлади.

Фикрат – *(Стол устидаги дафтарларни қўлига олиб)* Бобом ўлган эмас. Мана унинг юраги, тафаккури, хикмати, орзу ва режалари. Булар мен учун дастур, Кобуснома.

Шарқавий – Бобонгиз ҳам шунақа шижоатли инсон эдилар. Сиз нима десангиз шундоқ бўлади. *(Соатга қараб)* Яна тўрт соатдан кейин тайёрамиз кўнади. Озроқ дам олишингиз керак, амирзодам. Эртага огир кун бўлади.

(Фикрат ўриндиқ суюнчигини орқага суриб, кўзини юмади. Қоронғилик чўқади. Улкан майдон тўла халойиқ, Саид Музаффар Зако сиймоси пайдо бўлади.)

Саид Музаффар – Халойиқ! Менким Саид Музаффар юртингизга амир бўлиб эмас, тинчлик элчиси бўлиб келдим. Аҳли уламо, аркони давлат, улус пешволарининг сўровлари ила ва ўз юрагим амри ила келганман. Билингки, инсон қонини тўкмак ҳеч бир дин, ҳеч бир маслакда вожиб эмас. Қавму эътикодлар аро кутқу солганлар жазосини топажак. Уларнинг нияти эл лошидан пиллапоя ясаб мартаба аршига чиқмоқдир.

Кишининг дину ирки фарқ эмасдир,
Одам бўлса, худоси бўлса басдир.

Халойиқ! Агар сиз мен томон бўлсангиз юрда осойишталик, ободлик, фаровонлик бўлгай. Ўз ичингиздан чиққан ёвларингиз томонда бўлсангиз, майли, мен ёшини яшаб бўлган одамман. Сўнгги икки йил ичида беш амирнинг боши олинди.

Кечиб жондин, у майдон ичра кирдим,
Ҳаётим ихтиёрин сизга бердим.
Низога чора айланг истасангиз,
Танимни пора айланг истасангиз.

(Халқ ичидан қўлида қилич тутган бир қавм сардори чиқади. Шаҳдам юриб Саид Музаффар

қошига келади ва бир-икки ҳаяжонли лаҳзадан сўнг қиличини Саид Музаффар оёғига ташлайди.)

Сардор – Тинчлик!

(Халойиқ “тинчлик” дея ҳайқиради.)

Саид Музаффар – Сўқир, жоҳил эмас, оқил башарсиз,

Баланд тоғлар аро озод яшарсиз.

Шукрим, ажратурсиз ок-карони,

Биларсиз, бошлаган ким можарони.

(Бир неча қуролли йигитлар Абу Баттолни тугтиб келдилар ва Саид Музаффар қошида тиз чўктирадилар.)

Қуролли йигит – Жангарилар сардори Абу Баттолни келтирдик. Буюринг, қатл этайлик.

Саид Музаффар – Қўлларини ечинг. Ўзни химоя қилиш ҳар бир банданинг азалий ҳукуки. Ҳақ бўлса исботи, ноҳақ бўлса тавбаси мақбулдир. Халойиқ олдида жавоб бер, Абу Баттол, маслагинг недир? Нега эл ичра кутқу солурсан?

Абу Баттол – Маслак учун ўлим бўлмаса айтай,

Барча ишни билиб қилганман, атай.

Жиҳод аскариман. Мақсадим бир иш –

Насроний, мажусий – барини қириш.

Аввал мамлакатда, сўнг минтақада

Қитъа, бора-бора бешов қитъада

Бир дин қарор топар, мен – сарвариман,

Билинг, охир замон пайғамбариман.

Саид Музаффар – Сен пайғамбар эмас, ёвуз дажжолсан,

Жаҳаннамдан қочган шайтон мисолсан.

Эътиқодинг – нифок, касбинг – қабоҳат,

Эл учун вабодан ортиқ заволсан.

Сен боис эл аро кину можаро,

Сен қилдинг пок диннинг шаънини қаро.

Турфа гуллар билан олам чамандир,

Турфа эллар билан бу юрт ватандир.
Дунёда халқ борки, қавм, элат борки,
Барчаси бир она, бир отадандир .

(Абу Баттолга)

Шайтон йўлидан қайт, тавба қил, гумроҳ!

Абу Баттол – Йўқ. Асло қайтмасман.

Саид Музаффар – Жойинг – қора чоҳ!

(Халққа)

Дониш ила ой сатҳига қўйса-да кадам,

Жаҳолатдан фориғ бўла олмади одам.

Ўз қавмини емас махлуқ, лекин ер инсон,

Бу ваҳшатдан хануз замин кўкси тўла қон.

(Тайёра салони. Элчи ухляпти. Шарқавий журнал ўқиб ўтирибди.)

Фикрат – *(Уйқудан уйғонади, керишади ва Шарқавийни оҳиста туртиб қулогига)* Кечиринг. Нозик бир саволим бор.

Шарқавий – Эшитаман...

Фикрат – Ҳалиги... майли... кейин биларман...

(Шарқавий журнал кўришда давом этади. Бироз вақтдан сўнг яна Шарқавийнинг енгидан тортади.)

Бир нарса сўрасам майлими?

Шарқавий – Қулоғим сизда, амирзода.

Фикрат – Мавлоно! *(Унинг қулогига секин)* Амирнинг ойлик маоши қанча?

Шарқавий – Маош сарой аъёнлари, аркони давлатга берилади. Амир ҳазратлари маош олмаганлар.

Фикрат – Ие, қизиқ экан-ку. Тирикчилик нима бўлади? Амирнинг маоши дуруст бўлса кишлоқда қолган онамга ёрдам қилсам, орзу қилган нарсаларимни олсам, дегандим.

Шарқавий – Амир бобонгизнинг шахсий ҳисобларида тўрт миллиард Жабалия динори бор. Бу сармоя энди сизнинг қонуний мулкингиз.

Фикрат – У қанча пул бўлади?

Шарқавий – Кўп. Жуда кўп пул бўлади.

Фикрат – “Жигули”га етадимми?

Шарқавий – (Кулиб) Агар мамлакат аҳолисига, янги туғилган гўдакдан то кекса бобою момоларгача биттадан автомобил совға қилса, бу пулнинг ярми етади.

Фикрат – (Ҳайратдан хуштак чалиб) Бобом шунча пулни қандай топган?

Шарқавий – Ҳазрат Зако дунёнинг энг бой инсонларидан бири бўлганлар. Юртдан қувгин бўлиб, кўп мамлакатларда мударрислик қилганлар ва бизнинг Жазирага келганларида йиққан барча сармояларига битта нефт кудуғи харид қилган эканлар. Ақлу тадбирга бахту омад кўшилса шундай бўлар экан. Ҳазрат қирк йилда ҳам юрт амири, ҳам нефт амири бўлдилар.

Фикрат – Нега гапни шундан бошламадингиз? Биринчи кўришганда айтмайсизми? Сенга бобонгдан шунча мерос қолган, демайсизми?

Шарқавий – Айтар эдим, лекин аён сабабга кўра юртингизда буни сир тутдим. Очиғини айтсам, мамлакатимизда бошланган жангу жадалнинг бош сабаби аслида эгасиз қолган шу мерос. Сиз – қонуний соҳиб келгач, можаро битади.

Фикрат – Айтинг-чи, мавлоно, Жабалияда камбағаллар йўқми?

Шарқавий – Бор. Жуда кўп. Қашшоклар, гадо-лар тўлиб ётибди.

Фикрат – Бўлмаса, нега бобом уларга пул бермаган, бой қилиб қўймаган?

Шарқавий – Бобонгиз кекса, ногирон, қаровсиз қолганларга, етим болаларга сахийлик билан ёрдам қилганлар. Лекин камбағални пул бериб бой қилиш мумкин эмас, дердилар. Айтардиларки, тутган балиғингдан ночорга берсанг бир савоб, уни балиқ тутишга ўргатсанг – минг савоб.

Фикрат – (Хаёлан)

Бу қандай мўъжиза, сеҳрлик, сирлик,
Қўлимда бир йўла икки амирлик.

Ҳукмим сарҳад билмас, бойлигим поён,
Менга мадад беринг энди, бобожон.

Ёзибсиз, йўклик бор ерда сабр бор,
Лекин бойлик юкин кўтариш душвор.

Ёзибсиз, пок сўмдан нон иси келар,
Нопок миллиондан қон иси келар.

Ёшман, донишим кам, раҳнамо бўлинг,
Йўлим ёритгувчи нур-зиё бўлинг.

(Қоронгилик чўқади.)

ОЛТИНЧИ МАНЗАРА

Жабалия. Жамоат майдони. Халойиқ гавжум. Одамлар қўлида Саид Музаффар Зако ва Фикратнинг сувратлари. Ҳинд, араб, лотин ёзувларида турли тилларда “Тинчлик” сўзи ёзилган шиорлар. Халқ орасидан “Тинчлик” деган чорлов эшитилади. Барча бу сўзни нақорат қилади. Минбарга Шарқавий кўтарилади.

Шарқавий – Халойиқ!

(Сукут чўқади.)

Халойиқ, бундан роппа-расо бир йил муқаддам мамлакатимиз бошига оғир мусибат тушган, улуғ устозимиз Амир Саид Музаффар Закодан жудо бўлган эдик. Мусибат мусибатларга уланди. Биродаркушлик кирғинида минглаб хешу ақраболардан айрилдик.

Улуғ устоз хотирасини ёд этмоқ учун, йиллик маросимни ҳар қавм ўз урфига кўра ўтказмоғи учун муваққат сулҳи умум эълон қилиб, бу майдонга йиғилдик. Ҳазратнинг ўлмас сўзларини яна бир эсга олайлик.

Пок инсон бўл, дунёдан ўтсанг,
Барча қавмнинг кўз ёши оксин.
Мусулмонлар зам-замга ювиб,
Ҳинду танинг ўтларга ёксин.

(Йиғи, фарёд садолари)

Орзу килурмизки, ҳазрат руҳи мададкор бўлиб, муваққат сулҳ давомли сулҳга, иншоолоҳки, абадий сулҳга айланажак.

(“Тинчлик” нақорати)

Халойиқ! Бу маросимга олис Туркистондан улуғ ҳазратнинг зоти муборақлари бўлмиш набира зурриёд – валиаҳд амирзода ташриф буюрганлар.

(Аъёнлар қуршовида амирзодага хос чиройли кийинган Фикрат кириб келади. Элчи ҳам аъёнлар орасида.)

Жарчи – Улуғ амирзода Саид Фикратхон ибн Саид Озодхон, ибн Саид Музаффархон Зако зоти олийларига салламно!

Овозлар – Салламно!

Жарчи – Халойиқ! Валиаҳд амирзода макдамлари шарафига машварат бўлгай. Мардум барча ўз маросимларини адо қилгайлар. Аҳли машварат, вакоили ақвом даврага марҳабо!

(Турфа хил, турфа ранг кийинган, оқ, сариқ, қора одамлар даврани кенг олиб, биров чордона қурган, биров чўккалаган, биров ёнбошлаган ҳолатда жойлашадилар.)

Шарқавий – Муҳтарам амирзода! Улуғ бобонгиз ўрнатиб кетган ақоидга кўра амир машварат олдида ҳисобдор саналади. Яъни қавм вакиллари

амирга савол, таклиф, талаблар билан муурожаат этмоққа ҳақли ва амир жавоб бермоққа бурчлидир. Ижозатингиз билан машварат бошланур. Марҳамат!

Жарчи – Мусулмон қавми номидан Шайх Муҳаммад Сулҳий сўз айтадилар!

Шайх – Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим. Улуғ амирзодани Оллоҳ паноҳида асрасин. Юртимизга қўйган қадамлари ҳасанотлар келтириб, йўқотган оромимиз қайтсин. Омин.

Гарчи юрт аҳолисининг ярмидан кўпи мусулмон бўлса-да, мухтарам амир бобонгиз бизни устун қўймаган, барча жамоатлар каторида кўрган эдилар. Ҳазрат вафотларидан кейин ўз ичимиздан чикқан бузғунчилар ҳукмронлик даъвосини қилиб, макруҳ даъватлар билан ёшларни оёкка турғиздилар ва кирғинларга сабаб бўлдилар. Сиз, мухтарам амирзода, бобонгиз тахтига ўтириб ул зотнинг маслағу тариқини бардавом қилурмисиз?

(Фикрат бош ирғаб “ҳа” ишорасини қилади.)

Шарқавий – *(Унинг қулоғига таржима қилиб турган ҳолда)* Ундай эмас. Сиз “йўқ” дедингиз. Бош чайкаш керак.

Фикрат – Айтганча. *(Бошини сарак-сарак қилади.)*

Шарқавий – *(Машваратга)* Амирзода кафолат бераман, дедилар.

(Машварат орасида хайрихоҳлик садолари – “ваҳ-ваҳ-ваҳ”)

Жарчи – Насоро қавми номидан мухтарам Микоил жаноби олийлари сўз айтадилар.

Микоил – Улуғ амирзодага Исои масиҳ руҳлари мададкор бўлсин. Биз мухтарам бобонгиз руҳларига дуо қилиб калисоларимизда шамлар ёқамиз, ҳамду сано қўшиқларини айтамыз. Ул буюк зот шундай деб эдилар: Мен амирман, лекин юртни машварат

идора қилади. Халқ вакилларининг иродаси мен учун муқаддасдир.

Агар валиахд амирзода тахтга ўтирсалар шу анъанага содиқ қоладиларми?

Фикрат – *(Таржимани эшитиб)* Юртни бошқалар идора қилса, мен амир бўлиб нима қиламан? Йўқ, ўзим идора қиламан. *(Бош чайқатиб “йўқ” ишорасини қилади. Машварат буни “ҳа” деб тушунади ва яна “ваҳ-ваҳ-ваҳ” деб қувватлайди.)*

Шарқавий – *(Фикратга)* Бу сафар ишорани тўғри қилдингиз.

Жарчи – Ҳинду қавми номидан мухтарам Рам сўз айтадилар!

Рам – Улуғ амирзодага барча илоҳларимиз мададкор бўлсинлар.

Кишининг ирку дини фарқ эмасдир,

Одам бўлса, худоси бўлса басдир.

Мухтарам бобонгиз айтган бу сўзлар биз ҳиндулар учун ҳам табаррукдир. Ул буюк зот фақат тинчлигимиз эмас, балки озодлигимиз ва мустақиллигимиз рамзи ва таянчи эдилар. Узоқ-яқиндаги кудратли давлатлар бизнинг бойликларимизга кўз тикиб, курраи заминнинг ҳарбий жиҳатдан энг муҳим минтақасида ўрин тутганимиз учун ҳам турли ҳийлаю найранг билан мамлакатимизни эгалламоқчи бўлдилар. Бобонгиз юритган доно сиёсат боис еримизни бегона аскар этикларини тепмас, бегона зирхли машиналар ларза солмас. Мухтарам амирзода, улуг бобонгиз йўлидан бориб, келажакда ҳам юртнинг мустақиллиги ва дахлсизлигига кафолат берасизми?

Фикрат – *(Ўрнидан туриб дадил бош чайқатади.)*

Ҳа-ҳа, кафолат бераман. Мен амир бўлсам ҳеч бир зўравон бу юртга қадам қўёлмайди.

(Шарқавий таржима қилишга улгурмай “ваҳ-ваҳ-ваҳ” садоларига “улу-лу-лу” овозлари уланиб кетади.)

Мажусийлар сардори – *(Ўрнидан туриб)* Сен бизнинг амиримиз бўлдинг! Яшасин амир! *(Қувватловчи садолар, улу-лу-лу овозлари)*

Табата – *(Фикратнинг пойига йиқилиб)* Биз – сенинг кулларингмиз. Сенга юкинамиз, сенга сажда қиламиз.

(Фикрат нима қилишини билмай Шарқавийга қарайди, унинг ишораси билан Табатанинг бошини силайди. Табата улу-лу-лу овозлари остида жойига қайтади.)

Шарқавий – *(Кўлини баланд кўтариб)* Эй ахли машварат, қавм сардорлари, вилоят султонлари, аркони давлат, тингланг! Мен садрул машварат бурчини адо этиб, сизларнинг истак ва иродангиз билан мухтарам амирзода Саид Фикратхон ибн Саид Озодхон ибн Саид Музаффархон Зако ҳазратларини Жабалия амири деб эълон қиламан!

(Қувонч, қутлов, хайрихоҳлик садолари. Фикратга тож кийдирилади ва уни тахтга ўтқизилади.)

Жарчи – Шон-шарафлар бўлсин амиримизга!

Барча – Шон-шарафлар бўлсин амиримизга!

Элчи – *(Фикратнинг ёнига келиб)*

Табриклайман, хушнудликдан кўзим ёшланди,
Иншооллоҳ, юртимда тинч ҳаёт бошланди.

Рухсат этинг, вазифамга энди қайтайин,

Лекин аввал дилдаги бир гапни айтайин.

Элчи бўлсанг аҳил юртга бўлганинг яхши,

Йўкса элчи бўлмай туриб ўлганинг яхши.

Жарчи – Ҳаммамизга қутлуғ бўлсин тинчлик,
ҳаловат,

Улуғ амир шарафига бошланг зиёфат!

(Дастурхон тўшалиб таомлар тортилади, ўр-

тада турли қавмларнинг турфа рақслари бошланади. Базм авжсида Табата тантана билан олтин табоқда таом кўтариб келади ва Фикратнинг олдига қўяди.)

Табата – Бу зафоди деб аталган мукаддас таом – Зираланган тоза асл чўл қурбақаси.

Фикрат – Йўқотинглар! (“Йўқ” ишораси билан бош чайқатади ва буни “ҳа” деб қабул қилган қабила бошлиғи шод.)

Шарқавий – Ҳеч бўлмаса тотиб кўринг. Яна можаро бошланиб кетмасин.

Фикрат – (Шарқавийга) Йўқотинг, деяпман. Ҳозир товоғини тепивораман.

(Ўрнидан туриб зарда билан чиқиб кетади.)

Шарқавий – Амиримиз миннатдорлар. Бу лаззатли таомни хос хонамга олиб киринг, дедилар. Тўйиб тановул қилмоқчилар.

(Жарчига ишора қилади.)

Жарчи – Кўп йўл босган амиримиз тилайди роҳат,

Бизга эса энди уч кун базму фароғат.

(Ўйин-кулги давом этади. Қоронғилик чўқади.)

ЕТТИНЧИ МАНЗАРА

Амирнинг хос хонаси. Тун. Фикрат хат ёзмоқда.

Фикратнинг овози –

Малоҳатим, сендан кўп узокдаман,

Уришсанг ҳам яна хат ёзмоқдаман.

Жазира аталган орол маконим,

Жазирама соғинч ўртайди жоним.

Бу – уммонлар аро жой тутган бир юрт,

Яратганнинг ўзи унутган бир юрт.
 Дарахтда нон битар, хар ён туякуш,
 Кенгуру болажон экан бояқиш...
 Табиат бетакрор. Нақд жаннат эди,
 Бўлмаса намтоба қўланса хиди...
 Одамлари жоҳил, бир-бирига ёв,
 Яхшилик тиламас бировга биров.
 Менга аён бўлди бир ажиб ҳикмат,
 Бир хил бўлар экан феъл билан қисмат.

Шарқавий – *(Киради ва бир нафас Фикратга қараб тургач)* Узр, амирим, хаёлингизни буздим.

Фикрат – Келинг, мавлоно! Сиздан илтимосим, мени ўз номимни айтиб чақиринг. Бўлмаса исмим эсимдан чиқиб қолади... Рост айтсам, “амир” деган сўзга кулоғим ўрганолмади. Ҳеч бўлмаса ёлғиз кўришганда Фикрат денг, Фикратжон денг. Ёшингиз ҳам, илмингиз ҳам улуғ...

Шарқавий – Асло. Тилим бормайди. Сиз давлат тимсоли бўлган зотсиз. Ўз мамлакатини эҳтиром қилган инсон мамлакат сардорини эҳтиром қилади... Амирим, ҳузурингизга Тубуту қабиласи бошлиғи Табата Куку жаноб ташриф буюрганлар.

Фикрат – Шу ярим кечада-я? Иш вақти тамом бўлди, деб айтинг.

Шарқавий – Бизнинг мамлакатда иш вақти тунда бошланади. Кундузи одамлар қуёш тиғидан қочиб тоғ ўнгириларида, чуқур ертўлаларда жон сақлайдилар. Бозору расталар, идоралар туни билан ишлайди.

Фикрат – Нима иш билан келибди? Яна кўлида товоғи йўқми?

Шарқавий – Йўқ. Ўз қабиласининг ташаккури ва совғаларини олиб келган.

Фикрат – *(Ажабланиб, бироз чўчиб)* Қанақа совға?

Шарқавий – Тубуту кабиласининг касби – ғаввослик – денгиз тубидан марварид териш. Совғаси ҳам марварид бўлса керак, валлоҳи аълам.

Фикрат – Олмайман! Мутлақо! Бизда буни пора дейди. Пора олган отилади.

Шарқавий – Тубутулар буни сабара дейди. Сабара олмаган отилади. Панадан захарли камон ўки билан отиб ўлдирилади.

Фикрат – Унда на илож. Масжидга Инжил, Калисога Қуръон кўтариб кирилмайди. Ҳар ернинг ўз конуни бор. *(Четга)* Малоҳатим, сенга никоҳ совғаси ўз оёғи билан юриб келмоқда.

(Шарқавийга)

Майли, таклиф қилинг.

(Шарқавий чапак чалади. Тўртта қора қул катта сандиқни елкада кўтариб кирадилар ва уни Фикратнинг олдига қўядилар, сўнг орқа билан юриб чиқадилар. Табата кириб Фикратга қуллуқ қилгач, сандиқни очади.)

Табата – Улуғ амирим! Бу жавоҳирлар менинг умрлик бойлигим. Улар сизники бўлсин. Мен қариб колдим. Тўримдан гўрим яқин. Қабул қилинг, ўтинаман.

(Фикрат Шарқавийга қарайди, Шарқавий бош чайқатиб кўрсатади. Фикрат унинг ҳаракатини такрорлайди. Табата хурсанд бўлади.)

Ўлгунча миннатдорман. Аслида бу дуру жавоҳир мендаги бир дурдона олдида ҳеч вақо эмас. Мен сизга ўша баҳосиз дурдонамни совға қилиб олиб келдим. Қабул қилинг.

(Унинг ишораси билан икки аёл ўртасида гулдор чодирга ўранган улкан “келин” нозу караимали қадамлар билан киради.) Бу менинг қизим, ой деса ой, кун деса кун. *(Қизига)* Қани, париваш жамолингни оч, амирим сени кўрсинлар!

(Қиз юзини очади. Ўта хунук, бадбашара нусха намоён бўлади. Фикрат бу қоп-қора барзангидан чўчиб тисарилади.)

Шарқавий – *(Фикратга)* Ўзингизни тутинг, амирим, рад қилсангиз иш чаток бўлади. Икковимиз ҳам тирик қолмаймиз. *(Табатага)* Амиримиз қизингиз жамолидан хушларини йўқотдилар.

Фикрат – Даф бўлсин. Жавоҳири ҳам, қизи ҳам керакмас! Ҳе, оннасини... олдига обориб қўйсин!

Шарқавий – *(Табатага)* Амирим, бу офтоб-жамолни харамга олиб киринг, бугунги кечам шу гўзал ораз шуъласидан мунаввар бўлсин, дедилар.

Табата – Қуллук, амирим! *(Тиз чўкиб таъзим қилади.)* Қизим ўлгунча хизматингизда бўлади. Кеча оқшом сиз суйиб тановвул қилган таомни ҳар куни пишириб беради. *(Унинг ишораси билан қизи ва аёллар чиқадилар.)* Шу дақиқадан бошлаб энди биз қайнота-куёв бўлдик. Тўй кунини белгилаш ихтиёрингизда, амирим!

Фикрат – Қайнота бўлмай сен ўл, куёв бўлмай мен ўлай. Қандай кунларга қолдим?

Шарқавий – *(Табатага)* Амирим, тўйимиз шоҳона бўлади, деб айтдилар.

Табата – *(Осмонга қўл чўзиб)* Эй офтоб худоси, ўт худоси, сув худоси, ўрмону ботқоқлар худоси – ҳаммангиз мададкор бўлиб мени ниятга етказинг. Олачипор, ширин-шакар невараларни эркалаб ўтирай!

(Йиғлаб ташқарига чиқади.)

Фикрат – Ҳе, сендақа қайнотадан ўргилиб қўйдим. Лаънати, ваҳший, одамхўр. Жавоҳирингга ҳам, қизингга ҳам...

(Жаҳл билан сандиқни тепади.)

Мана сенга куёв, мана сенга тўй!

Шарқавий – Қизишманг, амирим. Бу ҳали

бошланиши. Юртимизда гўзаллар кўп. Сизни куёв киламан деган ундан кўп. Ҳарамхонаси бўлмаган амир қанақа амир? Қирқта хотин, элликта канизак хизматингизда бўлади.

Фикрат – Эй Худо, бундай балодан ўзинг асра, у “гўзал”ларнинг бетини тесқари қил. Мавлоно! Мен Бухоро амири эмас, замона авлоди, университет талабасиман. Ўз юртимда севганим бор.

Шарқавий – Юртингиз узоқда қолди. Энди у ҳаётингиз битди, янги дунё, янги ҳаёт бошланди. Ҳар юртнинг ўз қонун-қоидаси бор.

Фикрат – Мен маданият дунёси одамиман, сизларнинг ваҳший қоидангиз билан яшашга тоқатим йўқ. Юртга амир бўлсам менинг айтганим бўлади. Бу ерда ё янги тартиб ўрнатаман ёки... ўзим бош бўлиб амирликни ағдараман. Ўзимни ўзим тахтдан қулатиб маданиятли давлат кураман... *(Сукут)* Нега индамайсиз, Мавлоно? Гапим тўғрими?

Шарқавий – Амирларнинг гапи ҳамиша тўғри бўлади. Мен ҳам кўп юртларни кўриб ҳавас қилганман. Лекин улар билан биз бамисоли бошқа-бошқа сайёраларда яшайдиган хилқатлармиз. Мен ҳам шу юрт фарзандиман, унинг ҳолига қуяман. Бобонгиз халқ онгини ўзгартириш учун кўп меҳнат қилдилар. Лекин тўқсон фоиздан ортиғи саводсиз бўлган халқдан нима ҳам талаб қилиш мумкин?

(Сукут)

Фикрат – Мавлоно, мабодо Тубуту қабиласи одамхўр эмасми? Ҳар эҳтимолга қарши ҳарамхона эшигини тамбалатиб қўйинг. Келин мени еб қўймасин.

Шарқавий – Хўп бўлади, амирим. Хайрли кеч.
(Чиқади. Фикрат яна хат ёзишга ўтиради.)

Фикратнинг овози – Малоҳатим, эртаю кеч ўйлайман сени,

Бу ердаги гўзаллардан рашк қилма мени.
 Мунтазирман майли, деган битта сўзингга,
 Юртга қайтсам уйланаман фақат ўзингга.
 Чашма қошида тиниқ сув
 Кадрини билмас киши,
 Сайр этиб гулшанда гулни
 Кўзига илмас киши.
 Воҳ, бу не ғафлатки инсон –
 Кўксида тутмиш ватан,
 Ким ватан ичра ватаннинг
 Шукрини қилмас киши.
 Юрт недир, юрт доғи недир,
 Юртдан айрилган билар,
 Англагувчи юрт фирокин
 Юртда топилмас киши.
 Эй, ватандошим, эшит
 Бобуру Фурқат ноласин,
 Бесабаб андуҳ тиғида
 Бағрини тилмас киши,
 Мен ватан ҳажрини кўрдим,
 Сен унинг кадрига ет,
 Ким ватан қадрин ҳис этмас,
 Англа, комилмас киши.

(Эшик олдида оқ ридо кийган, салла ўраган соқолли одам пайдо бўлади ва атрофга олазарак қараб ташиқарида турган мулозимларини қўл ишораси билан кеткизади.)

Нотаниш одам – Саломларимизни қабул қилинг, хурматли амир! Халал бермадимми?

Фикрат – *(Ҳайратда)* Кимсиз? Бу ерга қандай кирдингиз?

Нотаниш одам – Мен Шимол мамлакати мусулмонларининг элчисиман. Сизга муборакбод ёрлиғи билан келдим. *(Кўйнидан ёрлиқ чиқариб Фикратга узатади.)* Беизн, беижозат бостириб

кирганим учун узр, албатта. Лекин соқчиларингиз кечаги базми жамшиддан кейин тарракдек котиб ухлашяпти. *(Сўз асносида оҳиста бошдан саллани ечиб курсига қўяди. Ясама соқолни кўчиради, ридони ечади. Ҳарбий кийим, погон ва лампаслар билан генерал намоён бўлади. У парвосиз сўзида давом этади.)* Рухсатсиз киришга мажбур бўлдим. Бу мамлакат шунақа. Унинг бор қуроли кучлари элликта ялангоёқ, ярим ялангоч қора боладан иборат. Алмисоқдан қолган ўнта милтиғи бор. Ҳозир чикиб ғалати томошани кўрсангиз бўлади. Саккизта ҳабаш бола ёғоч ўйинчогини кучоқлаб ширин тушлар кўриб ётишибди.

Фикрат – *(Хайратда)* Сиз қа... қандай келдингиз?

Генерал – Топшириқ бўлди – келдим. Бизнинг қадамимиз етмаган ер дунёда йўқ. Бўлмаган ва бўлмайди. Ишга ўтайлик. Вақт зиқ. Қаламни олинг. Ёзинг. *(Фикрат ўзига келолмай қўлига қалам олади.)* “Биринчи рақамли буйруқ”. Бу сарлавҳа... “Мамлакат тинчлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида буйруқ бераман: Бугун минг тўққиз юз саксон учинчи йил тўққизинчи майдан – дарвоқе, бугун улуғ ғалабанинг ўттиз саккиз йиллиги куни, табриклайман. – Тўққизинчи майдан эътиборан Жабалияга Шимол мамлакати қўшинлари киритилсин. *(Фикрат ёзишдан тўхтабди)* Ҳарбий вертолётларнинг кўниши учун майдонлар ҳозирлансин... *(Генерал Фикратга қарамай сўзида давом этади, унинг овози йўқолиб, Фикратнинг хаёлида кечаги машвара талонланади.)*

Рамнинг овози – “Узоқ-яқиндаги қудратли давлатлар бизнинг бойлигимизга кўз тикиб, курраи заминнинг ҳарбий жиҳатдан энг муҳим минтақасида ўрин тутганимиз учун ҳам турли ҳийлаю найранг

билан мамлакатимизни эгалламоқчи бўлдилар... Муҳтарам амирзода, улуғ бобонгиз йўлидан бориб келажакда ҳам юрт мустақиллиги ва дахлсизлигига кафолат берасизми?”

Генерал – Нега ёзмайсиз?

Фикрат (*қаламни ташлаб*) – Мен бундай буйрукни беролмайман.

Генерал – Сабаб?

Фикрат – Сабаб шуки, мамлакат, халқ тақдири билан боғлиқ масалаларни машварат ҳал қилади.

Генерал – Машварат? У нима дегани?

Фикрат – Халқ вакиллари мажлиси.

Генерал – Халқ? Шу тубан махлуклар халқ бўлдию, уларнинг вакилларидан ақл чиқдимиди? Юртнинг амирисиз, ҳокими мутлақсиз. Ёзинг.

Фикрат – Ихтиёр ўзимда бўлса, икки карра йўқ. Сира ҳам ёзмайман.

Генерал – Тушунмадим. Сиз ўз юртингизга дўстмисиз, душманмисиз?

Фикрат – Дўст бўлганим учун ҳам бундай буйрукни ёзмайман. Менга юртнинг обрў-эътибори керак.

Генерал – Унинг қудрати-чи? Манфаати-чи? Ахир дунё халқларининг қисматини ўйлаш бизнинг тарихий бурчимиз. Мен буни юртнинг солдати сифатида айтаман.

Фикрат – Мен юртнинг онгли фуқароси сифатида сиздан сўрайман: қайси дунё, қайси халқ сизга ўз қисматини ишониб топширди? Олам тақдирини ҳал қилинг, деб ким сўрадию ким сизга ваколат берди? Эртага бошқа бир қудратли давлат ер юзининг қисмати менинг кўлимда, деса сиз нима дер эдингиз?

Генерал – Ҳеч қачон бундай бўлмайди. Шунинг учун ҳам мен ҳозир бу ерданман. Исстик ўринни таш-

лаб, жонимни хатарга кўйиб юрибман. Сиз қудратли ватанингиз билан ифтихор қилмайсизми?

Фикрат – Менинг бир ҳамсухбат дўстим бор. У ҳамиша ёнимда. Мана у. (*Транзисторни олиб кўрсатади.*) Шу дўстим менга дунёнинг бир дунё гапларини айтади. Мен фуқаро бўлган мамлакатнинг халқаро саҳнадаги оти нима, биласизми? Ёвузлик салтанати! Мен зўравон мамлакат билан фахрланмайман.

Генерал – Ўйлаб гапиринг. Амирлигингиз ўткинчи, ўша мамлакатга қайтишингиз бор.

Фикрат – Қайтганда ҳам сўздан қайтиш йўқ. Бошқа гапингиз бўлмаса, сизга хайр, генерал.

Генерал – Ҳаддингиздан ошманг, мен бугун буйруқни олиб кетишим керак.

Фикрат – Буйруқ бўлмайди. Бобомнинг рухи хурмати, мен бундай буйруқ ёзмайман.

Генерал – Сен мишиқи бола, ким билан ўйнашяпсан? Асли зотим – чекист. Сен – ёт унсурнинг зурриётини ўша синфий душман – бобонгнинг ёнига жўнатаман. Сенинг мухториятчи бобонгни Машрикқача қувиб борган менинг отам бўлади. Бундан эллик йил аввал отамнинг панадан туриб отган ўқи бобонгга текканда сен бу ерда бўлмас эдинг.

Фикрат – (*Эшикни кўрсатиб*) Марш!

Генерал – Ҳали шунақами? (*Тўптончанинг гилофини еча бошлайди, лекин Фикрат эпчиллик қилиб курси тортмасидан тўптонча олиб унга тўғрилайди.*)

Фикрат – Қўлингни кўтар! Сен генерал бўлсанг, мен амирман! Дунёга дарча очишни сенинг пешонангдан бошлайман.

Генерал – (*Қўл кўтарган ҳолда*) Эй, мен хом калла! Сени олдин ҳарбийга чақириб, бурнингни

тошга ишқалаб, мулла килиб кейин бу юртга юборсам бўлмасмиди? Менга қара, бола, тўппончани бунақа ушламайди.

Фикрат – *(Тўппончани қийшиқ ушлаган ҳолда)* Ҳозирги ковбойлар шунақа ушлайди.

Генерал – *(Кўлини тушириб, соқолни тақади, ридо ва саллани кияди.)* Майли, ўзингдан кўр. Биз кўшин киритсак, сендан сўраб ўтирмаймиз. Интернационал бурчни адо қиламиз. Сен бўлсанг давлат тўнтарилиши қурбони бўласан. Бир рота аскарим сенинг ўз “илтимосинг”га кўра келиб ўзингни тинчитади. *(Бафуржа кийиниб, “соқол”ни тарайди.)* Саломат бўлсинлар, амирим. Дарвоқе, анови ёрликнинг энди кераги йўқ. Тинч музокара билан иш битмади. *(Ёрликни йиртиш учун қўлига олади.)* Балки ҳали ҳам бўлса... келишармиз?

Фикрат – Йўқ.

Генерал – *(Ёрликни йиртади.)* Йўқ бўлса чора ҳам йўқ. Хайр. Қолган гапни киёмат куни гаплашамиз. *(Чиқади. Фикрат столга ўтиради.)*

Фикратнинг овози – Қайдаман? Бу Жабалиями, Ё тарихга етди кадамим?

Юз эллик йил муқаддам балки

Шундоқ эди менинг ватаним.

Қайсики эл жаҳолат ичра

Аҳилликдан маҳрум бўлибдир,

У зўравон бир мамлакатга

Ем бўлмоққа маҳкум бўлибдир.

(Ташқаридаги шарпани сезиб, эшик ёнига келади ва қулоқ солади. Жимлик. Яна ёзишни давом эттиради.)

Сўз бўлса зўравон давлатнинг сўзи,

Жаҳон тақдирини ҳал қилса ўзи,

Замона зўрники бўлгани шудир.

Қора бўлсин аҳли оламнинг юзи

Очик туриб буни кўрмаса кўзи,
Томоша кўрниги бўлгани шудир.

(Ташқарида “улу-лу-лу” деган ёввойи овозлар эшитилади. Фикрат ўрнидан туриб деразани очди ва ташқарига қарайди. Шу пайт ярим ялангоч, белига похол боғлаган икки ёввойи одам кириб Фикратга ҳамла қилади. Фикрат каратэ усули билан икковини икки ёққа отади. Лекин деразадан бир-бир ошиб тушган ёввойилар уни йиқитиб қўл-оёғини боғлашади ва “улу-лу-лу” айтиб атрофида айланиб туришади. Эшикдан уларнинг кичик жуссали шериги бояги барзанги келин билан етаклашиб киришади, ишора билан ўртоқларини чақиривади ва зойиб бўлишади. Қўл-оёғи боғлиқ ҳолда Фикрат ночор ҳаракатлар қилади.)

Фикрат – Ҳа, баттол генерал. Айтганини қилди. Зўрлар билан ўйнашма, деб бекорга айтишмайди. Ёз, деганда ёзавермайманми, Шимолнинг соясида ялло қилиб юравермайманми?!

(Сукут)

Йўқ. Бундай қилолмас эдим. Халқ вакилларига сўз бердим. У дунёда бобомга қандай рўбару бўламан? Мен тўғри иш қилдим. Охиригача мард бўлишим керак.

Шарқавий – (Ҳовлиқиб киради.) Амирим, омонмисиз? Хайрият... Хайрият... (Фикратнинг қўлларини ечади.) юз хайрият, минг хайрият – фалокатингиз ариди. Бобою бобокалонларингиз руҳи сизни кўллади.

Фикрат – Қизик экансиз-ку, мавлоно! Давлат тўнтарилиши бўлиб турибди-ю, хайрият, дейсиз-а!

Шарқавий – Ҳеч қандай давлат тўнтарилиши йўқ. Сизга совға қилинган қизнинг яхши кўрган йиғити бор экан. Соқчиларнинг ухлаб қолганидан фойдаланиб, ўртоқлари билан келгану қизни олиб кочган.

Фикрат – Э, хайрият, э хайрият...

Шарқавий – Хайрият деб секин айтасизми? Ечиб бўлмас мушкулнинг ечимини Оллохим ўзи юборди. Гап шундаки, бугун сиз куёв бўлиб кизнинг ёнига кирмасангиз, Тубуту қабиласи уруғ-аймоғи билан сизга душман бўлар эди. Бу қабиллада келинга карамаслик унинг етти пуштига ҳақорат ҳисобланади.

Фикрат – Йўқолган пичоқнинг сопи олтин, дейдилар. Йўқолган келин энди хаёлимда чиройли кўриняпти.

Шарқавий – Худо асрасин. Чиройли кўринса яна бир бало эди. Унда қизни севган йигит бошингизни оларди. Икки ўт ўртасидан самандардек бутун чиқдингиз. Ҳамиша сизни худойим шундай қўлласину, руҳлар мададкор бўлсин.

(Хўнграб йиғлаган ҳолда Табата киради ва Фикратнинг оёғига йиқилади.)

Табата – Бир қошиқ қонимдан ўтинг, амирим! Бу қари, тентак Табатани кечиринг! Қизим менга, бутун Тубуту қабиласига иснод келтирди. Менинг бундай фарзандим йўқ.

Фикрат – Ҳе, тавбангдан ўргулдим. Ўзингга ҳам, қизингга ҳам... минг лаънат. Тур-чи қани, бир туёғингни шиқиллат!

Шарқавий – Амирим қаттиқ афсусдалар. У гўзалнинг висолига етолмадим деб изтироб чекмоқдалар.

Табата – Амирим истасалар яна еттита қизим бор. Барини келтириб берай.

Фикрат – Қизларини пишириб есин.

Шарқавий – Амирим, ул паривашга бир боқишда ошиқу шайдо бўлганман. Ҳеч ким биринчи муҳаббатим ўрнини босолмайди, деяптилар.

Табата – Эй мен шўр пешона! Эй нодон қизим-а!

Шундай келишган йигитдан кечиб, хонзодалигу миллиард-миллиард бойликдан юз ўгириб, бир камбағал пакана балиқчини танладингми? Бу дунёнинг тескари ишлари мени жинни қилиб кўяди.

(Шарқавий Табатани овулган бўлади, уни кузатиб эшикка томон юрганда ярим яланғоч танаси бўйб ташланган, бошига кийик шохини таққан ваҳший Катора қабиласи сардори киради ва Табатага кўзи тушиб, унга ташланади. Табата кўрқиб Шарқавийнинг орқасига яширинади ва панада туриб ириллаган овоз чиқаради. Катора сардори қаттиқроқ ириллаб уни таъқиб қилади. Шарқавий Табатани ҳимоялаб эшикка томон чекинади ва пайт топган Табата ўзини эшикка уради-да қочиб қолади. Шарқавий уни қувламоқчи бўлган Катора сардорининг йўлини тўсиб Фикратга мурожат қилади. Катора сардори ҳушёр тортиб Фикратга таъзим қилади ва Табатанинг орқасидан тиш кўрсатади.)

Шарқавий – Амирим, ҳузурингизга келган бу улуғ зот Катора қабиласи сардори Нгомо Си-си жаноби олийлари бўладилар. Катора ва Тубуту қабилалари орасида азалий душманлик бор. Низонинг сабаби шуки, тубутулар қурбака гўштини муқаддас санаб, одам гўштини ҳаром ҳисоблайдилар. Есалар ҳам яширинча, пана-панада ейдилар. Каторалар эса аксинча, одамни ошқора паққос тушириб, қурбакани беркитиб тановул қиладилар. Шу фарқ туфайли икки қабилла бир-бирига ёв. Улар тўқнаш келган ерда албатта қон тўкилади.

Фикрат – Буни бизга “антагонизм”, карама-қарши ғоялар кураши деб ўргатишган.

Шарқавий – *(Катора сардорига)* Мен улуғ амиримизга сизни таништирдим, сиз бошқариб турган қабиланинг олижаноб фазилатларини айт-

дим. Амирим сизга ўз хурматларини билдирдилар. *(Фикратга)* Бу қабила инсон бўлиб шаклланган бўлса ҳам ҳали сўзлаш қобилияти у қадар ривож топмаган. *(Катора сардорига, гапиринг, деган ишорани қилади. Сардордан сўз шаклига кирмаган гайритабиий садолар чиқади ва дам-бадам Табата қочган эшикка қараб ириллаб қўяди. Шарқавий уни таржима қилади.)* Нгомо жаноблари айтдиларки, ҳаромхўр Табатанинг шарманда қизи сизнинг табаррук харамингиздан қочгани бизни ғазабга тўлдирди. Сизга ўз хурилиқоларимизни совға қилиб келтирдик.

Фикрат – Хурилиқоларини пишириб есин.

Шарқавий – Бу қабила одамни хомлигича ейди.

Фикрат – Шақоллар! Тўнғизлар! Ҳайданг бу исқиртни! Кўришга тоқатим йўқ. Бу ер амирнинг саройими, ёки ажойибхонами? Ҳайвонот боғининг ҳам панжараси бор ахир!

Шарқавий – Бобонгиз ҳам куйиб-ёниб ўтдилар. Қонун қонун эмас, урф-одат қонун экан. Не илож, чидайсиз. Марҳамат, тахтга ўтиринг, амирим.

(Фикрат гап айтмоқчи бўлганда Нгомонинг ириллашини эшитиб чўчийди ва дарҳол бориб тахтга ўтиради. Шарқавий ишораси билан Нгомо оғзида сурнай чалади. Тасқара “келин”лар бир-бир кириб турқидан ҳам хунук қилиқлар билан тахт атрофида айланадилар: Неандартал аёлдан тортиб тош, бронза асрининг хотинларигача ним қоронгида ярим ялангоч рақс қиладилар. Қоронгилик қуюқлашгани сари “стриптиз” ҳам қизиб, охири тўла қоронгилик чўқади. Саҳна ёришиганда Фикрат ёлғиз.)

Фикрат овози – Инсон бугун қандоқ, неларга кодир,

Қандоқ эди миллион йиллар муқаддам,

Жабалия ичра замонлар жодир,

Одамзод тарихи бўлмиш мужассам.

(Шарқавий киради.)

Шарқавий – Иккита янгилик бор, амирим.

Фикрат – Яхши хабардан бошланг, мавлоно.

Шарқавий – Иккиси ҳам хушхабар эмас. Бири шуки, Шимол мамлакатининг раҳбари оламдан ўтди. Ҳозиргина Жазира радиоси хабар берди.

Фикрат – Мамлакатнинг боши ўлик кўмишдан чикмай қолди. Тузумнинг ўзи тезроқ гўрга кирса яхши эди.

Шарқавий – Яна бир нохуш хабар шуки, Жанубдаги чангалзорда яшовчи зулужулар Шимол мамлакатининг хеликоптериға хужум қилганлар. Тўрт аскар ва бир генералнинг кийимлари, суяклари чангалзордан топилди.

(Сукут)

Текширув хулосасида айбни бўриларга тўнкаб кўя қолайлик. Нима дейсиз, амирим?

Фикрат – Гап кўпаймасин. Ёпиғлик қозон ёпиғлик қолсин, демокчисиз-да?

Шарқавий – Шундай.

Фикрат – Шимолдаги қудратли мамлакат даъвогар бўлиб тинчимизни бузмасин...

Шарқавий – Айнан...

Фикрат – Дунёда одамхўр деб ном чиқармайлик, демокчисиз.

Шарқавий – Балли, амирим. Зийраксиз, доносиз.

Фикрат – Йўқ, мавлоно, ундай бўлмайди. Ҳодисани аниқ, очиқ-ойдин текшириб дунёга хабар қиласиз. Одамхўрларни топиб қонунда ёзилган энг даҳшатли жазони берасиз. Ёпиғлик қозон ёпиғлик қолмайди. Бу воқеа зўравонларга сабоқ, ҳийлагар айғоқчиларга дарс, ўзимизга мактаб бўлсин. Ухлаб қолган соқчиларнинг юмшоқ ерига тиканли дарра билан савалашни буюринг.

Шарқавий – Хўп бўлади, амирим.

(*Чиқади*)

Фикрат – (*Бир муддат ўйга чўмгач*)

Дунёнинг ажабтовур ишларини кўринг. Ҳозиргина савлат тўкиб, оламга дағдаға солиб турган инсон энди йўқ... Заминнинг хўжасиман деган бу юксак унвон соҳиби заминнинг энг тубан ваҳший қабиласига ем бўлса-я!

Генерал каттол тузумнинг садоқатли аскарлари эди ва ўз маслағи учун қурбон бўлди. Бобом чоғга солган Абу Баттолдан унинг фарқи нима эди? У мутаассиб эмасмиди? Олий ирқ даъвоси, бошқалардан устунлик ғояси ҳеч бир инсон ва ҳеч бир халққа яхшилик келтирмаган, ҳамиша хор қилган, хароб қилган экан... Алвидо, генерал!

Гарчи инсон – коинот нақши,
Гарчи унга қалб, дониш ёрдир,
Бир-бирини гажиган ваҳший
Махлуқотдан не фарқи бордир?

Эй одамзод, эй олий башар,
Дилинг равшан ҳақ анворидан.
Қачон бўлгай чикмок муяссар
Сенга ваҳшат чангалзоридан?..

(*Қоронғилик чўқади.*)

САККИЗИНЧИ МАНЗАРА

Майдон. Ногораю там-тамлар машваратга чорлайди. Майдонга қавм сардорлари, вилоят султонлари, аркони давлат йиғилади. Ғала-говур.

Фикрат– Эй аҳли машварат, кулок беринглар!

(*Жимлик чўқади.*)

Мана, бир ойдирки, мамлакатда тинчлик хукм сурмоқда. Эл ўз тирикчилиги билан банд. Энди юрт қаддини кўтаришга, дунёга йўллар очиб ободлик, фаровонлик учун ғайрат қилишга навбат келди. Энди бизга Шимол мамлакатидан таҳдид йўқ. У юртга янги, адолатпарвар, тинчликсевар инсонлар раҳбарликка келдилар. Улар бизга дўстлик қўлини узатмоқдалар. Энди Жазирага очиладиган йўлдан аскарлар, зирхли машиналар эмас, санойй ускуналар, маданият ва маърифат куроллари, мадад ашёлари етиб келажакдир.

Ғарб томонда тор дара йўлини кенгайтириб жаҳон уммониغا дарбоза очамиз. Марказда тоғ дарёсига тўғон қуриб, улкан сув ҳавзаси бунёд этамиз. Бу ҳавза саҳроларни боғу бўстон, хонадонларни чароғон қилажакдир.

Шимолдаги ишларимизга у томонда макон тутган хинду қавмлари сардори Рам мутасадди бўлгай. Ғарбдаги ишларга насронийлар сардори Микоил мутасадди бўлгай.

Марказдаги ишлар мавлоно Шарқавийга топширилади. Уч йўналиш уйғунлиги ҳам ул зот зиммасида бўлсин. Сўзим тамом. Машварат нима дейди?

Рам – (*Ўртага чиқиб*) Мақсадингиз буюк ва олижаноб. Тўрт тарафи тоғлар билан ўралган юртимизда ҳеч қачон дунёга йўл очилмаган. Бу оламшумул режа албатта жуда улкан куч-қудрат, сармоя ва ускуналар талаб қилади. Бизда эса буларнинг ҳеч бири йўқдир. Иложу имконни қайдан топамиз, амирим?

Фикрат – Иложу имкон топилади. Улуғ амир бобом Саид Музаффар Законинг ёзиб қолдирган мактубларида бу режа баён қилинган ва сармоя белгиланган. Шимолдан ва ғарбдан ускуналар етиб келажакдир. Биз улар билан тенглик ва тенг манфа-

атдорлик тамойилига кўра муносабат қилажакмиз. Сизлар иш тадоригини кўринг. Буёғини Мавлоно Шарқавий билан бизга қўйиб беринг.

Микоил – Денгизга йўл очишнинг ўзи бўлмайди. Бизда на мухандис, на бир тошкесар бор. Нима қиламиз?

Фикрат – Хавотир бўлманг. Мағрибия юртидан озиқ-овқат, анжомлар ортилган кема аллақачон йўлга чиққан. Бугун эрта етиб келади. Юздан ортик мутахассис бор. Ҳатто ошпазгача бўлади. Одамларингиз ишлик, маошлик, уй-жойлик бўлади. Машварат тамом.

(Қоронгилик чўқади.)

ТЎҚҚИЗИНЧИ МАНЗАРА

Тун. Шам ёруғида Фикрат мактуб ёзмоқда.

Фикратнинг овози –

Мен амирман, дунёда кам мендек бадавлат,
Лекин менга нимадир бу давлату савлат?
Юрагимда ёлғиз сен бор, танҳо соғинч бор,
Дафтар-дафтар хат ёзишдек битта овунч бор.
Шўрлик онам... она ҳоли не кечар менсиз.
Оҳ, у менсиз ўртанади, мен эса сенсиз.
Орзум битта, юртга қайтсам, ишлаб, уй курсам,
Велосипед олиб сени миндириб юрсам...
Кеча ажиб бир туш кўрдим...

(Саид Музаффар Зако сиймоси пайдо бўлади.)

Сизмисиз, бобо?

Сизни бир бор гўдак хаёл тумани аро
Кўрган эдим. Туморингиз бўйнимда ҳамон.
Саид Музаффар – Мен бобонгман, болам, сенга
ёр бўлсин худо.

Амалларинг хайрлидир, кўриб турибман,
 Ёнингдаман, гайбдан сени қўллаб юрибман.
 Ер юзига чин ҳадисни илк бор таркатган
 Ал-Бухорий бобонг руҳи сени қўлласин.
 Маърифатнинг уммонида кенг қулоч отган
 Ал-Хоразмий бобонг руҳи сени қўлласин.
 Нил устига Микёс қуриб шуҳрат таратган
 Ал-Фарғоний бобонг руҳи сени қўлласин.
 Арабларга араб тилин ёзиб ўргатган
 Замахшарий бобонг руҳи сени қўлласин.
 Самарқандда Гўри Мирда дуода ётган
 Соҳибқирон бобонг руҳи сени қўлласин.
 Насли уч юз йил Ҳиндистон тахтин тебратган
 Мирзо Бобур бобонг руҳи сени қўлласин.
 Сен шу зотлар авлодисан, болажон, билгин,
 Не иш қилсанг аждодингга муносиб қилгин.
Фикрат – Узр, бобо, аслим билмас нодон экан-
 ман,

Элга доим, менинг бобом – батрак, деганман.
 Наслимиз ким?

Саид Музаффар – Бизлар асли Шаҳрисабздан,
 Ҳиндистонлик Мирзо Ғолиб аслида биздан.
 Бухорода Мир Арабда таҳсил олганман,
 Мадрасада сўнг мударрис бўлиб қолганман.
 Авлодимиз Баҳовуддин зотига туташ,
 Зарур бўлди насабимни батрак деб аташ.
 Мухторият ҳаракати бўлгач тору мор,
 Сафдошларим бари бўлди қирғинга дучор.
 Навбат менга етганини англаганим он
 Оиламни олиб кетдим Самарқанд томон.
*(Кўлида ёш боласи билан Саид Музаффарнинг
 хотини пайдо бўлади. Саид Музаффар унга муро-
 жаат этади.)*

Энди ҳижрон вақти етди, бу масканда қол,

Бир кунингга яратарсан, мана буни ол.

(Халтача беради.)

Элга айтки, сенинг эринг Ҳайдаркул батрак,

Чўпон бўлиб тоққа кетган бедому дарак.

Бу – фарзандинг келажаги учун керакдир,

Унутмаки эринг етти пушти батракдир.

(Аёл кўздан йўқолиб Саид Музаффар яна Фикратга мурожаат қилади.)

Жонни асраш бўлган эмас асло матлабим,

Ўйлаб эдим уруғ-аймоқ, наслу насабим.

Мен ватандан кетганим йўқ, кетдим тузумдан,

Лекин тузум айғоқчиси тушди изимдан.

Бўлганимда Истанбулда мударрис, имом,

Жазирада шайхурраис ва шайхулислому

Соё каби қувди, қатлим муқаррар бўлди,

Саид Ашраф исмим Саид Музаффар бўлди.

Яширдию Жабалия тоғлари мени,

Тарк этмади ватан ҳажри доғлари мени.

Умид қилдим, истиқлолга етарманми деб,

У дунёга шуқр ила тинч кетарманми деб.

Бундай кунга мен етмадим, сен ет, болажон,

Озодликнинг боғларини сайр эт, болажон.

Мен тилаган ўша боғнинг ғунча гули бўл,

Ўзга юртда шоҳ бўлгунча юртинг қули бўл.

(Сукут)

Шарқдан қуёш чиқар, олам нурга бўлар ғарқ,

Оламга кўз очиб қара, уйғонмоқда Шарқ!

Бу уйғониш замирида бир ҳикмат нихон:

Тамаддунлар камолида нурланар жаҳон.

Саҳна ичида саҳна. Тўгон ва йўл қурилишида одамлар гайрат билан ишламоқдалар. Узоқда гўзал водий манзараси.

Т а м о м

Дил турбига
чўккан лаҳзалар

Шукркили, долғали йўрлардан бориб,

Бу обод кўнларга етдик аъъалон.

Сиз шундай яшадик:

Эликда қариб,

Етмишига етганда бўйдик навқирон.

МЕН АЙТИБ ТУРАЙ, СЕН ЁЗ!

1960 йили мен эндигина университетни битириб, ёшлар нашриётида иш бошлаган эдим. Торгина хонада тўрт киши ўтирардик: уч муҳаррир ва мен – кичик муҳаррир.

Бир куни хонамизга орден таққан кекса бир одам кириб келди ва салом-алиқдан сўнг:

– Менга шоир керак, ичингизда ким шоир? – деб сўради. Нашриётнинг энг катта шоири Қудрат Ҳикмат эди. Лекин у кишининг чоллар билан суҳбат қуришга тоби йўқ эди шекилли, меҳмонга пойгакда ўтирган мени кўрсатиб, ана шоир, деди ва ўзи ўтирган стулни қарияга бўшатиб ташқарига чикди. Қолганлар ҳам бирин-сирин чекиш баҳонасида хонани тарк этдилар. Қария стулга бафуржа чўкиб, муддаони баён қилди:

– Гап бундай, ўғлим. Ёшим етмишдан ошди, икки урушни кўрдим, колхоз қурилишида қатнашдим, Фарғона каналида ишладим. Кўрган-кечирганларим ўзим билан кетмасин, мен айтиб турай, сен ёз. Айтаверсам катта рўмон бўлади.

Ёши улуғ, мухтарам меҳмонга қандай баҳона қилишни билмай турган эдим, “рўмон” сўзи жонимга оро кирди.

– Мен рўмон ёзмайман, – дедим афсус оҳангида – фақат шеър ёзаман.

– Барибир эмасми, – дея эътироз билдирди меҳмон – биз китоб ёзадиганларнинг ҳаммасини “шоир” деймиз.

Хуллас, ўша куни мухтарам қарияни хурсанд қилмадим. Минг узр ва баҳоналар айтиб кузат-

дим. Чолнинг ғамгин чехраси кўз ўнгимдан кетмайди. Мана бугун замонлар ўтиб ўзим ўша қариянинг эҳтиёжини сезиб турибман. Бирор қаламкашга, мен айтиб турай, сен ёз, дегим келади-ю, аммо мен қалбдан кечирган туйғуларни ким ўзимдек баён қилолади?

Инсон умрида кўрган-кечирганларини ёзиб чиқса яна битта умр керак бўлади. Ўйласам, ўтган фурсат сув билан оқиб кетган кум экан. Ботмонлаб кумдан мисқоллаб олтин олингандек, ҳаётинг мазмуни бўлган, сени инсон қилиб шакллантирган, дил тубига чўккан олтин лаҳзалар бўлар экан. Бундоқ олтинларни фарзандларга мерос қилиб қолдирса арзийди. Шу ният билан қўлга қалам олдим.

БУ ДУНЁГА САВОЛИМ КЎПДИР

Болалигимда савол беравериб ҳамманинг жонига тегар эканман. Гўдак онгимда туман аралаш ўрнашиб қолган бир воқеа гоҳ тушимда, гоҳ ўнгимда тикланиб туради.

Амаким тажанг, баджаҳл одам эди. Бир куни у кўчадан қоғозга ўралган бир нарса кўтариб кирди. Мен югуриб бориб сўрадим:

– Опоқдада, кўлингиздаги нима?

– Гўшт олиб келдим, болам, – деди аввал мулоимлик билан.

– Қаердан олдингиз?

– Бозордан.

– Кимдан?

– Тожи қассобдан.

– Неча кило?

– Бир кило.

– Неча пулга олдингиз?

Яна уч-тўрт саволдан кейин амакимнинг авзои

бузилди. Юзи окариб, лаби титрашга тушди. Охири чидолмай кўлидаги гўштни деворга улоктирди:

– Кутулдимми?!

Бу воқеа қирқ биринчи йилнинг июлида бўлган экан. Мен катта бола бўлиб мактабга борганимда ҳам қариндош-уруғларимиз уни латифа қилиб айтишар, ҳар гал ҳикояни “уруш бошланганига ҳали бир ой бўлмаган эди”, деб бошлашарди.

Юрт бошига, оила бошига келган кулфат шундоқ ҳам жаҳлдор амакимни бадтар асабий ва серзарда қилиб кўйгани шубҳасиз. Лекин мен – энди тўрт ярим ёшга кирган болакайнинг дунё билан иши йўқлиги ҳам табиий ҳол эди.

Гўдаклик ўтди, саволлар битмади. Савол бериб ҳеч вақт барака топмадим. Тушунган одамлар ундов белгиси каби тик, саволи кўплар – савол белгисидек эгик бўларкан.

Амаким саволдан кутулди. Ўзим ҳали-ҳамон кутулганим йўқ. Энди билсам ёзганларим бари бу дунёга берган саволларим экан.

ПАРТКОМНИНГ ЎҒЛИ

Қирқ биринчи йил қишда отамни Марғилонга МТС – колхозлараро машина-техника станцияси парткомига котиб қилиб юборишди. Қор аралаш ёмғир ёғиб турганда занжир ғилдиракли тракторга уланган тиркаманинг очик саҳнига юкларимизни ортиб Олтиариқдан Марғилонга кўчганимиз эсимда. Онам, мен ва чақалоқ укам Элбурс трактор кабинасида, отам, амаким, яна бир-икки ёрдамчилар юк олдига чиқишди. Йўлда тиркама ғилдираги ариқка тушиб, юкларимиз ағдарилганини кўрганман. Ягона мебелимиз ҳисобланган шкаф – уни ўзбекча қилиб “ғаладон” дейишарди – лойга қорилгани кўз олдимда. “Ғала-

дон”ни эслаб колганим сабаби шуки, мактаб ўқитувчилари бўлган отам, онам икковлари олган ойлик маошларини унинг тортмасида сақлар эдилар. Ким бозорга борадиган бўлса унга кўпинча, – пул ғаладоннинг тортмасида, деган сўз айтилар эди. Тортма кулфланмас, шогирдлар, жиянлар керакли пулни олиб бозор қилишар экан. Ўша – кишлокча соддалик, тўғрилиқ, кенглик, ишонч муҳити мен эсимни таниб кўрган, билган, умрим бўйи юракда ҳавас билан асраган эзгу хотирадир.

Астойдил ният қилган эканман, йиллар ўтиб ўзим оила курганимда хонадонимизда шундай муҳит қарор топди. Бунга мингдан-минг шукрлар қиламан.

Хуллас, қирқ биринчи йил охирларида, қишнинг қор аралаш ёмғири остида биз Олтиарикдан Марғилонга кўчдик. Ўша лойли йўл, тунд об-ҳаво, куппа-кундузги ярим қоронғилиқ руҳиятимда оғир таассурот қолдирган.

Айниқса, отамнинг шалаббо бўлган пальтоси, лой теккан юзи кўз олдимдан кетмайди. Урушдан оғир ярадор ва хаста бўлиб қайтган отам қирқ олтинчи йилда айнан ўпка шамоллаши касали билан оламдан ўтди.

Ҳамма буни урушдан кўрса ҳам, мен ўз гўдак хаёлимда ўрнашиб қолган ўша кўчиш воқеасидан кўраман. Отам ўшанда ўпкасини совуққа олдирган деб ўйлайман. Ўйлайману ўз-ўзимга савол бераман. Шундай об-ҳавода усти очик аравада кўчиш шартмиди? Соддаликмиди, ватанпарварликмиди, ё партиявий топширикни бажариш заруратимиди бу? Яъни халқ бошидаги азалий кулчиликнинг белгисимиди?

Марғилон. Кенг дала баҳор чечаклари билан қопланган. Янги кўчиб келган ишчилар учун

курулган қатор ёғоч уйлардан МТС биноси кўриниб турарди.

Бир кун болалар билан ялангоёк ўйнаб юриб у бинога бориб қолдик. Бир тўп одамлар орасида гаплашиб турган дадамни кўриб севинчим ичимга сиғмай қичқирганча унинг олдига югуриб бордим. Дадам эса мен томонга ўгирилиб, зарда билан: “Почему босяком?” – деди. Ўша кунгача уйда ҳам, кўчада ҳам бир оғиз русча сўз қулоғимга кирмаган эди.

Табиийки, тушунмадим. Қўркиб уйга қочдим. Ўша аччиқ зардали сўз қулоғимга энг ёмон сўқишдек ўрнашиб қолди. Қўшни рус болалар билан уришиб қолсам уларнинг “мат-мат”ларига жавобан мен ҳам “Почему босяком!” деб юрганман.

Ўшанда мен болақай парткомнинг ўғли ялангоёк юрмаслиги, маданий оила фарзанди сифатида русча гаплашиши кераклигини қаёқдан билай?

“Почему босяком”нинг маъносини тушунганимча йиллар ўтди. Лекин ўша кунги ҳолатнинг моҳиятини англаш учун умр керак бўлди.

ОДОБЛИ НОДОН

Ўн ёшга кириб қап-қатта бола бўлганимда ҳам кўпшакнинг ит эканини билмас эканман. Ваҳоланки, қишлоқда ўсганман. Ит боққанмиз. Тошкентда тоғам хонадонида яшаб турганимга икки йилгина бўлган.

Тоғамнинг паст бўйли, сарғиш юзли, билакларини ҳам сариқ тук босган ўртоғи бўларди. Уйимиздаги бирор йиғин у одамсиз ўтмас, вазмин, камгап киши эди. Уни ҳамма олдида “мулла ака”, деб чақиришса ҳам ортидан “кўпшак қори” деб аташарди.

Мен содда болакай бу номнинг лақаб эканини билмай, мулла аканинг асл исми деб ўйлар эканман.

Бир куни окшомда у киши тоғамни йўқлаб келди. Мен эшикни очиб, одоб билан салом бердим. Тоғамнинг меҳмонга кетганини айтдим ва тавозе кўрсатиб, “уйга кириб, бир пиёла чой ичиб туриб, тоғам келиб қоладилар”, дедим. Эндигина учинчи синфда ўқийдиган боладан бунақа мулозаматни кутмаган Мулла ака, “баракалло”, деб бошимни силади, қўл очиб дуо қилди. Сўнг, тоғангизга мендан салом денг, келганимни айтиб қўйиб, деб хайрлашди. Мен ҳам юксак одоб намунасини кўрсатиб, кирсангиз, ўтирсангиз бўларди, дея қўлимни кўксимга қўйиб хайрлашдим. Мулла ака кўча томонга икки-уч қадам қўйиб яна орқасига ўгирилди: “Дарвоқе, мени танидингиз-а?” – деган савол билан юзимга каради. Кошки эди у киши хайрлашгач индамай кетаверса, тўхтаб, орқага ўгирилиб бу саволни менга бермаган бўлса. Кошки эди мен ҳам “танидим” деб қўяқолган бўлсам. Билағонлигимни кўрсатмасам. Мен оксоқолга ҳурматимни астойдил кўрсатиб, у кишининг “азиз” номларини алоҳида эҳтиром билан айтдим: “Сизни яхши танийман. Кўппак қори ака бўласиз”.

Мулла аканинг юзидаги халиги юмшоқлик, меҳрли табассум тамом бўлди. Кўзлари пирпираб, лаблари титрай бошлади. Ҳассасини найза қилиб мен томонга юрди. Ура қочиб ҳовлига кирдим у эшикни занжирладим. Мени уришга улгуролмай қолган мулла ака ҳассани эшикка уриб, мени энг “сара” иборалар билан сийлай кетди. Энг “олижаноб” ниятлар билан дуойи бад қилди. Хуллас, мулла ака бир зумда кўппак қорига айланди-қўйди.

Узоқ йиллар ўтиб бу воқеани эслар эканман, ўйласам мулла аканинг дуолари ҳам, кўппак

қорининг қарғишлари ижобат бўлибди. Қори ака бошида мени, “умрингдан барака топ”, деб дуо қилган эди. Баракали умр, бахт-саодат, солиҳ фарзандлар кўрдим. Оллоҳга шукр қиламан.

Кейин эса ғазабга минган қори мени, ниятингга етма, деб қарғаган эди. Ҳамма ўғил болалар каби мен ҳам учувчи бўламан, дердим. Муҳандисликни ҳавас қилган эдим. Бу ниятларга етмадим. Лекин пешонамга ёзилган ўз қисматимдан ўкинмайман.

Қори яна, умрингда ҳаловат кўрма, бошинг ғамдан чикмасин, деб қарғаган эди. Умрим ҳаловатсиз кечди. На уйқуда, на уйғокликда ҳаловат кўрдим. Ижодий меҳнатнинг табиати шундай экан, мен уни бахт деб қабул қилдим. Бошимга кўп ғамлар ҳам тушди... Оллоҳга шукрлар бўлсинки, ғамларимнинг кўпроғи эзгулик ташвишлари бўлди. Китоб ёзиш ва нашр қилиш ғами, иморат қуриш ғами, янги журнални оёққа турғизиш ғами... То тирик эканман мени бу хил ғамлар тарқ этмасин, деб ният қиламан.

Жойингиз жаннатда бўлсин, мулла ака! Мен одобли нодонни кечиринг. Ўша куни менда гуноҳ йўқ эди. Балки шунинг учун қарғишларингиз ҳам дуойи хайр бўлди. Қабрингиз нурга тўлсин.

БОЛАЛИГИМ БОҒЛАРИ

Тахтапулдан чиқиб кунчиқар томонга бирор чақирим юрмасдан кенг дала ва боғлар бошланарди. Биз ёз бўйи билқиллаган иссиқ тупроқни ялангоёқ босиб, олмазор, узумзорларда ўйнар, полизлардан ҳандалак, қовун-тарвуз узиб, ёриб ердик, ариқларда чўмилардик.

Тошкент аҳлининг кўпчилиги ёзда дала ховлисига кўчиб кетар, кеч кузгача меҳнат қилиб, қишлоқни ғамлаб қайтарди.

Ҳозирги кичик халка йўл билан Уста Ширин кўчаси оралиғида қариндошларимизнинг боғлари, полизлари бўлар, баҳорги қулупнай мавсумидан то кузги хазончинаккача, ҳам хашар, ҳам ошар деганларидек, у ерлардан қадамимиз узилмасди. Ёнғок қоқиш ва териш борми, тутга чиқиб шох силкитишу тут тагида чодир тутиб туриш борми, ҳаммаси бизнинг бўйнимизда, ўйнаб-яйраб бажарар эдик.

Кекса тут шохлари бизга ҳам топ-аттракцион, ҳам люкс ресторан эди.

Ўша болалик кунларимни эсласам димоғимга жийда гулининг хиди келади. Дала ҳовлининг эшиги ёнида ўсган бир туп жийдадан атрофга ширин бўй таралар, унинг тагидан нари кетгим келмасди.

ИШҚИБОЗЛИК БАЛОСИ ЁКИ МУКОФОТГА АЙЛАНГАН ЖАЗО

1956 йилнинг ноябри эди. Жаҳон Олимпия ўйинларида иштирок этиш учун Австралияга кетаётган мамлакат футбол терма жамоаси Тошкентда бир неча кун тўхтаб, машқ учрашувларини ўтказадиган бўлди. Ўша замонда бу жамоа жаҳон футболининг олдинги каторида саналар, таркибида номи оламга кетган Лев Яшин, Эдуард Стрельцов каби улуғ спорт усталари бор эди. Уларнинг юртимизга келиши ўзбекистонлик футбол ишқибозлари учун байрам бўлган. Лекин ишқибозларнинг энг ашаддийлари бўлган биз талабалар бу байрамдан бенасиб эдик. Ноябрь ойи пахта теримининг энг кизгин палласи, бизлар ялпи сафарбар этилганмиз ва бирор талабанинг бирор соатга ҳам даладан кетиши мумкин эмас. Терим – фронт, уни ташлаб кетиш жанг майдонидан қочиш, ватанга хиёнат қилиш билан тенг саналган.

Иттифоқ терма жамоаси билан Ўзбекистон терма жамоаси ўртасидаги учрашув куни яқинлашгани сари оромимиз кетиб борар, вужудимиз Жиззах далаларида бўлса ҳам жонимиз Тошкентда – “Пахтакор” стадионида эди.

Ўйин бошланадиган кун ашаддий ишқибоз курсдошим Раҳматулла Иноғомов билан гапни бир жойга қўйиб, коронғи саҳарда турдик ва куёш ёйилгунга қадар иккитадан қопни тўлдириб пахта тердик. Кундалик мажбуриятни ортиги билан тайёрлаб, ишончли дўстларга топширдик. Улар пахтани бизнинг номимизга ёздириб қўядиган бўлишди. Шу тарзда йўқлигимизни биров билмайдиган қилиб, тушга яқин икковлон Тошкентга қараб сурдик.

Ишни пухта қилганимиздан бошимиз осмонда. Стадионга икки соат аввал келиб, энг яхши жойни танлаб ўтирдик. Ўзимизга ўхшаш чарм тўп девоналари билан баҳслашиб, турли башоратлар қилиб, ўйналажак футбол спектаклининг завқини олдиндан суриб ўтирдик.

Ўша куни бизлар олий маҳорат мактабини, спортнинг юксак санъат даражасига кўтарилганини кўрдик. Гарчи республикамиз жамоаси йирик ҳисобда ютқизган бўлса ҳам биз хафа бўлмадик, улуғ футболчиларнинг гўзал ўйинидан завқшавққа тўлиб қайтдик.

Қайтдигу факультет штабига келганда завқшавқдан асар ҳам қолмади. Эълонлар тахтасида факультет деканининг буйруғи осифлик турарди: Ўрнатилган интизомни қўпол равишда бузганлари учун қуйидаги талабалар университетдан ҳайдалсин, деган даҳшатли сўзлар тагида икки нуқтадан кейин биз икки азаматнинг фамилияларимиз кўр тўкиб турарди.

Ҳозиргина яйраб-яшнаб шаҳдам одимлар отиб

келаётган бахтиёр ишқибозларнинг ўша ондаги аҳволини тасаввур этиб кўринг. Бамисоли бошимиздан бир пакир совук сув қуйгандек, ногаҳон электр токи уриб қотириб қўйган беҳуш одамдек эдик.

Кечкурун штаб мажлисида комсомол фаоллари бизларни энг бурро, энг аччиқ сўзлар билан уркалтак-суркалтак қилакетдилар. Ўша окшом шаънимизга айтилган оташин таърифлар ҳали ҳамон кулоғим остида жаранглаб туради. Биз факультет шаънини ерга урган, талаба деган шарафли номга доғ туширган, ватан ишига хиёнат қилган, эртага ўз юртини ҳам сотиши мумкин бўлган тубан инсонларга айландик. Биз териб қўйган пахтани хирмонга топшириб, йўқлигимизни билдирмаган дўстларимиз ҳам дашномдан куруқ колмадилар. Бизларга ҳайдалиш, уларга жиддий ҳайфсан тайин бўлди. Шу пайт бир чеккада жим ўтирган профессор Алякринский ўрнидан туриб сўз сўради:

“Мажлисга келишдан олдин мен бу йигитларнинг ҳам дарсдаги, ҳам пахта теримидаги кўрсаткичлари билан қизиқдим. Ҳамма фанлардан “беш”, ҳамма меҳнат кунларининг режаси аъло бажарилган экан. Ҳатто кечаги кун хиссасини ҳам ортиғи билан адо этибдилар. Мен бошлиқ бўлган рус группаси талабалари бу йигитлар терган етмиш килонинг ўндан бирини ҳам термайдилар. Мабодо уларнинг биронтаси бирор кун шу гуноҳкорлардек меҳнат қилса, мен ўзим шаҳарга бориб ўйнаб келишга рухсат берардим. Сиз эса уларга раҳмат айтиш ўрнига университетдан ҳайдамоқчисиз. Мен ўзим ҳам ёшлигимда футболга қизиққанман, ўша ёшда бўлсам кеча мен ҳам “Пахтакор” стадионида бўлардим.”

Ҳурматли профессорнинг сўзи мажлис аҳлини шаштидан туширди. Кейинги сўз олганлар домла-

нинг фикрида жон борлигини айтиб, кескин чора кўришга шошилмаслик керак, дедилар. Ҳайъат маслаҳатлашиб шундай қарорга келди: “Икки талабанинг ўзбошимча хатти-ҳаракати қатъий қоралансин, белгиланган жазо ижросини пахта мавсуми тугагунча кечиктириб туриш деканатдан сўралсин”. Бу қарорни ҳамма маъқуллади.

Ўша кун йигирма ёш арафасидаги икки бебош талаба жар ёкасида эдик. Институтдан ҳайдалиш, олий маълумотсиз қолишгина эмас, манглайга ўчмас қилиб урилган қора доғ бўлиши тайин эди. Узоқ йиллар ўтиб бугун хаёл қиламан: Яратганинг ўзи ўшанда бизларни фалокатдан қутқариш учун ўз нажот фариштасини юборган, бу фаришта рус адабиёти домласи шаклида намоён бўлиб, жаҳолат чангалидан бизни тортиб олган экан. Жаҳолат деганда одатда маърифатсизликни тушунамиз. Аслида маърифатли инсонлар ҳам жоҳил бўлиши мумкин. Онгига сингдирилган ғояни мутлақ ҳақиқат деб билган, ўзгача тафаккурни қабул қилмайдиган, бошқа фикрга нисбатан шафқатсиз одам энг кўрқинчли жаҳолат бандасидир. Улардан ҳайикмаслик мумкин эмас эди.

Ўшанда кўрққанимиз рост. Қамчи теккан тулпордек жон аччиғида олдинга интилганимиз ҳам рост. Университетда қолишнинг ягона чораси пахта теримида ўзини кўрсатиш эди. Ўша йили мен уч ярим тоннадан ошириб пахта терганман. Талаба учун бу улкан кўрсаткич эди. Ўн тўққиз ёшимда Ўзбекистон Олий Совети Президиумининг Фахрий ёрлиғини олганман. Жон кўзга кўринганда одамзод нималарга қодир бўлмайди!

Жазо сўзининг асл маъноси мукофот демақдир. Оллоҳ яхши амалларинг жазосини берсин, дея дуо қиладилар араблар. Биз ўшанда ҳақиқий маънода жазо олган эканмиз.

Сўнги сўз: Бу хотираларимни қоғозга туширар эканман, олис Япониядан хушхабар келди. Ўзбекистон футболчилари жаҳон олимпиадасининг саралаш баҳсида Осиё китъаси чемпиони Япония терма жамоасини мағлуб этиб гуруҳ пешқадами бўлдилар. Бизнинг спортчиларимиз бугун энди дунё микёсида ҳеч кимдан кам эмаслар. Ҳозирги ишқибозларга ҳавас қиламан. Улар севимли жамоаларини руҳлантириб дунёнинг ҳамма бурчакларига борадилар. Бизнинг кўргиликлар улар учун бамисоли эртак. Олам бошқа, юрт бошқа, футбол бошқа, ишқибоз бошқа бугун.

КЎМИЛГАН ТРАКТОРЛАР

Ўттиз еттинчи йилнинг “қама-қама”сида кунлардан бир кун Олтиариқ тумани прокурорига махфий конверт келади. Конверт ичида судья Карим Сахибоевни қамокқа олиш тўғрисида ордер бўлади. Прокурор ўз дўстини, яъни менинг тоғамни бу гапдан огоҳ қилади ва тунги поезд билан Тошкентга жўнатиб юборади. Эртаси куни ўзи қамокқа олинади.

Мен бу улкан гавдали одамни биринчи бор 1956 йилда кўрганман. Маҳкам ака Сибирнинг қаҳратонларини кўриб, Магадан, Воркута лагерларида соғлиқдан айрилиб қайтган эди. Бизникига ҳарсиллаб-гурсиллаб, улкан гавдасини зўрға кўтариб келар ва айвонга ўтириб сув сўрарди. Чўмичда эмас, пақирда олиб кел, дерди.

Ҳозир энди фикр қилсам, у шўрлик исканжа азобларида минг дард қатори қанд касаллигини ҳам орттирган экан.

Мустабид тузумнинг қурбони бўлиб тирик вайронага айланган бу инсон ўз бошидан кечирган

антиқа ва даҳшатли воқеаларни менга сўзлаб берарди.

Маҳкам акани Фарғона ҳибсхонасига қамагач, уни сўроқ қилиш ўрнига олдига бир варақ оқ қоғоз қўйиб, шундай дейдилар: “Ўзинг прокурорсан, бизнинг ишимизни биласан. Сени қийноққа солиб ўтирмайлик. Халқ душмани эканингни бўйинингга олиб, иқрономани ўзинг ёз”.

Замон сиёсатини тушунган Маҳкам Каримбоев шундай мазмунда иқронома ёзади: “Мен ҳақиқатдан ҳам колхоз тузумига қаршиман, халқ душманман. Бунинг исботи шуки, колхознинг элликта тракторини жарликка кўмдириб юборганман...”

Тутқун прокурор албатта бундай “иқронома”га бирор оқил инсон ишонмаслигини билган. Биринчидан, ўша замонда колхозда элликта трактор нима қилсин! Иккинчидан, якин атрофда жарликнинг ўзи йўқ. Учинчидан, трактор игна эмаски, элликтаси кўмиб юборилса-ю, биров тополмаса.

Ўшанда айбим текширилар, адлия тизимида бирор эсли одам бордир, деб ўйлабман. Адашган эканман, – дерди Маҳкам ака. Бундай тизимнинг ўзи йўқ, адолат эса отиб ўлдирилган экан. Ўзим тўқиган бетайин гуноҳ билан ўн тўққиз йил маҳбуслик азобини чекдим.

Бу сўзларни эшитганда мен талаба эдим. Менинг ёш кўнглимга ғалаён солган, содда хаёлларимни ағдар-тўнтар қилган бу дардли ҳикояни эсласам, ҳали-ҳануз вужудим ларзага келади.

ҲАЁТНИНГ БИРИНЧИ ЗАРБАСИ

1962 йил мени бир гуруҳ ноширлар каторида Боку ва Ереванга, Озарбайжон ва Арманистон нашриётчилари билан тажриба алмашиш учун сафарга

юборишди. Кавказнинг сеҳрли манзаралари, денгизу тоғлари мени лол қолдириб, бир туркум хаёлчан руҳдаги шеърлар ёзган эдим. Айникса, ғазалларини жондан севиб қолганим Муҳаммад Фузулийнинг мрамор сиймосини Бокуда кўриб чексиз ҳаяжонга тушганман. Ўшанда бамисоли ўз-ўзидан куюлиб келган “Фузулий ҳайкали қошида” шеъри мен учун ҳали-ҳамон кадрлидир.

Ўшанда мумтоз шоир шеърларига маҳлиё бўлиб, ўзим ёзган сатрлардан ўзим завқланиб юрганымда, бу шеър менга талай кўргиликлар келтиришини ўйлабмидим?

Шеър “Ўзбекистон маданияти” газетасида босилгач, кўп ўтмай Ёзувчилар уюшмасининг йиғинида ушбу даргоҳ раҳбарларидан бири мени аёвсиз танқид остига олиб, шеърларимни сиёсий тутуриқсизликда, ёт ғояларни тарғиб қилишда, пессимизм ва яна аллақанча мен тушунмаган “изм”ларда айблади. Танқид марказида “Фузулий ҳайкали қошида” турди: “Бизлар, – деди нотик, – ёш шоирни Кавказга сафарга юборганимизда у Боку нефтчиларининг қахрамонлик меҳнатидан илҳом олиб, кўкка бўй чўзган нефть миноралари ҳақида залворли шеърлар ёзар, деб ўйлаган эдик. У бўлса аллақайси шоирнинг кўзёшларини шеърга солибди. Партия шоирлар олдига улкан вазифалар қўйиб турганда, бундай ижод намуналарини ёзиш ўтакетган масъулиятсизликдир!” Ўшанда гулдурос қарсақлар билан қарши олинган оташин бу нутқ Ёзувчилар уюшмаси деворларидан ошиб, компартия ва комсомолнинг баланд минбарларига кўтарилди. Аввал менинг исмим комсомол съездида маърузага тушди, сўнг Ўзкомпартия котибининг пленумдаги нутқида тилга олинди. Барча танқиднинг мазмуни ўша Ёзувчилар уюшмасидаги дашномнинг ўзи эди. Ёш

умидли шоир бўлиб юрган йигит бир лахзада буржуа ғояларини ташувчи ёт унсурга айланиб қолдим. Менинг изтиробли, аламли, ички исён билан тўлиб тошган кунларим бошланди.

Ҳар балонинг дафи бор, ҳар зарарнинг нафи бор, дейдилар. Юқори даргоҳларнинг ғазабли наъраси акс садо бериб, элдан менга эътибор, ҳамдардлик бўлиб қайтди. Танимаганлар таниди. Бирор шоирни халқ ичида машҳур қиламан, деган ҳукумат унга мактовлар ёғдириб тарғиботлар қилмасин, балки аёвсиз дўппосласин экан. Айниқса, шўро давридаги каби эл назаридан қолган ҳукумат учун бундай тескари тадбир айти муддао бўлар экан.

Шундай қилиб, менинг ҳеч ким танимаган номим миш-мишлар канотида элга тарқалди, биров ўқимаган шеърларим қидириб топиб ўқиладиган бўлди. Ахир Ўзкомпартиянинг мафкура котиби ўзи олий фирқа минбаридан тилга олиб турса, мен машҳур бўлмай ким машҳур бўлсин?! Менга томон йўналтирилган қудратли зарба бамисоли митти қушга қарата отилган замбарак эди. Бу зарба ҳар жиҳатдан менга фойдали бўлди. Аввало мени элга танитди, ўз юртимда ва қардош халқлар ичида дўст ва хайрихоҳларим кўпайди. Ўзим хушёр тортиб, ёшлик, хаваскорлик қобиғини тезроқ ёриб чиқишим учун ҳам бундай “совуқ сув”нинг фойдаси бўлди.

Аслида бизнинг устимизга етиб келган қора булутларнинг туғилган макони Москов шаҳри эди. Шўро раҳбари Никита Хрушчёвнинг бир гуруҳ янгича фикрловчи ижодкорларга минбарни муштлаб қилган дағдағаси, мафкурада мен сталинчиман, дея ўшқирган овози Тошкентда ҳам акс садо берган эди. Москвадаги каби бу ерда ҳам адашган ёш ижодкорларни топиб танбех бериш керак эди. Шу талабга “лаббай” деб жавоб берган ўзимиз бўлиб чиқдик.

Бу тарихни эслашдан мақсад зинхор ўзимни ўтмиш жабрдийдаси қилиб кўрсатиш эмас. Шукрки, ўттизинчи ёки эллигинчи йилларнинг довуллари бизнинг бошимизга келмади. Давр бошқа, мухит бошқа эди. Ҳаётнинг илк зарбасидан омон чиқдик, лекин синовлар ҳали олдинда эди.

БИР ХАТОНИҲ ИЗТИРОБЛАРИ

Беайб – Парвардигор. Инсон зоти хатолардан эмин эмас. Бу чалкаш дунёда, айниқса, биз бошдан кечирган янглишлар тўла давронда адашмоқ табиий эди, бугун ҳам шундай ва балки одамзод ноқисликдан ҳеч қачон холи бўлмас. Лекин бу оламда шундай хатолар борки, уларнинг чоҳига тушган киши умрбод ёруғликка чиқолмайди. Мен ўз кўзим билан кўрган бир қисмат бундай фалокатнинг аянчли намунасидир.

Иккинчи жаҳон уруши тугаб, ғалаба ҳайкириклари тинмасдан, байрам мушаклари сўнамасдан Шўролар давлатида ялпи қаматишларнинг навбатдаги тўлқини бошланди. Бу тўлқиннинг дастлабки зарбасига зиёлилар – атоқли олимлар, шоирлар, ёзувчилар учрадилар. Миллий адабиёт вакиллари ичида умумэътироф этилган барҳаёт мумтоз адиб, ўша замонда, шубҳасиз, Ойбек эди ва шўро мафкуравий сиёсатининг палахмон тоши даставвал шу улуг ёзувчига қарата отилди.

Биз бошдан кечирган тузумнинг ўта нозик, кўп синалган ва, очиғини айтганда, ўта қабих услуби бор эди. Уни қисқача қилиб, “сопини ўзидан чиқариш” услуби дейиш мумкин. Агар бирор миллат фарзандига зарба уриш керак бўлса, бу иш албатта ўша миллат вакилининг қўли билан қилинар, ҳукмни ижро этувчи ўша юртнинг ўзидан топилар эди.

Тақдир тақозоси билан Ойбекка отилган тошга адабиётшунос Ботир Файзиев палахмон бўлди. Ўзкомпартия газетаси бўлган “Қизил Ўзбекистон”да Ойбекни миллатчиликда айбловчи мақола шу олим имзоси билан босилди. Ёзувчига қўйилган айб ўтакетган уйдирма, кулгили даражада саёз ва мантиқсиз эди. “Навоий” романида тасвир этилган бир қаҳрамоннинг шароб ичиши лутф билан қозоқнинг қимиз сипқаришига ўхшатиш. Мақолада айтилишича, бу ўхшатиш қозоқ халқини масхара қилиш бўлар экан. Бундан хулоса, Ойбекнинг романида миллатчилик гоёси олға сурилган, халқлар дўстлигига бегона рух мавжуд.

Авалло қозоқнинг қимизхўрлиги ўзбекнинг чойхўрлиги, француз ёки гуржининг майхўрлиги каби одатий ҳол ва бундан ор қилиш ўринсиз. Биль-акс, миллий одат сифатида кадрланадиган ҳолатдир. Қолаверса, асардаги тасвирда азал-азалдан ўзбекка биродар, туғишган, ҳазилкаш дўст халққа нисбатан беозор ва меҳр тўла лутфдан бошқа туйғу йўқ. Буни қозоқ ҳам, ўзбек ҳам ҳис қилиб турганда улуғ адиб бошида гумбирлаган момақалди роқ, айниқса бугунги кўз билан қараганда, бағоят таажжублидир. Лекин у замонда ёзувчини миллатчиликда айблаш, унга ўлим ҳукмини чиқаришдек даҳшатли иш эди. Чўлпон, Қодирий, Усмон Носир каби ўнлаб ижодкорларнинг шу каби танқидлардан сўнг йўқ қилинганини ўз кўзи билан кўрган Ойбек адолатсизлик изтиробидан фалаж ҳолатга тушди ва умрининг сўнгигача ўнглолмади. Бу зарбадан кейин яратилган асарлар яримта жон билан, кучли сабот ва ирода эвазига дунёга келган ижод намуналаридир.

Ойбекни фалаж қилган аслида қаттол тузум эди. Аммо тузум кўз билан кўриб, қўл билан тутиб бўлмайдиган бир қудрат бўлгани учун элнинг ғазаб

– Онаси, гохида когади бошим,
Сизми ё шеърми, деб, умр йўллошим.

Бундай дамда ўзни сезасан бикир,
Биздан ҳам кексалар бориға шукр!

Токи мафтун бўлмагунча ўлкамизга,
Билиб кўйинг, офтоб тегмас елкамизга!

Дўстимнинг исми гар Ўткирдир, бироқ
Қалами ўзидан кўра ўткирроқ.

**Гар шоир қуёшдек чараклаб кулса,
Билингки, яна сўз бошлар Матмуса.**

Орага кўшилмок эмасдир осон,
Икки улкан адиб турса ёнма-ён.

Остонангни хатлаб утганда мөхмөн,
Калбингдек уйинг хам бүүлэр чарогон.

Фарғонача гурунг шириндир ошдан,
Мехр-иззат гуллари ёғилар бошдан.

Саид Ахмад ога дастурхон ёзса,
Демак, омадингиз чопибди роса.

Шу Эркин акани килар эдим мот,
Фарзиним тўртгаю бешга бўлса от...

Биз тинмай машқ килиб толиқдик, болам,
Олавер, сеники энди бор олам!

Ярашар худди кўз кўйилган узук,
Улфаг асли учта булгани тузук.

Шеърлари қалбларга сочар ёруғлик,
Устоз ҳам, шогирд ҳам – олтиариқлик.

Сизларга дил-дилдан айтар сўзим бор:
Халким дийдорига кўнглим доим зор!

Ушбу таъсўзларда Анвар Обиджон шеърларидан фойдаланилди.

на қарғиши ўша тузум ҳукмини ижро этган аниқ ва мавжуд шахс – Ботир Файзиев бошига ёғилди.

Мен 1960 йили университетни битириб ёшлар нашриётига ишга келганимда Ботир Файзиев шу даргоҳда муҳаррир бўлиб хизмат қилар экан. Тақдирнинг тақозосини қарангки, Ойбек ижодининг шайдоси, Ойбек сўзининг сеҳрига маҳлиё бўлиб юрган ёш шоир Ойбекка тош отиб, ўзбекдан чиққан Дантес дея ном олган одам билан бир хонада бир йилга яқин рўбарў ўтириб ишладим.

Ошқора ва пинҳон надоматлардан, таҳқир ва қарғишлардан зада бўлган бу одам кун бўйи қоғоздан бош кўтармай ишлар, ҳеч ким билан гаплашмас, девонаваш ҳолатда хаёл суриб юрар эди. Ҳеч бир гуруҳ, ҳеч бир улфат уни ўз қаторига чақирмас, ўзи ҳам бунга интилмас, ёлғизликни ҳаёт тарзига айлантирган инсон эди у. Бундайлар тўғрисида, ерда унинг ўзи эмас, сояси юрипти, дейдилар.

Бир йилга яқин индамас одам билан бир хонада ўтириб ишлаш осон эмас. Мен неча бор оғиз жуфтлаб Ботир Файзиевдан ўша машъум мақоланинг ёзилиш тарихи тўғрисида, уни шундай ишга мажбур қилган ҳолат тўғрисида сўрамоқчи бўлдим. Лекин бу мажруҳ юракнинг ярасини янгилагим келмади. Уни биринчи кўргандаги хушламаслик ойлар ўтиб ачинишга, замоннинг тирик қурбони бўлган инсонга нисбатан раҳм-шафқатга айланди.

Ҳар қандай жазо гуноҳга яраша бўлса дуруст. Салгина паришонлиги учун машина уриб ўлдирган йўловчининг очиқ қолган кўзларида ҳайрат қотиб қолади... Биргина иродасизлик, замонасозлик, виждонга хилоф иш Ботир Файзиевни тириклай ҳалок қилган эди. Халқ нафрати умрбод қамокдан ёки сургундан, ҳатто ўлимдан оғир жазо. Ботир Файзи-

евнинг изтиробларини ҳеч ким англамади ва кечирмади. Фақат бир олижаноб инсонгина уни кечириб, мадад қўлини узатди. Бу инсон – Ойбекнинг ўзи эди. Адашган олимнинг илмий асарини улуғ адибнинг ўзи қўллаб-қувватлади.

Бу воқеа – мен гувоҳ бўлган бир тақдир ҳикоясидир. Ойбекнинг ўзи кечирган инсонни Оллоҳ ҳам раҳматига олган бўлсин. Улуғ адиб ва улуғ инсон бўлган устозга эса ўзи гўзал шеърларида таърифлаган боғу чаманлар бако салтанатида насиб этсин. Биз – янглиш тўла дунёда яшаб юрганларни Оллоҳ оғир хатолардан, умрни хазон қилгувчи гумроҳликлардан асрасин.

Яна бир тилагим, жамият баркамол, ҳаёт маъноли ва ёруғ бўлмоғи учун инсонлар ичида Ойбек каби олижаноб, кечиримли қалб эгалари кўпроқ бўлсин!

ҚОФИЯСИНИ ТОПОЛМАДИМ

Етмишинчи йилларнинг боши эди. “Ёшлик девони”га кирган касида устида гап-сўзлар тинмаган, иш жойимдан паттам қўлимга тегиб, тўрт томоним қибла бўлган пайт. Бир куни мени юқори идоранинг юқори амалдори чақиртирди. У даргоҳга одатда яхшиликка чақирилмас эди. Лекин раҳбар мени кулиб қарши олди, хол-ахвол сўради ва шошмасдан мақсадга кўчди:

– Қасидангизни бу ерда синчиклаб ўқидик. Хато йўқ. Ҳаммаси жойида. Фақат озгина маромига етмаган. Етук асар бўлиши учун яна тўрт-беш байт кўшиш керак, – деди у қатъият билан ва қўлимга қоғоз билан қалам берди, – ёзиб олинг. Биринчидан, ўзбек халқи Октябрь инкилоби туфайли бахт-саодат топди, юксалди. Шеърда бу албатта акс этиши керак. Ёзинг. Иккинчидан...

Рахбар улуғ дохий таълимоти, комфирқа гоялари, улуғ рус халқининг оғалик ёрдами тўғрисида башифсил сўзлаб, охири Москва, Кремль юлдузининг шуъласи билан илҳомбахш сўзларини якун қилди. Мен ҳаяжонли дарсга маҳлиё бўлиб, ёзиш эсимдан чиққанда, қайта-қайта “ёзинг” деб турди.

– Гап келажагингиз устида бормоқда. Сиздан умидимиз катта. Қасида маромига етса, китобингиз кўп нусхада босилади. Яхши ниятларимиз бор. Келишидикми?

– Ҳаракат қиламан, – дедим бўшашибгина.

– Бу даргоҳда чучмал гап бўлмайди. Сизни маслаҳатга чақирганимиз йўқ. Бу қатъий топшириқ, – дея амалдор кўрсаткич бармоқларини шифтга тўғрилади. Хайрлашар экан, яна юмшаб, ижодий муваффақиятлар тилади ва ҳазил аралаш:

– Мавзуни байтма-байт айтиб бердим. Қофиясини ўзингиз топасиз, – деб қўйди.

Ўша даргоҳдан эсон-омон чиқиб, бир йилгача ҳеч қаерда кўринмай, телефонларга жавоб бермай, ёз дала-даштда, қиш турли кутубхоналарда беркиниб юрдим. Лекин қисматдан қочиб бўлмас экан, кунлардан бир кун академик театр йўлагига ўша рахбарга рўбарў келиб қолдим. Қочишнинг иложи йўқ эди. У кучли қўллари билан билагимдан сиқиб:

– Келишган эдик, ваъда қани? – деди. Дабдурустдан жавоб тополмай оғзимга келган сўз шу бўлди:

– Қофиясини тополмадим...

Ўшандан буён кўп сувлар оқиб кетди. Дунё бошқа, дунёқараш бошқа бўлди. Биз ўзимиз ҳам энди бошқа одамлармиз. Собиқ рахбар ҳозирда ҳурматли олим, профессор, устоз. Илмий, ижодий давраларда кўп учрашиб турамиз. Фалсафа ва тарихнинг кенг билимдони бўлган улуғ ёшли мударрис

билан кадрдонмиз, кўп суҳбатлар курганмиз. Лекин ўша кирк йил аввалги гапни муҳокама қилмаймиз. Ўтган ишга салавот. Мен ишонаманки, бу олижаноб инсон ўшанда менга яхшилик қилмокчи бўлган. Ўз кўлим билан мен ўз бошимга келтирган хавф-хатарни бартараф этмокчи бўлган. Балки ўзидан ҳам юқорида турганларнинг топшириғини бажарган ва юқоридагилар ҳам менга ёмонликни раво кўрмаганлар. Замон нозик эди. Ҳукмрон мафкура посбони бўлган органларнинг кучи кўп, шафқати кам, чангали каттиқ эди.

Не бўлса ҳам мен топшириқни бажаролмадим. Ҳимоячиларимнинг умидларини оқлаёлмадим... Қасида улар ният қилганча сиёсий етук асар бўлолмади ва йигирма йилдан зиёд қора рўйхатдан чикмади.

Ниҳоят, Ватан Истиклоли “Ўзбегим” касидасини маҳкумликдан озод қилди. Радио, телевидение орқали ҳам баралла ўқиладиган, куйланадиган бўлди. Мактаб дарслигидан ўрин олди. Бундай кунни ўз кўзим билан кўрдим. Минг шукр. Яна шукрларки, ўша замонда юксак топшириқни адо этолмадим, “қофиясини тополмадим”.

Инсон ақли ноқис, у олис келажакни кўра билмайди. Мен ҳам ўшанда буйрукни бажармаган бўлсам, донолигим ёки узокни кўрганим учун эмас, азбаройи кўнглим чопмагани, ўша ғояларнинг шеър руҳига сингмагани учундир. Яна ҳам тўғрироғи, Яратганнинг ўзи асраганидир.

Ҳамиша ният қилайликки, Оллоҳ айтган сўзимиз, қилган амалимиз, қўйган қадамимизни оқибати билан тўғри қилсин!

ЁРДОНГА КЕЛГАН ИОРДАН

Бир вақтлар булғор ёзувчиси Иордан Милев Ўзбекистонга келганда уни Фаргонага олиб бордик, Шохимардонни кўрсатдик. Гўзал тоғ қишлоғи Ёрдонга келганимизда таниқли адиб Ўлмас Умарбеков дўстига ҳазиллашиб деди:

– Сен бу қишлоққа келган биринчи чет эллик ёзувчисан. Кеча оксоколлар кенгаши қарор чиқарди. Қишлоқ сенинг номинг билан аталадиган бўлди.

Биз ҳаммамиз буни тасдиқладик. Атрофда юрганларни чақириб бир-бир қишлоқнинг номини сўрадик. “Ёрдон” сўзини эшитиб меҳмонимиз яйраб кетди. Уни бошлаб алдадик, деб биз ҳам хурсанд. Лекин кечки зиёфат вақтида Иордан сўз олиб ҳазилда биздан ҳам ўтиб тушди:

– Бу ажойиб сўлим масканга менинг номим берилгани учун бошим осмонга етди. Араблар бир замон катта дарёни менинг шаънимга Иордан деб, бир мамлакатни Иордания деб атаган эдилар. Мана улар ёнига қишлоқ ҳам қўшилди. Булғорияда биров таниб, биров танимаган бир ёзувчига дунёда шунча иззат, эътибор! Араб дўстларимга раҳмат, лекин уларнинг дарёси ҳам, мамлакати ҳам менга керак эмас. Булбуллар сайраган, сойлари шарқираган, жаннат шамоли эсиб турган бу қишлоққа оламини алишмайман!

Иордан Милев Ўзбекистонга кўп бор келди. Ҳар келганда биринчи саволи шундай бўларди:

– Қишлоғимга қачон борамиз?

БИЛМАГАННИНГ БИЛАГОНЛИГИ

1988 йил ёзида биз – Хорижий мамлакатлар билан маданий алоқа қилиш жамиятининг бир гуруҳ фаоллари Америка Қўшма Штатларининг “Friendship – force”, яъни “Дўстлик – қудрат” деб

номланган жамоат ташкилоти таклифига кўра океан ортига сафар қилдик. Бу менинг АҚШга биринчи саёхатим эди.

Бизнинг мезбонимиз ўртаҳол америкаликларнинг нодавлат уюшмаси бўлиб, уларни турли юртларга камроқ харажат билан сафар қилиш истаги бирлаштирган экан. Дунёнинг юздан ортиқ мамлакатларида ўзлари каби нодавлат уюшмалар билан алоқа ўрнатиб оилавий борди-келдини йўлга қўйишибди. Сафар қилувчининг бўйнида факат тайёра харажати, қолган чиқим: турар-жой, сайру саёхат, еб-ичиш мезбоннинг зиммасида бўлар экан. Улар одатда мезбон хонадонидида туришар, унинг оиласи билан бир дастурхондан овқатланишар, оддий одамлар турмуши билан танишиб, юрт кезиб, маънан бойиб қайтишаркан. Ростки, бу ташкилотга хавасим келди. Уларнинг камтарин уйларида бўлиб, биз ҳам ўзимизнинг янада камтаринроқ уйларимизда янги дўстларни меҳмон қилдик. Бундай самимий муносабат менга қимматбаҳо Интурист меҳмонхоналарию, ҳашаматли ресторанлардан минг бор афзал туюлди.

Ўша вақтда мен бир оғиз ҳам инглизча билмас эдим. Делегациямиз таркибидида менга ўхшаганлар кўп бўлгани учун бизга ҳамроҳ бўлган учтагина таржимон ўртамизда талаш эди. Мен мақола ёзишим кераклигини айтиб илтимос қилганим учун таржимонлардан бири менга бириктирилди.

Биз Сиэтл шаҳрида Валерий Чкалов ёдгорлигини зиёрат қилиш учун мўъжазгина хусусий аэропортга бордик. Бу тайёра майдонига Чкалов бошчилигидаги экипаж 1936 йилда Шимолий муз океани оша келиб қўнган.

Ўзбекистонлик сайёҳларни кўриб атрофимизда ўша ерлик авиоспортчилар йигила бошладилар. Бизнинг қайси юртдан келганимиз, ўзимиз ким, касбимиз нима, суриштира кетдилар.

Улардан бири, шўхроқ учувчи бўлса керак, менга қараб ўз тилида, юр, сени спорт самолётида учираман, деди. Мен ўзим билган энг жўн инглиз сўзларини ишлатиб, “но, ай хев чилдрен” дедим. Яъни: “Йўқ, менинг болаларим бор”, – деб айтдим.

Ҳаммалари бирдан қах-қах уриб кулиб юборишди. Кейин билсам, мени самолётига таклиф қилган йигит ўзининг қалтис машқлари билан, осмондаги чирпирак ўйинлари билан машҳур экан. Мен уни таниган, билгандек жавоб қайтарибман. Дўстлари, ана, сенинг доврўғинг Ўзбекистонгача етибди, дея хандон уришаётган экан. Айникса, уларнинг бири аввал тиззаларига уриб, кейин ерга ётиб олиб кулди. Сафардошларим ҳайрон, ўзим ҳайрон. Нима деб қўйдим-у, нега бунақа қах-қах кўтарилди, англамайман.

Билар-билмас айтилган гапнинг натижаси шу бўлдики, делегациямиз раҳбари, ўша замонда министр лавозимида ишлаган йирик арбоб менга қараб жиддий оҳангда шундай деди: “Бугундан бошлаб сизга таржимон йўқ. Инглиз тилида аския қиласиз, америкаликларнинг ичагини узасиз, яна тил билмайман, дейсиз. Қўйинг-е”!

Ўз тилим – ўз душманам, деб бекорга айтмайдилар. Бир марта маҳмадоналик қилганим учун икки ҳафта соқов бўлиб, имо-ишорага куним қолиб юрдим.

УЧ СОҚОВНИНГ САРГУЗАШТИ

Тил билмаганга катта шаҳар нимаю кимсасиз ўрмон нима. Адашдинг – адо бўлдинг. Ўрмонда дод десанг эшитадиган одам йўқ. Бегона шаҳарда гапнингни уқадиган кишини тополмайсан.

1989 йили икки биродарлашган шаҳар Тошкент ва Сиэтл ҳақида ҳужжатли фильм суратга олиш

“фазилати”ни билдик. Раисдош хоним шаҳар мэрининг рафиқаси экан. “Керак бўлса, бутун шаҳарни оёкка турғизамиз”, – дер эди баъзан бизнинг “иложи бормикан”, – деган камтарона илтимосимизга жавобан.

Бир кун Каролина бизни бир пиёла чойга таклиф қилди. Даврамизда яна бир меҳмон бўлишини айтиб, кимлиги ҳозирча сир, деб қўйди. Окшомда тайин қилинган жойга келдик. Не кўз билан кўрайликки, Каролина ёнида шахмат бўйича жаҳон чемпиони Анатолий Карпов ўлтирар эди. Мезбон бизларни таништирди.

– Анатолий Евгеньевични таништириб ўтирманг. Бу улуғ инсонни дунё танийди, – деган сўзимизга Карпов камтаринлик ва ҳозиржавоблик билан: “Улуғлик сифати кўпроқ сизлардек ижод ахлига ярашади”, – дея жавоб берди.

– Шахмат ижоднинг олий мақоми, – деб суҳбатга қўшилди режиссёримиз. Гап ўз-ўзидан ковушиб кетди.

Анатолий Карповни олтмишинчи йилларнинг бошидан, у ҳали М.Ботвинник мактабига катнаб юрганда, устоз шахматчи ёш Толянинг келажагига умид боғлаб башоратомуз сўзлар айтганда ғойибона таниганман. Кўп ўтмай у ёш шахматчилар ўртасида жаҳон чемпиони бўлди. Ўшанда мен ўн олти ёшли Анатолийнинг газета мухбири билан суҳбатини ўқиб ҳайратга тушган эдим. Мухбирнинг, эндиги режаларингиз қандай, деган саволига жавоб бериб, чарчадим, дам оламан, дегани аклимни лол этган эди. Аввало шахмат ўйнаб инсон чарчайдими? Сўнг шундай ўспирин ёшда одам умуман чарчашни биладими? Ўшанда биз Анатолийдан икки баробар катта ёшдагилар тунни тонгга улаб шахмат сурардик, чарчаш деган сўзнинг ўзи бизларга нотаниш эди. Кейин

англадимки, биз ўйнаган шахмат билан гроссмейстерлар юкори даражадаги мусобакада ўйнайдиган шахмат ўртасида ер билан осмонча фарк бор экан. Бунда шахмат хурсандчилик, завқ-шавқ эмас, улкан жисмоний ва рухий зўриқишга олиб келувчи ҳаёт-мамот жанги эканини кўзим билан кўриб, хис этгач ўспирин Анатолийнинг ақлига тан берганман. Ўз вужудингга қулоқ солиб, ўз ҳолатингни англамоқ, ўз имкониятингга тўғри ва холисона баҳо бера олиш асл донишмандлик экан. Ўша оқшом унутилмас суҳбат бўлди. Ўн иккинчи жаҳон чемпиони бизга шахмат тарихидан қизиқ-қизиқ воқеаларни гапириб берди, бизнинг сафар мақсадимизни билиб, ўзининг Тошкентда бўлган кунларини эслади, шахримизга, халқимизга меҳри ва ҳурматини билдирди. Ҳар бир қулай имкониятни қўлдан чиқармайдиган кинорежиссёримиз чемпионни тилидан илинтириб, шу сўзларни фильм учун қайтариб айтасиз, суратга ола-миз, деб туриб олди.

Ўша кунлари Карпов Сиэтлга ҳордик чиқариш учун келган экан. Гарри Каспаров билан бағоят узоққа чўзилган яккама-якка олишув уни толиқтирган, бу сокин шаҳарга тинчлик истаб, мухбирларнинг саволларидан, суратга олувчи камералардан қочиб келган экан. Шунга қарамай, илтимосни қабул қилди. Юртимиздан ташқарига ҳам ёйилган ўзбек мақолини эслаб: “Йигитнинг сўзи ўлгунча ҳўкизнинг шохи синсин”, – деди ўз она тилида.

Эртасига тайинланган вақтда чемпионнинг апартаментига келдик. Кираверишдаги катта меҳмонхона столи устида шахмат доналари сочилиб ётарди. А. Карпов юкори қаватдаги ётоқхонадан йўл-йўлакай галстугини тўғрилаганча тушиб келди ва саломлашиб хонанинг тартибсизлиги учун узр сўради:

– Кеча шахматчи ўртоқларим келишди. Эрталаб-гача дона сурдик. Ухламадим.

– Бу гап мени ҳайратга солди. Ўн олти ёшлигида чарчаганини билган йигитча қирқдан ошиб сонсаноксиз жангларни кўрган жаҳон чемпиони энди толиш, ўзни аяш нималигини билмаса! Карповнинг кулиб турган чехрасида ҳорғинликдан, уйкусиз кеча чарчоғидан асар ҳам йўқ эди.

Операторимиз гайрат билан ишга тушиб кетди. Бизнинг суҳбатимизни турли ракурсда суратга олди. Сочилиб ётган шахмат доналарини териб, бир қўл ўйнашимизни сўради. А. Карпов йўқ демади. Биз дона сура бошладик. Тасвирчи суратга тушириб бўлганда эндигина бешинчи юришга келган эдик. Ўйинни давом эттиришдан маъно йўқлигини билиб, улуғ шахматчига малол келтирмаслик учун камера тиниши билан Карповга қараб: “Дурангга розимисиз, гроссмейстер?” – дедим. Анатолий Евгеньвич ўзининг боладай майин товуши билан: “Мен дурангга аллақачон розиман”, – деди.

Шундай қилиб, АҚШнинг Сиэтл шаҳрида жаҳон чемпиони билан яккама-якка жанг қилиб, дурангга эришганман, – дея гердайиб юрсам бўлади. Ҳаммаси бўлиб беш юриш бўлганини эса айтишим шарт эмас.

ШАФТОЛИ ГУЛЛАГАНДА

Бир йили баҳор чиройли келиб, шафтолилар чунон ҳам гулладики, дала ҳовлимиз димоғни эркаловчи хушбўй ифорга тўлиб кетди. Қараб кўзим қувонди, кўнглим энтикди, Ҳамид Олимжоннинг машҳур сатрлари ёдимга тушиб яйрадим:

Новдаларни безаб ғунчалар,

Тонгда айтди ҳаёт отини.

Яйрадим-у, яна ўйлаб қолдим. Новдаларни бу-

гун безаб турган ғунчалар эртага ғўра тугса, ғўра шарбатга тўлса, бу нозик, мўрт шоҳу шоҳчаларнинг ҳоли нима кечади? Бир вақтлар сафарда, олис мамлакатларда ўз кўзим билан кўриб кузатган бир иш ёдимга тушди. Суяма нарвонни шафтоли дарахтининг тагига қўйиб, навдалардаги гулларнинг бир қисмини териб ташлашга тушдим. Уни кўрган боғ кўшним оҳак чўткасини пакирга ташлаб ёнимга келди:

– Ҳорманг, шоир, нима ҳаракат?

– Шафтоли новдаларига раҳмим келиб қолди. Юкини енгиллаштираяпман.

– Боғбон эмассиз-да, – деди у кулиб, – мевали дарахтнинг гули териб ташланганини қаерда кўргансиз?

– Японияда, Германияда кўрганман, – дедим мен ҳам бўш келмай, – дарахтнинг гули нечоғли сийрак бўлса, ҳосил шунча йирик, чиройли бўлар экан.

– Э, қизиқ одам экансиз, сиз айтган мамлакатларда мевали дарахт такчил бўлади. Юзта одамга бир тупдан тўғри келгандан кейин атрофида уймаллашиб ётишади-да. Бизнинг юртимиз ўзи боғдан иборат бўлса, қайси эринмаган сарт новдалардан гул чилпийди? Умр етмайди-ку, – деди кўшним.

– Бу йилги гулларнинг кўплигини кўряпсизми? Ҳаммаси мева тугса шафтоли таги билан синиб тушади-ку! – десам кўшним яна билимдонлик қилди:

– Шафтоли етилгунча ҳали бутун баҳору ёз бор. Гулу ғўранинг ортиқчаси ўзи тўкилади. Худойим ёмғир билан шамолни бекорга бермаган. Қолаверса, ота-бободан қолган тиргович бор. Сизни қарангу... Мен бўлсам, янгам шафтоли гулидан чучвара тугмоқчилар деб ўйлабман. Бўлди, пастга тушинг, кўшни, ота-бобонг қилмаган ишга қўл урма, дейди-

лар. Якшанба бекор ўтмасин. Уч-тўрт кўл шахмат сурайлик.

Боғ кўшним нозик жойдан тутди. Завқ билан бошлаган ишимдан ҳеч нарса қайтара олмасди. Шахмат ўртага тушгач, бўшашдим-қолдим.

Шафтоли гулини теришга қайтиб вақтим ҳам, ҳафсалам ҳам бўлмади. Ўша йили мевалар ғўралигидаёқ шохлар синди, тиргович кўйилиб синмай қолган шохларда ҳам мева бўлмади. Ғўраларга шарбат етказиб беролмаган шафтоли дарахтининг афтодалиги қатор-қатор эгизакларига сути етмай қолган бечора онани эслатар эди.

Ўша зое кетган, армонли якшанбани ўйлаб ҳозиргача афсус чекаман. Ўшанда қатъиятлироқ бўлиб, бошлаган ишимни қилиб қўйганимда, балки менинг боғимда ҳар бири нақд чойнакдек шафтолилар етилиб кўшниларимни меҳмон қилардим, ҳаммани қойил қолдираддим. Балки... яна ким билади, дейсиз. Ахир мен боғбон эмасман. Ҳарқалай, бу воқеани давраларда ҳикоя қилсам, кўплар мароқ билан тинглашади, кулишади, лекин бировнинг баҳорда мевали дарахтдан гул чилпиганини кўрмадим, эшитмадим.

Европа супермаркетларида кўриб ҳавас қилганим сархил мевалар энди Олой бозорига ҳам, Эски Жўвага ҳам етиб келди. Лекин уларнинг кўпи Бешарикдан ёки Ҳасанбойдан эмас, олис Эрондан келган. Ўзимизнинг мазалироқ ва фойдалироқ жайдари олмамиздан кўра ўша дастурхонбоп “келгинди” олмалар беш-ўн баробар қадрлироқ, кимматроқ...

Менинг бу ёзганларим кўнгил кечирмалари, холос. Биз боғбонга мева етиштириш, баҳорда гул чилпиш, қишда яхоб беришни ўргатсак, боғбон бизга шеър ёзишни ўргатиши керак бўлади. Ризамат

отадек пири комил, Маҳмуд Мирзаевдек машҳур академикларни етиштирган боғбон халкимиз бор. Дунёга номи кетган Шредер номли илмий текшириш институтимиз, унда килни қирқ ёрадиган олимларимиз бор. Зероки, гап шафтоли гули устида ҳам эмас, балки юрт боғларига, ҳар бир гулу дарахтга меҳр-муҳаббат ҳақидадир. Боғ учун куёш ҳарорати баробарида инсон юрагининг тафти ҳам керак.

*Мулки борлиқ ичра бир маҳал
Кўрксизгина олам яралган.
Бермоқ учун дунёга сайқал,
Олам аро одам яралган.
Шундан бери инсон тинмайин
Шу ер узра тер тўкар ҳамон.
Ерни гўзал қилгани сайин
Гўзал бўлар ўзи ҳам инсон.*

Ватанимизда меҳмон бўлган япониялик депутатнинг бир сўзи ёдимда қолган: “Йигирманчи асрда техникаси бой мамлакатлар қудратли бўлди, йигирма биринчи асрда озиқ-овқат саноати ривож топган юртларнинг омади келади. Негаки, компьютерни инсон йилларда бир янгиласа, дастурхонни ҳар куни уч маҳал янгилайди. Сизнинг куёшли, қурук иқлимингизда етишадиган шифобахш, мазали мева ҳам, чорва маҳсулоти ҳам дунёда йўқ. Уч кунгина юртингизда турдимۇ дунёга ўзбек бўлиб келмаганимга афсусландим”, – деган эди у.

Япониялик меҳмоннинг сўзини тинглаб ўшанда бир тарих ёдимга келган эди. Йигирманчи аср бошларида машҳур тошкентлик Орифхўжабой юрак хасталигини даволаш учун Фарангистонга – у пайт Францияни ва бутун Европани шундай аташарди – борган экан. Дунёга номи кетган докторлар уни кўриб, текшириб, катта пул эвазига зар қоғозга

ўроғлик бир кутичада дори беришибди. Дорининг жуда узок мамлакатдан олиб келингани ва бағоят фойдали эканини айтишибди. Орифхўжабой дорини очиб кўрса, ўзимизнинг жайдари туршак экан.

У хайрон бўлиб, бу мева бизнинг боғларимизда тўкилиб ётади-ку, деса, докторлар, шундай юртда яшар экансиз, Фарангистонда сизга нима бор, дейишган экан.

Бу – элда машҳур бўлган, она юрт қадрини улуғловчи ибратли хикоя. Дарҳақиқат, бекиёс имкониятлар ватанида яшаймиз. Тиллога бергисиз еримиз, иклимимиз бор. Ер-сув ўзимизники, Ватан ўзимизники. Бизга барча имконият берилган, барча йўллар очиқ. Озроқ куюнчаклик бўлса бас... Вакт келарки, Машҳад бозорини Паркентнинг узуми, Париж супермаркетларини Қуванинг анори, Пекин ярмаркаларини Сирдарёнинг қовуни босиб кетар. Ўшандай кунларни, иншооллоҳ кўрармиз.

ПОЛИГЛОТЛАР

Ўзбекистонлик олим ва ижодкорлардан тузилган сайёҳлик гуруҳи Канада сафарида эдик. Калгари университетига таклиф этилдик. Университет талабалари бизни машиналарида олиб кетишди. Анчагина йўл экан, мезбонларимиз биз билан суҳбатлашмоқчи бўлиб муружаат қилишди:

– Инглиз тилида гаплашсак бўладими?

– Билмаймиз.

Француз тилида-чи?

– Тушунмаймиз.

– Немис тилига қалайсизлар?

– Ўргатишмаган.

Итальян, испан тилларини биладиган ҳам ичимизда йўқ экан. Хижолатимизнинг чек-чегараси йўқ. Шунда бир қорақалпоқ дўстимиз бизни

покулай ҳолатдан чиқарди. У бўш келмай мезбонларни саволга тутди:

– Русча биласизми?

– Йўқ.

– Ўзбекчани-чи?

– Йўқ.

– Қорақалпоқ тилига қалайсиз?

– ...

– Қозоқча, қирғизча, туркманча, озарбайжонча...

Хижолатлик навбати мезбонларга келди:

– Биз бунча кўп тил билмаймиз, – деди афсус билан бир талаба ва шеригига қараб, – булар полиглотлар экан! – деб қўйди.

АНТИҚА ВИДОЛАШУВ

Ногаҳоний айрилик ҳар қандай иродали инсонни ҳам довдиратиб қўяр экан.

Узоқ йиллар газетада ишлаб босмахона шовқини ва корректуралар ичида қариган камтарин, ҳалол инсон оламдан ўтди. Чигатой қабристонини ўша куни ҳалойиқ билан тўлиб кетди. Мархумнинг фарзандлари, энг яқин одамлари қаторида унинг ҳамкасб ўртоғи, кадрдон улфати, ёшликдан бирга ўсган дўсти ҳам тобут олдида борар эди. У ҳурматли журналистнинг исмини айтмай қўяколай. Дўстидан кейин бир-икки йил орасида у ҳам фоний дунёни тарк этди. Қувноқ, дилбар, ҳазилқаш, сўзга чечан одам эди раҳматли.

Ўша замон таомилига кўра қабр устида митинг бўлди ва унга ҳам сўз берилди. Шўрликнинг қаловланиб қолгани қўйган қадамларидан кўриниб турар эди. Қарангки, не-не анжуманларга раислик қилган, не-не ўлтиришларда косагули бўлган, давраларни яшнатган сўзамол бу инсон мотамда лудукланиб қолди, гапини йўқотди-қўйди. Узук-

юлуқ, пойинтар-сойинтар нутқини у шундай тугатди:

– Қабрингда тинч ёт, дўстим, соғ бўл, омон бўл!

Шундай деди-ю, беихтиёр айтиб юборган сўзидан хижолат бўлиб юзлари ловуллаб кетди. Хатони жойида тўғриламочки бўлиб: – Дўстим, мен учун сен ўлмагансан, доимо барҳаётсан, – деди ва яна такрор қилди, – соғ бўл, омон бўл!

Бошқа ҳолат бўлса, бу гапга ичакузилди кулгу, қаҳқаҳа кўтарилиши шубҳасиз эди. Лекин у пайт сукут сақлаб турган тумонат одам ичида бирор зот “пиқ” этиб кулмади. Зероки, дўстини йўқотиб ақлу хушдан ҳам айрилган бу мухтарам инсоннинг ҳолати йиғлагулик эди.

СОФ ЎЗБЕКЧА СЎЗ

Биз университетнинг биринчи боскичида тахсил олаётганимизда Озод Шарафиддинов аспирантурани эндигина тугатиб, дарс бера бошлаган ёш мударрис эди. Қардош халқлар адабиётидан бир туркум маъруза ўқиган Озод ака Низомий Ганжавийнинг “Хусрав ва Ширин” достонидаги лавҳани шундай баён қилган эди:

“Фарҳод сеҳрли тешаси билан тоғни кесиб, водийга сув очди. Ширин эрта тонгда қараса, тоғдан шаркираб сув оқиб ётибди. Малика ҳайрат ва ҳаяжон ичида : – Ничего себе! – деди”.

Талабалик йиллари пахта теримида қишгача қолиб кетардик. Ётар жойимиз молхона, тўшагимиз похол, ташнобимиз очиқ дала. Ҳаммомни тушда кўрардик. Арқон билан қор тўкиб пахта териш ҳам, ҳўл тўнкаларни ёриб овқат тайёрлаш ҳам азоб эди.

Шундай вақтларда Озод ака ёнимизда бўлиб маъноли суҳбатлари билан рухий мадад берарди.

Бир кун домламиз тўнка ёришни бизга ўргатиб

қўймоқчи бўлиб қўлимиздан болтани олдилар. Хул ўрик ғўласи чайир экан, устозимизни қийнаб қўйди. Ун карра болта уриб, ўн карра “чёрт побери” десалар ҳам тўнка ёрилмади. Шунда қишлоқда ўсган бир курсдошимиз Озод акадан болтани олиб шундай деган эди:

– Тўнка – тўнка-да, домла! Акли йўқ. Бўлмаса ҳурматингиз учун ҳам ёрилиши керак эди. Бу ишни бизга қўйинг, сиз “чёрт побери” деб туринг, биз болта урайлик. Русчага тилимиз келишмайди.

Бу икки воқеани дўстлар даврасида айтиб берсам, Озод ака сира бўйнига олмас, мен бундай демаганман, ҳеч қачон ўзбек тилига ўрисчани аралаштирган эмасман, аралаштирмайман! “Ни в коем случае!” дердилар.

Домланинг ўша биринчи дарсию тўнка ёриш воқеаси билан сўнгги суҳбатимиз орасида роппароса эллик йил вақт ўтибди. Ярим аср! Бутун бошли умр! Бунча замон ичида орадаги ёш фарқи ҳам унут бўлар, устозу шогирд ака-укага, хазилкаш дўстларга айланиб қолар экан. Озод аканинг одамохунлиги, ўз номига муносиб озод муҳит ярата олганлиги учун биз ҳам ўзимизни устоз олдида ўз номимизга яраша эркин тутардик, очиқ-сочиқ латифалар айтиб, қалтис аскиялар қилишга журъат этардик.

Лекин ҳар қанча хазил-хузул қилмайлик, устоз – устоз мақомида бўлган. Мен ҳам домланинг русча сўзларини ҳикоя қилганда бир гапни қўшардим:

– Мана эллик йилки, шеър ёзсак Озод Шарифиддиновга ёқармикан, дея ҳаяжонда юрамиз. Домланинг сўзлари ўша-ўша: ёкса, “ничего себе”, – дейдилар, – ёкмаса, “чёрт побери”! Лекин ёзганимизни эътиборсиз қолдириш йўқ. “Ни в коем случае!”

*Шеър ёзганда юрак сўзидан
Бошқа сўзни уққан эмасмиз.*

*Нозирларнинг қаттол кўзидан,
Ғазабидан қўрққан эмасмиз.
Фақат шеърлар росмана тиниб
Етилмаса, хом чиқса бехос,
Устоз Озод Шарафиддинов
Қовогидан қўрққанмиз, холос.*

Шундай улкан истеъдод сохиби, ҳақгўй инсон, одил мунаққид билан замондош бўлганимдан фахрланаман.

ИНДАМАС ДИРЕКТОРНИНГ БАШОРАТЛИ ҲАЗИЛИ

Мен университетни тугатган йилим Тошкентда янги нашриёт таъсис этилиб, ходимлар танлаш бошланган эди. Табиийки, мен ҳам ҳужжат топширдим. Ишга илиниб олсам шаҳарда колганим, бўлмаса тақсимот бўйича Сурхондарёга мактаб ўқитувчиси бўлиб кетишим керак. Тошкентдаги адабий муҳит, ёзувчилар уюшмасидаги учрашув ва суҳбатлар, Миртемир домла семинаридан бенасиб қолишим тайин бўлади.

Белгиланган кун директор ҳузурига кирдим. Бўйи икки метрдан кам бўлмаган дароз бошлиқ менга қайрилиб ҳам қарамади. Саломга алик ҳам, ўтиришга таклиф ҳам, нега келдинг, деб сўраш ҳам йўқ. Тек турганча турибман. Агар тақдирим шу индамас, ғўдайган раҳбарга боғлиқ бўлмаганда, Сурхондарё ваҳимаси турмаганда, бор-ей, деб шартта бурилиб чикиб кетардим.

Иложсизликдан тишни-тишга кўйиб туравердим. Ниҳоят, бошлиқ коғоздан бош кўтариб менга қаради ва кўзи билан стулга ишора қилди. Ўтирдим. Яна жимлик. Директор бир даста қаламни муштида тутганча менга тикилиб ўтирибди. Ўша дамда кўнглимга, бу одам соқов эмас-

микин, деган хаёл ҳам келди. Йўғ-ей, дедим яна ичимда, шундай катта лавозимга соковни ўтказиб қўйишмас.

Жим ўтирсам ўтираверадиғанман. Ноилож ўзим гап бошладим. Университетни битирганим, ишга кириш ниятим борлигини қисқа қилиб айтдим. Яна жимлик. Шеърлар ёзиб туришимни, матбуотда, радиода катнашиб туришимни билдирдим. Садо йўқ. Яқинда “Шарк юлдузи” журналида достоним босилганини, шоир Туроб Тўла газетада катта мақола ёзиб мени мақтаганини ҳам айтдим. Ноқулай бўлса ҳам айтишга мажбур бўлдим. Хаёлимда, жим турсам, паттам қўлимга тегадиган. Нашриётга китоб топширганим, қизил дипломим, пахта теримида олган фахрий ёрлиғим ҳам колмади, боримни дастурхонга тўқдим. Гапим тугади. Ҳамон сукунат. Узоқ жимликдан сўнг раҳбар шундай деди: – Нашриётга директор тайинланган. Бош муҳаррир ҳам олганмиз. Сизга лойиқ лавозимни қандай топамиз?

Шунда ўзимга ортикча баҳо бериб юборганимни сездим. Менда айб йўқ эди. Бошликнинг индамай ўтирганини, кароматингни кўрсат, нимага қодирсан, деган маънода тушундим-да!

– Менга энг кичик лавозимни берсангиз ҳам майли. Иш ўрганишим керак, – дедим энди бир оз ўзимни босиб. Бу гап бошликка ёқди шекилли, кичик муҳаррир вазифасига тайинландим.

“Ёш гвардия” деб номланган нашриётнинг биринчи директори Сотиболди Йўлдошев билан бирга ишлаб бу камгап, етти ўлчаб, бир кесадиған, ўз ишига пухта раҳбарнинг кўп фазилатларини билдим. Давраларнинг гули бўлиб ўтирганини ҳам кўрдим. Нашриёт муҳити менга катта мактаб бўлди. Ёшлар нашриёти, сўнг бадиий адабиёт нашриётида ўттиз йилга яқин ишладим. Бош муҳаррир бўлдим,

директор ҳам бўлдим. Сотиболди Йўлдошевнинг ҳазил билан айтган сўзлари башорат бўлиб чикди.

Ўшанда мен икки йўл ўртасида турган эдим. Бундай лаҳзаларни унутиб бўладими?

КЎНГИЛЧАНЛИК

Миртемир домла ўта кўнгилчан инсон эдилар. Бир куни нашриётнинг узун йўлагидан бир одам домлага караб, “э, бормисиз, сизни ҳам кўрадиган кун бор экан-ку”, дея кучоқ очиб кела бошлади. Домла у билан хуш кайфиятда қадрдонларча кучоқлашиб кўришдилар. Обдон чакчақлашиб бўлишгач, яна кучоқлашиб хайрлашдилар. Эшиккача кузатиб қайтгач, биздан сўрадилар:

– У одам ким?

Ҳаммамиз ҳайрон бўлдик:

– Ажабо, ўзингиз кучоқлашиб кўришдингиз, узоқ отамлашдингиз. Қадрдонингиз эмасми?

– Умримда кўрган бўлсам ўлай.

– Унда нега энди...

– Ай, бўталарим-а! Узоқдан кучоқ очиб келган одамга, кимсан, деб бўладими? Андиша борку, ўзбекмиз-ку! – дея бир оз сукут қилгач, кўшиб кўйдилар: – Бир элнинг болалари туғишган бўладилар. Оғамдир, инимдир, битта қадрдоним кўпайса кўпайипти-да!

Етмишинчи йилларда шеърият ҳам, шеърият отахони Ғафур Ғулом номи билан аталган нашриёт ҳам гуркираган, лекин ана шу нашриётнинг айни шеърият бўлимида ишлар пачава эди. Бўлимда Миртемир домла, Абдулла Ориф ва камина ишлар эдик. Домла шогирдлардан, Абдуллажон мухлислардан, мен шахматдан ортмас эдик. Қўлёмалар вақтида топширилмаган, корректуралар ўқилмаган, план бажарилмаган, ҳамма иш ўлда-жўлда. Нашриёт дирек-

тори бир мажлисда зарда билан, шеърият бўлимини ёпиш, тарқатиш керак, деган. Ушанда машхур жавоб айтилган эди:

– Тарқатиш учун аввал йиғиш керак. Уч ходимни тўплаб бўлмаса, қандай тарқатасиз?

– Тўплайман, тарқатаман, – деди, директор ва айтганини қилди. Яъни учовимизни ўз хонасига йиғди.

Ажойиб инсон эди директоримиз Тўлқин Рустамов. Миртемир домла билан тенгдош, эски кадрдон, сенсирашиб гаплашадиган ўртоқ эди.

Раҳбар узоқ гапирди. Партия сиёсати, давлат олдидаги масъулият, нашриёт плани, интизом нима эканини бизга яхшилаб уқтирди. Миртемир домла унинг ҳар гапига бош ирғаб маъқуллаб ўтирдилар. Охири маълум бўлдики, бирор сўз домланинг том битган қулоғига кирмабди. Директор:

– Миртемир, қани айт, гапларим тўғрими? – деганда, устоз:

– Тўғри айтасан, Тўлқин, библиотекани тартибга солмаса бўлмайди, – дедилар.

Ташқарига чиққач, домлани ўртага олдик. Устоз:

– Ўлай агар, бир огиз сўзини ҳам эшитмадим, уят бўлди, жуда уят бўлди, – дедилар.

– Қаттиқроқ гапир, десангиз бўлмасмиди, ахир ўз кадрдонингиз-ку!

– Ошнам бўлса ҳам хўжайиним. Раҳбарга индаб бўладими! Каттаконнинг гапини бўлиш одобдан эмас, бўталарим.

У вақтларда нашриётда маош кам, гонорар кўп бўларди. Ойлик ва қалам ҳақи нисбати бирга ўн, бирга йигирма эди. Биз Миртемир домлага айтардик:

– Биз ёшлар давлат хизматини қилишга мажбурмиз. Сиз улуг шоирсиз. Шу арзимас ойликнинг

баҳридан ўтиб ҳар йил бир китоб чиқарсангиз, кўнглингиз хотиржам, кулоғингиз тинч, чўнтагингиз ўн қарра бақувват бўлади-ку.

Домла жавоб берар эдилар:

– Шундайликка шундай. Лекин мен кетаман, де-сам директоринг хафа бўлади-да. Дўстимни ранжит-сам бўлмас.

Биз устознинг бу сўзини директорга айтиб, дом-лага рухсат беринг, пенсия ёшидалар, чарчаганлар, десак, директор: – “Домланг ўзи сўрамаса, ариза бермаса, мен қандай қилиб кет, дейман”, – дерди.

Бу ўзаро кўнгилчанлик яна бир йилча давом этди. Сўнг олдинма-кейин учовлон ҳам “ўз ариза-мизга кўра” нашриётни тарк этдик. Манас, Данте, Гёте мушкулимизни осон қилди. Уч буюк шоҳ асар таржимасини зиммамизга олиб давлат хизмати би-лан хайрлашдик.

Директоримиз қўй сўйиб худойи қилган бўлса ажабмас.

КЕЧИККАН ҚАҲҚАҲА

Бу воқеага ҳам, қарангки, қирк йилдан ошибди. Ёзувчилар анжуманида содир бўлгани учун у тез-да тилдан-тилга, китобдан-китобга кўчиб шуҳрат топди ва эшитмаган одам деярли қолмади. Биласиз-ларки, адиблар тўқимага уста бўладилар. Битта рост гапга ўнта ёлғонни қўшиб, оддий воқеани латифа-га айлантириб ҳикоя қиладилар. Қизиқ бўлсин деб туппа-тузук инсонларни гўл, далли-девона қилиб тасвирлайдилар.

Аслида воқеа бундай бўлган:

Ёзувчилар уюшмасининг йиллик ижодий ҳи-сobot йиғинида ўша вақтда ёш мунаққид бўлган Салоҳиддин Мамажонов ёш ёзувчи Юсуф Шоман-сурнинг “Қора марварид” романини таҳлил қилиб

роса пўстагини қокди. Яроқсиз асарга чиқарди. Унга жавобан Юсуф Шомансур сўз олиб танкидчини но-холисликда айблади:

– Мамажоновнинг менда қасди бор, – деди у. – Уюшма боғида биллиард ўйнаб унинг мазасини қочирган эдим. Аламини оляпти.

Залда қаҳқаҳа кўтарилди.

Мажлисида ўтирган Миртемир домланинг кулоги оғир эмасми, танқидни ҳам, жавобни ҳам эшитмади. У то ён атрофдагилардан кулгининг сабабини сўраб билгунча Юсуф аллақачон гапини тугатиб бўлган, минбарда академик Воҳид Зоҳидов ижодкорнинг замон олдидаги, инсоният олдидаги бурчи тўғрисида чуқур фалсафий фикрларни баён қилиб турар эди. Анжуман аҳли улкан файласуфнинг сеҳрли овозига махлиё бўлиб жим эшитарди.

Шу вақт залда бирданига Миртемир домланинг кучли қаҳқаҳаси янграб кетди:

– Оббо тентаг-ей, оббо жинниво-ей! Топган га-пини кўринг!

Домла завқдан ўзини тўхтатолмас, минбарга қарамай кулишда давом этарди. Ҳамма ҳайрон. Академик олим минбарда қотиб қолган. Унинг кўнглидан ўша лаҳзада нималар кечди экан?

Вазиятни Носир Фозилов енгиллаштирди.

– Домла ўтиб кетган гапга куляпти. Юсуф Шомансурнинг жавоби нашъа қилди.

Залда яна кулгу кўтарилди. Бу галги қаҳқаҳа аввалгисидан ҳам каттиқ ва узок бўлди.

БЕРЛИНГА ҚАНЧА ЙЎЛ

1975 йилнинг ёз ойлари эди. “Фауст” таржимони сифатида Германияга борадиган бўлдим. У замонда чет элга фақат Москва оркали чиқиларди. Ҳозирги Тошкент – Франкфурт, Тошкент – Париж рейслари тушимизга ҳам кирмаган эди.

Пойтахтнинг “Украина” меҳмонхонаси йўлакларарида кунни қандай ўтказишни билмай у ёқдан-бу ёққа юрар эдим. Эртага Москва – Берлин поезда билан йўлга чиқишимиз керак. Гёте ватанини кўриш иштиёқи кўнглимга тинчлик бермайди. Бундай пайтда кимгадир ҳаяжонларингни айтгинг келади. Ёлғизлик азоб беради, вақт ўтиши қийин бўлади.

Шундай ҳолатда меҳмонхонада мухтарам адиб Иброҳим Раҳимни учратиб қолдим. Иброҳим ака ҳажвий журналларнинг бош муҳаррирлари йиғинига келган эканлар. Ўша куни кечгача сайр этиб, суҳбатлашдик.

Кўпни кўрган адиб, қарийб ярим асрлик адабий жараён ичида яшаб ижод қилган, жаҳон урушининг бошдан-охиригача зобит аскар бўлиб, жанговар мухбир бўлиб хизмат қилган, неча бор ажал домидан омон чиққан ёзувчининг ҳикоялари нақадар мароқли эди.

Гап айланиб 60-йилларнинг ўртаси, Иброҳим Раҳим раҳбарлик қилган “Гулистон” журналининг энг гуллаган вақтларига бориб тақалди.

– “Темур тузуклари”ни нашр этиб дашномлар эшитганим учун заррача ҳам ўкинмайман. Агар бу табаррук асарни босиб чиқара олмасам, ўзимни кечирмасдим, умр бўйи виждоним азоб чекарди, – деди ўшанда Иброҳим Раҳим.

Дарҳақиқат, “Гулистон” журнали у йилларда онг ва шууримизни тарбиялаган, халқимиз кўксини кўтарган нашр эди. Унинг таҳририяти ижодкор ёшлар учун табаррук даргоҳ ҳисобланарди. Менинг ҳам бир туркум ғазалларим, “Ўзбегим” қасидаси шу журналда босилган. Айниқса, Расул Ҳамзатовнинг “Доғистоним” асари анча шов-шувларга сабаб бўлганди. Журналнинг уч-тўрт сониди босилгач, “юқори”нинг буйруғи билан тўхтатиб қўйилди.

Миллий ҳис уйғотувчи асарларнинг турли элатларга ёйилиши у замон мафқурасига зид эди. Эгаллаб турган курсиси азиз, жони ширин бўлган бирор муҳаррир бундай ишга журъат қилолмасди.

– Фашистнинг ўқидан кўрқмаган, майда амалдорнинг дўқидан кўрқаманми? – жасоратли муҳаррирнинг бу сўзлари кулоғимдан кетмайди.

Ҳамма газета-журнал раҳбарияти, редактор, редколлегия деб аталганда биргина “Тулистон”да муҳаррир, таҳрир ҳайъати дея ёзиларди. Бу ҳам бошқаларнинг ғашини келтирар, очик айтолмасаларда пана-панадан, “бу нима олифтагарчилик” деб юрардилар.

Москвадаги тасодифий учрашув мен учун қисматнинг совғасидай бўлган. Ўшанда кўнглимга тугиб юрган кўп саволларимга жавоб олгандим. Охирги саволим шундай бўлди:

– Эртага поезд билан Германияга жўнашимиз керак, билмайсизми, Берлинга неча кунлик йўл?

Жангчи адиб жавоб берди: – Поезд қанча юришини билмайман, лекин биз борганда Берлин тўрт йиллик йўл эди...

ЯХШИ НИЯТ ҚИЛИНГ, ШОИРЛАР!

Инсон тафаккури бу сирли оламнинг беҳисоб мўъжизаларини кашф этиб бўлган эмас, балки ҳеч қачон сўнгигача кашф этолмас. Бу ёруғ дунё очилмаган сирлари билан ажиб, ҳайратлидир. Сир бор ерда ҳайрат бор, ҳайрат бор ерда шеърият бор.

Шеъриятнинг сеҳри ҳам аслида сир. Инсон тафаккур билан етмаган манзилларга ҳиссиёт билан етиб бориши ҳақиқатга айланган мўъжизадир. Балки шундан шоирларни авлиёга ўхшатишар ва бунда озроккина ҳақиқат бўлса ажаб эмас. Неча буюк

ижодкорларнинг тарихий башоратлари рост чиққан ҳамда бунга мисоллар жуда кўп. Нострадамус оламда ёлғиз эмас. Айниқса, шоирлар ўз қисматлари ҳақида ҳайратомуз башоратли сатрларни кўп битганлар. Афсуски, бундай башоратларнинг аксари қайғули, ҳатто фожиалидир.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур:

“Ўлганим яхши бу навъ элликдан ар ўтса ёшим”,
дея оҳ урди ва қирқ етти ёшда оламдан кўз юмди.

Бобораҳим Машраб:

*“Чун, қўлим бирлан оёғим боғламоқ ҳоҷат эмас,
Мен ўлимга розиман, бас, турғали тоқат эмас”*,

дея нолали сатрлар битди ва Балхда дорга тортилди.

Пушкин “Евгений Онегин” шеърый романида Онегин билан шоир Ленский ўртасидаги дуэлни, шоирнинг ўлимини тасвирлаган. Бамисоли ўз қисматини олдиндан кўргандек башоратли манзарани бутун тафсилоти билан чизиб қўйган. Бу манзара болаликдан тасаввуримга ўрнашиб қолган эди. Пушкиннинг Дантес билан дуэли ўтган ўрмонни бориб кўрганимда вужудим ларзага келган. Хаёлимдаги ўша манзара қаршисида турардим...

“Мен эрта бошладим, эрта кетарман.” Бу сўзларни ёзган шоир Лермонтов йигирма етти ёшида ҳалок бўлди.

Фурқат ўзига айрилиқни раво кўргандек, ушбу таҳаллусни олмаганда балки умри ёру диёр фурқатида ўтмас, қабри олис Ёркентда қолмай, Муқимий каби она шаҳри Қўқонда муқим яшармиди...

“Қирланиб битдим ўзим, дунёни поклай олмадим”, деди афсус билан Абдулла Тўқай. У ҳам айни йигит ёшида дунёдан кетди.

Умри ёш ҳазон бўлган шоирлардан яна бири Сергей Есенин. Унинг сатрларига қулоқ тутинг:

*Биз барчамиз кетаётирмиз
Халоватли сокин юртларга.
Оҳ, менинг ҳам фурсатим тигиз,
Отланишим керак сафарга.*

Ҳам синфдош, ҳам курсдош дўстим, дилбар инсон, нафис шоир Анвар Исроилов эллик бешга етмаган ёшда ҳаётдан кетган. Унинг йигит ёшида битган сатрларини армон билан эслайман:

*Ошиққанча айланар даврон,
Ихтиёрсиз биз ҳам шошармиз.
Шафтолилар гули нафармон,
Ажиб бир тонг хайрлашармиз...*

Бу каби башоратга айланган сўзларни ўтмиш шоирларида кўп учратганман. Чўлпонда “Куёшнинг нурига тоқат қилолмай ерга ботдим-ку”, деган сатрни ўқиб, Усмон Носир шеърларида бамисоли видолашувдек хазин мисралар кўриб юрагим эзилган. Бундай сўзларни ёзмаган бўлсалар қани эди, дея ўкинганман. Шунинг учун ҳам сеvimли шоир укам Муҳаммад Юсуф, “Райҳонга суяниб ўлиб қоламан”, деб ёзганда умримда бир бор унга, койиб эмас суйиб, бундай сўзларни тилга олмасликни айтган эдим.

Халқимизда бир ҳикмат бор: “Яхши ниятга ҳам, ёмон ниятга ҳам фаришталар “омин” дейдилар!” Мен ижодкор дўстларимга мурожаат қилиб айтгим келади: Яхши ният қилинг, шоирлар! Ўзингизга ҳам, юртингизга ҳам омонлик тиланг. Фақат тилабгина қолмай, ёруғ келажакка ишонинг, ишонганда ҳам астойдил, бамисоли шоир Асқад Мухтордай қаттиқ ишонинг:

*Умрим узоқ бўлар,
Сезиб турар кўнгил,
Баракали бўлар шубҳасиз.
Кумуш чўққисига қарайман дадил,
Мен бормасман унга тухфасиз...*

Мана бу – чин башорат, эзгу башорат, барча шоирларга ўрнатилган ва сабоқ бўлгулик башоратдир.

Дарҳақиқат, Асқад Мухтор узоқ ва баракали умр кўрди, ўлмас асарлар, ижодий мактаб, истеъдодли шогирдлар, маърифатли фарзандлар қолдирди, адабиётнинг жонкуяри, ташкилотчиси, арбоби ва заҳматкаши бўлди ва ҳамиша ёниб яшади...

МЕРҒАНЛИК МАКТАБИ

1963 йил Хоразм учун омадли келган эди. Пахтадан мисли кўрилмаган ҳосил кўтариб “Машъал Хоразм” номини олган, мамлакатга донг таратган эди. Декабрнинг қорли, аёзли кунларида вилоятнинг ҳосил байрамида катнашиш учун Ёзувчилар уюшмаси топширигига кўра (у вақтларда ёзувчиларга ҳам топшириқ бериларди) шоир Шухрат, унга ҳамроҳ ва ёрдамчи бўлиб камина Урганчга келдик. Ўшанда мен илк бор таникли адибга бўлган эл ҳурмати, мухлислар меҳрини кўрган, ҳавас қилган ва кўнглимда, кирои шоир бўлсанг Шухрат акадай шоир бўл, деган фикр кечган эди.

Хоразмда бир ҳафта қолиб кетдик. Тантаналар ўтгандан кейин ҳам мухлислар Шухрат акани Тошкентга юборишмади. Ҳар куни зиёфат, шеърхонлик, тонготар ширин суҳбатлар...

Бизнинг бош мезбонимиз вилоят ёзувчилар уюшмаси раҳбари, овчи, шикор мавзусида кўп ҳикоялар ёзган Раҳим Бекниёз бир кун эрталаб Шухрат акага қўшоғиз милтиқ олиб келди. – Бугун овга чиқамиз, – деди у, – айни мавсумда келдингиз, ўрдак, кашқалдоқ, каклик ёғилиб кетган.

Эски “Виллис”ни миниб йўлга чиқдик. Шухрат ака, Раҳим Бекниёз ов қиладиган, Эркин Самандар билан мен йиғиб қопларга соладиган бўлдик.

Ўша кечаси қор жуда қалин ёғган экан. Тиззадан қор кечиб ярим кун ов қидирдик.

Ўрдак, кашқалдоқ у ёқда турсин, чурқ этган чумчук ҳам кўринмади. Шухрат ака Раҳим Бекниёзга ҳазил қилди: – “Ёғилиб кетди деганинг қор эканда?” Эркин Самандар устознинг ҳазилини давом эттирди: – Биздан нима отдинг, деб сўрасалар, қорда одим отдик, деймиз.

Шундай қилиб, бизлар учун тушлик тайёрланган вилоят меҳмонхонасига оч қорин ва бўш қоплар билан қайтдик.

Хоразмликлар меҳмоннинг кўнглини олиш учун нималар қилмайдилар! Овимиз бароридан келмаганини эсдан чиқариш учун мезбонлар бир ажабтовур мерганлик мусобақасини ўйлаб топдилар. Овдан тежалган ўқлар билан ичкиликдан бўшаган шишаларни отадиган бўлдик. Ўйин шарти шуки, ким ўн қадамдан шишани урса, тўла бир қадах мукофот олади.

Биринчи бўлиб мерганлик маҳоратини қирқ йиллик овчи Раҳим Бекниёз кўрсатадиган бўлди. Узоқ вақт мўлжалга олди. Бир неча марта милтиқни тушириб, кўлларини осмонга кўтариб, эй Худо, шарманда қилма, деб пичирлаб дуолар ўқиди. Ниҳоят, тепкини босганда варанглаган овоз таралди-ю, шиша ўрнидан қимирламади. Овчи афсус-надоматлар билан четга ўтди. Қарангки, жанг-жадаллар кўрган, “Шинелли йиллар” романининг муаллифига ҳам омад кулмади. Шухрат ака совуқни айбдор қилиб кўл силтаб уйга кириб кетди. Навбат каминага келди. Умримда милтиқ тутмаган эдим. Кўзимни юмиб тепкини босдим. “Тепки” деб бекорга айтилмас экан, кўндокдан тепки еб қорга йиқилдим. Лекин омадни қарангки, шиша чилпарчин бўлди. Мезбонлар “ура” садолари би-

лан мени табрикладилар. Қарсаклар остида қадахни бўшатдим. Ўша куни ғалаба менда кетди. Отган ўқларимнинг барчаси нишонга тегди. Нечанчи қадах мени кулатди, эслолмайман. Эрталаб бошда оғриқ, лекин кўнгилда “ғолиблик” кувончи билан уйғондим. Нонушта вақтида Шухрат ака менга айтган сўзлар хали-ҳамон эсимдан чиқмайди: – Содда бўлмай қол. Ўн қадамдан сочма ўқ билан шишани уриш эмас, урмаслик учун ҳунар керак. Дўстларимиз бизни хурсанд қилиш учун ҳаракат қилишди. Омад келди, деб йиқилгунча ичасанми?

Кечаги ғурур, кўтаринкиликдан асар ҳам қолмади. Ўзимнинг алданиб ҳаммага кулги бўлганим алам қилди. Рухиятимдаги ўзгаришни сезган Шухрат ака бир оз юмшади: – Булар-ку ўз дўстларимиз. Хали сени мактайдиган, юзта-юзта куйиб берадиган, дўст бўлиб душманнинг ишини қиладиган ошналаринг кўпаяди. Ўшанда хушёр бўл. Шуни билиб қўйки, шоирни адои тамом қиладиган нарса “балли-балли” билан қарсак бўлади.

Бу аччиқ сабоқ умрим йўлларида менга асқотди.

Ижодкор деган номга муносиб ҳаёт кечирган, юриш-туришда ҳам, одамгарчиликда ҳам ҳаммамизга намуна бўлган устознинг ўғитларини миннатдорлик билан эслайман.

ШИФОКОР СЎЗИНИНГ ҚУДРАТИ

1988 йил мен учун анчайин оғир келди. Ёзда ёпишган дард то қишгача вужудимни исканжага олиб кўп азоб берди. Ҳар нарсанинг чаласи дардисар бўлади, деган гап бор. Мулланинг ҳам, косибнинг ҳам, шоирнинг ҳам, ҳатто дарднинг, иситманнинг ҳам чаласи ёмон экан. Ҳар кун кечга томон андаккина кўтарилган ҳарорат баданни жунжиқтириб, силлани қуритади. Докторлар ҳафта сари консили-

ум киладилар, кўриб, текшириб, маслаҳатлашиб, бир фикрга келолмай таркаладилар. Бундай вақтда бетобнинг рухий ҳолатини тасаввур қилиш қийин эмас. Энг иродали, ишончи мустаҳкам одам ҳам “борса келмас” юртни ўйлаб қолади.

Ўшандай дардли, маҳзун кунларда қоронғи кўнглимни чирокдай ёритган шахс – дўстим, биродарим, дилбар ва меҳрли инсон, ўз касбининг алломаси доктор Эркин Қосимов эди.

Ўша вақтда ҳукумат шифохонасининг бош ҳакими бўлган атоқли шифокор ҳар кун ёнимда бўлиб, антиқа ҳикоя ва латифалар айтиб кўнглимни кўтарган, менга сабр-бардош, қатъият ва ишонч бағишлаганди.

Ўшанда мен буюк бобомиз Ибн Сино айтган, табобатнинг уч қуроли ичида биринчи қилиб санаган (Ўзнинг кудратини яна бир бор англаганман. Бошимдан оғир хаёллар кўтарилган. Режалаштирган ишларимни ишонч билан давом эттирганман. Кўҳна Тошкентнинг жаҳон шаҳарлари билан дўстлик, маданий алоқалари ҳақида “Тошкент дарбозалари” номли хужжатли фильм сценарийсини бошлаб кўйган эдим. Ҳолсизликка сўз бермай, уни ёзиб тугатдим. Қарангки, иситма ҳам тушди.

Ниҳоят, шифокор биродарим ишонтириб айтган умидбахш кунлар келди. Атоқли докторларнинг ярим йилга чўзилган машварати ниҳояга етди. Яъни ҳар бири ўзи бир олам ҳисобланган, умумий тил топиши ўлимдан қийин бўлган алломалар каминанинг бахтига ниҳоят бир фикрда тўхтадилар. Ташхисиниқ бўлди. Ўт қопини олиб ташлаш учун амалиёт куни белгиланди.

Лекин ўша кунлари мен ёзиб тугатган сценарий бўйича иш бошланиб кетган, Тошкент – Синиқ дўстлик алоқалари тўғрисида фильм олиш учун

Кўшма Штатларга сафар вақти тайинлаб қўйилган эди.

Бу гапни бош шифокорга айтдим. Эркин Қосимов яна консилиум чақирди. Академиклар Р.А. Каценович, В. Вохидов, А. Убайдуллаев, А. Раҳимжонов, К. Йўлдошев ва бошқалар маслаҳатга тўпландилар. Амалиёт кечиктириладиган, мен сафарга бориб келадиган бўлдим. Эркин ака мамнун жилмайиб менга каради:

– Хурсандмисиз, шоир? Мана ташхис ҳам аниқ, сафар ҳам тайин бўлди. Энди бизга шифохонада ёзилган янги шеърлардан ўкиб беринг.

– Бу ерда шеър ёзолмадим. Бошқа иш билан банд бўлдим, – деб кутулмоқчи бўлдим. Отдошим тутган ерини кесадиган одам эди. Тўрт катор шеър ўқимасангиз жавоб йўқ, деб туриб олди.

Ўшанда декабрь ойи эди. Киш бўлса ҳам куёш нур сочиб турар, ташқарида дераза рахига қўнган чумчуқлар чирқиллашар эди. Уларнинг яйраб сайраб юриши билан менинг дардли ҳолатим ўртасидаги зиддият кўнглимда тўрт сатр шеърга айланди ва ўша онда туғилган ҳазил бадиҳани ўқидим:

*Чумчуқлар деразада,
Чумчуқларга маза-да!
Оғрийдиган боши йўқ,
Ўт қотида тоши йўқ.*

Кулги бўлди. Ўша кундан бу мутойиба Эркин Қосимов тилидан элга тарқалиб ўз-ўзидан машҳур бўлиб кетди.

Ҳеч қаерда эълон этилмаган, китобларимга кирмаган, матбаа юзини кўрмаган бу жўнгина бадиҳа мана, йигирма йил ўтса ҳам ҳали-ҳамон давраларда эсга олинади. Бунга боис яна ўша Сўз кудрати,

муҳтарам шифокорим учун туғма фазилат бўлган дилбарлик, инсонни ўзига торта билиш, маҳлиё қилиб қўйиш санъати бўлган.

Бундай инсонлар дунёга кам келади.

* * *

Неча-неча хасталарга малҳам бўлган шифокор ўз бошига келган дард қошида нажотсиз қолар экан.

2007 йилнинг навбаҳорида, куртаклар ҳаёт қўшиғини айтиб турган онларда Эркин Қосимов ҳаётдан кўз юмди. Бу олтинчи март куни эди.

Уч кун аввал ўз аҳволини билган шифокор менга рози-ризолик сўзларини айтиб, энди болаларимни сизга топширдим, деганда, мен бор иродамни гўплаб қудамни овутмоқчи бўлдим:

– Ундай деманг, ҳали кўп яшайсиз...

Шундай дедиму айтган сўзимдан ўзим уялдим. Оддий беморни юпатиш, ишонтириш мумкин. Лекин ўз ичида кечаётган хасталикнинг барча жараёнларини билиб, сезиб турган улкан шифокорни ёлғон сўз билан овутиб, таскин бериб бўладими?...

Эркин ака аста бош чайқаб кўлимни қисди ва бошқа сўз айтмади.

Ўша дамда мен ўлимнинг ҳақлигини англаган имонли донишманд, иродаси мустаҳкам инсон – умр бўйи ёниб нур таратган, энди сўнаётган шам қошида турардим. Биз сукут ичида видолашар эдик. Ҳаёлимда буюк ҳақимнинг сатрлари айланарди:

*Жаҳонда қолмади мен билмаган фан,
Не мушкул бўлса енгдим дониш илан.
Ва лекин бу ўлим отлик тугунни
Ечолмасдан ўтар бўлдим жаҳондан.
Алвидо, азизим, қадрдоним...*

ОДАМ ТАНИШ ИЛМИ

Икки нотаниш ўзбек учрашиб қолса, танишувни исм, наслу насаб сўрашдан, касб-кор суриштиришдан бошламайди. Аввало, “биродар, қаердансиз”, деб сўрайди. Манзил аён бўлгач, ўша ерлик танишбилишлар саналади, фалончини танийсизми, фистончини биласизми, деган савол-жавобга ўтилади. Одам таниш халқимиз конида бор бўлган азалий хусусият. Икки нотаниш ўзбекнинг албатта учинчи умумий таниши чиқади. Сўраб-сўраб топилган ўша учинчи одам икки бегонани ғойибона таништиради. Ана шундан сўнг касб-кор, исму аъмолга навбат келади.

1982 йилнинг декабрида мен юрак хасталиги билан шифохонага тушиб қолдим. Кўпни палатада даволанаётган оккўрғонлик бир шифокор, адабиёт мухлиси бўлган дилбар инсон мендан хабар олиб турди, кўнглимни кўтариб хасталикни енгишимга ёрдам берди. Докторлар туришга ижозат бергач, ховлида бирга сайр қиладиган бўлдик. Бу фикри теран, дунёқараши кенг, босиқ-вазмин, меҳрли инсоннинг суҳбатини соғинадиган бўлдим. Биз гўёки шифохона боғини эмас, оламини сайр қилардик. Тарих, фалсафа, сиёсат, маданият — қайси мавзуда сўз бормасин ҳамсуҳбатим берилиб баҳсга киришар, ҳар масала устида ўзининг айрича, мустақил фикрини баён қиларди.

Мен неча бор, исм-фамилиянгиз нима, қайси тиббий даргоҳда, қандай вазифада ишлайсиз, деб сўрамоқчи бўлдим, лекин тилим бормади. У киши мени таниб, исмимни айтиб чақирса-ю, мен ўзингиз кимсиз, деб сўрасам одобдан бўлармиди? Халқимизда шифокорларга “дўхтир” деб мурожаат қилиш одати бор. Мен ҳам ўзимга кадрдон бўлиб қолган бу мухтарам зотни “дўхтир” деб юравердим.

Обдон танишиб олишнинг қулай мавриди келар, дея ортиқча савол-жавобни кейинга қўйдим. Кўп вақт ўтмай шундай фурсат келди. Келганда ҳам мени лолу ҳайрон қилиб, тавбамга таянтириб келди.

Ўша йил эрта совуқ тушиб, пахта йиғимтерими кечиккан, декабрь ойида ҳам олти миллионлик ҳосил учун кураш давом этарди. Далада пахта қолмаган, қор-ёмғир аралаш ёғиб турган вақтда ҳам ҳашарчи талабалар ўқишга қайтмаган, совуқ молхоналарда қув-қув йўталиб ўтиришарди. Ҳатто иситмалаб ётганга ҳам қайтиш учун руҳсат йўқ. “Ўлса ҳам далада ўлсин” деган олий буйруққа асосан ва катта раҳбарнинг “пахта ҳам фронт, жанг эса қурбонсиз бўлмайди” деган “ҳикматли” сўзига мувофиқ чанокларда тола ҳам қолмаган қопқора далага, қор, ёмғир остида устларига пластик ёпинчиқлар кийдирилиб юз минглаб ҳашарчи ёшлар ҳайдаб чиқиларди. Бундай сохта фидойилик кимга керак, бу азоб-уқубатдан мақсад нима, деб сўрайдиган одам йўқ эди.

Қишнинг шундай аёзли кунларида иккинчи курс толибаси бўлган қизим Нозимани оғир хаста аҳволда тўғри пахта даласидан шифохонага олиб келишди. Ташхис мураккаб, вақт тигиз, зудлик билан профессор Баҳромовни чақириш ва махсус схема асосида дори тайёрлаб қон қуйиш зарур эди. Профессорни ярим кун излаб топишолмади. Кечга томон унинг бетоб экани, даволанаётгани аниқланди. Фақат эртасига эрталаб профессор бир талай докторлар билан касал қизимиз ётган хонага кириб келди. Не кўз билан кўрайки, бир кеча-кундуз изланган шифокор ўзимнинг ўша кадрдон ҳамсуҳбатим, шифохонада эшигим эшигига рўбарў бўлган муҳтарам инсон эди...

Саиджалол Маҳмудович Баҳромов ўшанда

тунғич қизимни ажалнинг чангалидан кутқариб қолганди. Йиллар ўтиб қадрдонлигимиз дўстликка, дўстлик қудалик-қариндошликка айланди. Ўртанча қизим у меҳрибон шифокор хонадонига келин бўлиб борди.

Бу орада профессор Бахромов институт директори, бошқарма бошлиғи, Соғлиқни сақлаш вазири лавозимларида ишлади. Бугунда бир неча тиббий академияларнинг аъзоси, тиббиёт фанининг таниқли арбоблари сафидан муносиб жой олган довруқли олимдир.

Бизнинг набираларимиз улғайиб, мустақил ҳаёт қуриш босқичига етдилар. Лекин назаримда биз ҳамон ўша қирқ олти, қирқ саккиз ёшдамиз, учрашиб қолсак суҳбатимиз, баҳсимиз адо бўлмайди.

Оилавий даврада ўша йигирма олти йил аввалги танишувни хотирлаб кулишамиз, болаларимизга сўзлаб, уларни одам таниш илмини эгаллашга, бу ҳаётини зарурат эканини англашга чақирамиз.

Қарангки, етмишнинг маррасини ҳам эгаллаб қўйибмиз. Шу муносабат билан дўстимга айтадиган сўзим шу:

Шукрким, долғали йўллардан бориб,

Бу обод кунларга етдик альёмон.

Биз шундай яшадик:

Элликда қариб,

Етмишга кирганда бўлдик навқирон.

СОДДАЛИК

Содда одам қароқчидан ёмон бўлади, десалар авваллари ёқа ушлардим. Ажабо, гўллигидан доим чув тушадиган, бошқаларга ем бўладиган содда одам-ку, унинг нимаси қароқчи, дердим! Соддалик боис ўзим бир шўрликни ўлар ҳолга келтириб қўйганимдан сўнг бу ҳикматнинг тагига етдим. Воқеа шундай бўлган эди:

1971 йили “Москвич” сотиб олдим. У замонда автомашиналик “бойвачча”лар кам. Каттагина маҳалламизга биринчи енгил машина кирди. Шодлигим чеку чегарасиз. Бир ёкда ёзиб кўйган комедиям ҳамма театрларда узлуксиз ижро этилиб, қалам ҳақи селдай оқиб турипти. Иш жоийим – уйдаги ижодхонам. Нашриётдан “ўз аризамга кўра” кетганим, шеърларим бадарға бўлганини, яъни шу “арзимас” савдоларни демаса, мендан бахтли одам йўқ. Тагимда ғилдирак, тўрт томоним қибла. Бу ён Самарқанду Бухоро, бу ён Фарғонаю Андижону Ўш. Гох Чорвоқда, гох Зоминда, гох Исикқўлдаман. Оиланг ёнингда бўлса машина ҳам хонадон бўлар экан. Ҳайдовчилик маҳоратини сўраманг. Фақат олдинга қараб ҳайдаш бор. Ҳатто капотни очиб қараш йўқ... Шу зайл ярим йил даври даврон сургач, бир кун шаҳарнинг ҳалқа йўлида машина такқа тўхтади. Ёрдамга келган ҳайдовчилар кўп уриндилар. Машина ўт олмади. Охир бир юк машинасига судратиб устахонага олиб бордик. Уста моторни очиб, “корзина” кетибди, алмаштириш керак, деди.

Кошки эди, мен машина сотиб олмаган бўлсам, кошки эди у бузилиб, “корзина”си ишдан чиқмаган бўлса-ю, мен “корзина” излаб автомагазинга борманган бўлсам.

У замонда керакли нарсалар ҳаммаси ноёб эди. Илтимоссиз на дуруст кийим, на мебель ё гилам олиш мумкин эди. Ҳатто ўзимиздан чиқадиган атлас, чинни идишлар ҳам анқонинг уруғи бўларди.

Автомагазин директори йўқ экан, хушбичим, силлиқ юзли ўринбосарнинг ёнига кириб, ўзимни гаништирдим. У юксак ҳурмат ва тавозе кўрсатиб чой узатди, кўп ширин сўзлар айтди. Лекин илтимосга келганда, “корзина”нинг кўп вақтдан бери

дүконда йўклигини, ўзининг туғишган укасига ҳам топиб беролмай хижолат бўлганини сўзлаб мени одоб билан эшиккача кузатди.

Ташқарига чиқиб, қаёққа боришни билмай ҳайрон бўлиб турсам, ёнимга “Запорожец” келиб тўхтади. Ногиронларга мослаштирилган машина рулида ўтирган тўлагина рус киши менга қараб: “Эй, чў надо”, деди. Мен саволга жавоб қилмадим. Айтганим билан топиб берармиди? Магазин раҳбари ўзи кидириб юрган “корзина” сен чўлоқда нима қилсин, – деган гап кўнглимдан ўтди. Чўлоқ киши мени гаранг деб ўйлади шекилли, такрорлади: “Слыш, чў надо?” Мен парвосиз: “Корзина” дедиму тескари қарадим. Чўлоқ “тридцать рублей”, деди. Мен ўз қулоғимга ишонмай, ундан нима дединг, қайтар, дея сўрадим. Ўша онда ўттиз сўм у ёқда турсин, агар янги мотор олақол, минг сўм бўлади, деса оладиган ҳолатдаман. Ногирон менинг ҳайрат аралаш берган саволимни ўзича тушунди: “Ладно, двадцать пять”, – деди. Мен дарҳол ёнимдан пул чиқардим: “Давай!” У ҳозир олиб келаман, деб машинасини орқага қайтарди. Шу лаҳза хаёлимга бир фикр келиб уни тўхтатдим. Мабодо иккита топиладими, деб сўрадим. У индамай машинани учириб кетди ва ўн дақиқада иккита “корзина” қўлимга тегди. Суюниб кетганимдан айтган пулини ортиғи билан бериб, директор ўринбосарининг хонасига югурдим: “Омадни қаранг, – дедим ҳаяжон ичида, – қидирган нарсамиз топилиб қолди. Укангизга ҳам олдим. Мендан эсдалик. Китоб ёзиб беришга қарздорман”, – дедим.

Ўринбосар суюнар деб ўйласам, у лоладек кизариб кетди. Пешонасига маржон-маржон тер чиқди. Ўшанда мен ўз хатоимни англадим. Уни севинтираман деб соқов қилиб қўйибман. Соддалик курсин.

Кейин билсам, ноёб бутловчи қисмлар автомагазинга “бошида шапкаси, елкасида поғони” билан келар экан. Бунинг маъноси шуки, “корзина” давлат нархида саккиз сўм бўлса, кўлдан-кўлга ўтиб дўконга ўн беш сўмга келар ва пештахта остидан йигирмага сотиларкан. Уддабурон воситачиларнинг кўлидан ўтиб бизга ўхшаш оддий бандаларга ўз асл баҳосидан уч карра семириб келар экан. Шу бир парча темир гардишда юзлаб “заҳматкаш”нинг ризки борлигини мен содда қаёқдан билай? Қаёқдан билайки, дўкон раҳбари шоирдан “шапка” ололмайди, “шапка”сиз беролмайди.

Биз бошдан кечирган кунлар ҳозирги ёшларга эртак бўлиб туюлар. Энди “дефицит” деган сўз архивга тушиб кетди. Ҳеч ким ҳеч кимдан ҳеч нарса ни илтимос қилиб топмайди. Пул бўлса ҳамма нарса бор. Тўғри, баҳоси заҳардаккина, сотувчиси инсофсизгина, олувчиси камхаржгинадир. Лекин ҳамма нарса бор. Дўконларда навбатга туриш йўқ, номардларга бош эгиб бориш йўқ. Шунга минг-минг шуқр.

ТҶЁНА

Элда нимаки урф бўлса, унинг тагида яхши ният ётади. Тўёна ҳам аслида эзгу маросимга холисаниллоҳ кўниладиган хисса, тўй эгасига беғараз ёрдам тарзида пайдо бўлган. Лекин бу одат бора-бора норасмий олди-бердига, мажбурлаб бериладиган қарзга айланди. Қарз бўлганда ҳам ҳеч бир омонат касса тўламайдиган фоизли қарз бўлди-қолди.

Тўксонинчи йилларда ҳозиргидек ресторанларда тўй қилиш урф бўлмаган, барча маросимлар хонадонларда ўтар эди. Ёзда кундузи соя-салқин ер танқис, ошлар фақат эрта тонгда бериларди. Биз ҳам қиз узатганда эл удумини қилиб наҳорда ош

бердик. Якин кариндошлар, дўсту кадрдонлар хали кун чикмай келиб кўчани тўлдириб қўл ковуштириб турдилар, яъни хизматда бўлдилар. Улар орасида, албатта, Ўткир Ҳошимов ҳам бор эди. У ҳаммадан эрта келиб гўзал табрик сўзлари билан чўнтагимга иккита юзталиқни солиб қўйди. У замонда бу ўртача икки ойлик маошга тенг катта пул эди. Меҳрибонликнинг маъносини дарров тушундим. Ўша кезларда Ўткиржон ўғли Фаррухни унаштириб қўйган, тўй якин, яъники тўёна ўз эгасига “бола туғиб” қайтиши керак эди. Пешонам тиришди-ю, удум экан, на илож, яхшилиқка қайтарай, деб қабул қилиб олдим.

Ижодкорни хасис деган бекорнинг бештасини айтибди. Ижод аҳли сахий ва бағри кенг бўлади. Лекин уларга қалам ҳақи берувчилар хасис.

Тўрт вараққа сиғадиган гапни бир ёзувчи катта китоб қилиб ёзади, унинг ошиғи олчи. Бошқа ёзувчи икки жумлада таъсирлироқ қилиб айтади-қўяди. Шу сабаб косаси оқармайди. Гонорар ҳажмга қараб тўланади-да.

Бир шоир айтибди:

*Хасислардан ўзга хасисман,
Пулга эмас, сўзга хасисман.*

Буни эшитган бошқа шоир, бадтар бўл, дебди. Ўткир Ҳошимов ҳам сўзга хасис санъаткор. Бадтар бўлсин.

Шундай қилиб, эрталаб тўёна бериб қўйган Ўткиржон оқшомга никоҳ базмига хотини Ўлмасхон билан қўлтиклашиб бойваччалардек ғоз кириб келди. Мен Ўлмасхон билан сўрашиб Ўткиргга эътибор қилмадим. Ўлтириб фотиҳа қилгач:

– Ўткиржон, – дедим астойдил ранжиган оҳангда, – эрталабки ошда кўринмадингиз?

Дўстимнинг рангида қон қолмади. Шу дамда кўнглидан нима кечгани менга аён эди. Гап сахарги уйқунинг ҳаром бўлганида эмас, тўёнанинг “қулоғини ушлаб” кетганида эди. Шоирлар паршонликда донг чиқарганлар. “Эрталаб келганим эсида йўқ, тўёна берганимни ҳам билмаган бу девона шоир”, дерди Ўткиржоннинг бевовта кўзлари. Эрининг “маданий” йўқловига орқа қилган Ўлмасхоннинг ҳам авзои ўзгарди.

– Ҳазилингиз қаттиқ-да, Эркин ака, – деди Ўткир дам оқариб, дам қизариб, – келдим, кўришдик, ёнингизда турдим...

– Саид Аҳмад ака, Озод акалар ҳам ҳайрон бўлишди, – дедим мен қовоғимни уйганча, – майли, соғ-саломат экансиз, хавотир олдик-да...

Ўткир тутоқа бошлади:

– Улар билан ҳам кўришдим. Наҳотки эсламангиз! Ахир... ўрикнинг тагида кўришдик-ку.

Тўёна ўрик тагида берилган эди.

– Қайси ўрик, қанақа ўрик? – дедим ўзимни ҳайронликка солиб.

– Ана, анови ўрик, – деб қўлини узатганча дўстим қотиб қолди.

Эрталаб ҳовлини тўлдириб турган ўрик йўқ эди.

Кечки базмга жой тайёрлаганда жуда тарвақайлаб кетган, шира тўкадиган бу дарахтнинг баҳридан ўтган эдик.

Ўткир Ҳошимов саросимага тушиб қолди. Тўёнанинг ягона гувоҳи бўлган ўрик дарахти йўқ!

Бизнинг бундай қаттиқ ҳазилни тасаввурига сиғдирмаган Ўлмасхон эрини тинмай нуқилар эди:

– Одам бўлмай ўлинг худоё! Мени шарманда қилдингиз! Эрталаб қаёққа бордингиз?

Боз устига олдиндан “пишитиб” қўйилган устозларимиз Саид Аҳмад ака, Озод ака Шарафиддинов,

кадрдонларимиз Носир Фозилов, Умарали Норматов, Худойберди Тўхтабоевлар бирин-кетин келиб Ўткирдан ҳол сўрашар, эрталаб кўринмагани учун хавотир олганликларини айтишар эди.

Мен ўз вазифамни бажаргач нари кетдим. Эрхотин ўртасида қандай гап бўлганидан хабарим йўқ.

Ижодкорлар одатда тун сокинида ишлаб, эрталаб кеч уйғонадилар. “Эй муғаннийлар, Навоий маст эди, кеч уйғонур”, деганда Ҳазрат ҳам ижод кайфини, Оллоҳга яқинлик хуморини ифода этган бўлса ажаб эмас.

Тунни Арш токида уйғоқ ўтказган адибга наҳорги ошларнинг малолати аён. Қоронғи сахарда тўйхонага етиб келган ижодкор биродарининг аҳволини бошқалар англамаса ҳам мен тушунаман. Дўстликка, инсоний бурчга, қолаверса, ўзбекчиликка садоқат ва истиҳола унга уйқу бермагани, каловлатиб кўйгани аниқ. Боз устига энг яқин устоз ва улфатларнинг жиддий туриб айтган сўзларидан шоиртабиат дўстим довдираб қолган бўлса, наҳордаги ош унга “тушда кечган умр”дай туюлган бўлса ажаб эмас.

Бу қаттиқ ҳазилнинг охири шу бўлдики, паришонҳол Ўткиржон олдимга келиб кечирим сўради, қайтадан тўёна берди. Бу гал тўёна оқ қоғоз орасига яхшилаб жойланган, устига “Ўткир Ҳошимовдан” деб ёзилган эди.

Аслида “томоша”ни давом эттириб пулни чўнтакка солиб кўйсаму бир ойдан кейин икки тўёнани кўшиб қайтарсам айни рисоладаги иш бўларди. Лекин ҳафсала билан конверт қилиб ўралган қоғоз ва ундаги кўрга ҳассадек исм-фамилияни кўрганда ўзимни кулгидан тўхтата олмадим.

– Содда бўлмай қолинг, Ўткиржон, – дедим чи-

ройли букламани кайтариб, – эрталаб келдингиз, гўёна бердингиз. Бунчалар паришон бўлмасангиз?

Бирдан юзи ёришиб кетган Ўткиржон тўё-нани чўнтагига қайтиб солди-да, бир менга, бир ховли ўртасига караб деди:

– Албатта келганман. Ош едик, кўришдик... Эсламай ўлибманми... Лекин... ўрик дарахти кани?

Кейин эшитсам, машҳур адиб ўзининг ўша кунги ахволини ўзи ҳикоя қилиб ёзибди. Китоб бўлиб чиқса ўқирман. Лекин ҳар холда хотинидан калтак сганини ёзмагандир. Олдиндан айтай-қўяй. Унинг ёзганларида тўқима кўп бўлади. Мен бор гапни айтдим. Менга ишонаверинг.

ТУГАТИЛГАН МУШОАРА

Олтмишинчи йилларда Ёзувчилар уюшмаси турли ижодий тадбирлар билан гавжум бўларди. Абдулла Қаҳҳорнинг ёшлар билан мунтазам учрашувлари, Миртемир семинари, Зулфия тўгараги, Шайхзода суҳбатлари жуда қизгин ўтар, ёш шоир ва ёзувчилар уюшма даргоҳидан нари кетмасдилар. Айниқса, ҳар ойда бир ўтадиган мушоара машҳур эди. Каттагина зал ёш ижодкорлар, мухлис талабалар билан тўлиб кетарди. Шеър кечаси ўзига хос мусобақа майдони эди. “Бу гал байроқ фалончида кетди”, деган овоза вилоятларгача тарқалар, кейинги мушоара интизорлик билан кутиларди.

Зилзиладан кейин шаҳар ижрокоми биносига кўчирилган уюшманинг катта мажлислар залида ўтган навбатдаги мушоарада “Ўзбегим” илк бор жамоа ҳукмига ҳавола қилинган эди.

Шеърни ҳаяжон титроғида ўқиб бўлганим, залга чўккан сукунат, мен қайтиб жойимга ўтирганда ҳам давом этган қарсақлар эсимдан чиқмайди. Мухлислардан бири шеър қўлёзмасини сўраб олди. Жу-

маниёз Жабборов келиб кўлимни сиқди. Мушоара давом этди. Навбат Абдулла Ориповга келганда у минбарга кўтарилиб, ҳозиргина ўқилган шеър тўғрисида эхтирос билан гапирди ва ўз шеърини ўқиш ўрнига мени минбарга чақириб, “Ўзбегим”ни қайта ўқиб беришни сўради.

Ноилож яна минбарга чиқдим. Лекин қасида матни кўлимда йўқ эди. Айрим бандларини хотирада тиклаб ўқиб бердим.

Ўша шеърхонлик анъанаси кўп ўтмай тўхтаб қолди. Бунда расман нашр этилмасдан кўлёзма шаклида мухлислар орасида тарқалиб кетган қасиданинг ҳам айби бўлгандир. Негаки, “Узлит” деб аталган цензура кўзидан ўтмаган, унинг рухсат мухри босилмаган бирор қоғоз эл ичида тарқатилиши мумкин эмас, бундай иш у замонда давлатга қарши варақа тарқатиш деб баҳоланар эди.

Балки, дейман ўзимча, ўшанда кўлёмани ҳеч кимга бермаган бўлсам, бошқа ҳамма шеърлар каби у ҳам аввал матбуотда эълон қилиниб сўнг элга тарқалса, ким билсин, бу савдолар йўқмиди...

Шундай дейман-у, лекин барча ғавғо қасида “Гулистон” журналида чиққандан кейин бошланди.

ИЛК МУЖДА

1974 йил ёз ойлари эди. Мен “Фауст” таржимони сифатида Гёте ватанига таклиф этилдим. Бир оқшом Берлиннинг Унтер ден Линден кўчасида ёлғиз сайр қилиб юрган эдим. Қаршимда Бранденбург дарвозаси, унинг ортида Рейхстаг харобалари кўриниб турарди. Жаҳон халқлари бошига, немис халқининг ўзига ҳам тенгсиз кулфатлар келтирган Иккинчи жаҳон урушининг ўчоғига рўбарў турардим. Кўнглимда яқин тарихнинг изтиробли хаёллари эди. Шу пайт орқадан аёл кишининг соф ўзбек тилида “Эр-

кин ака” деб чакирганини эшитдим. Қарасам, немис олимаси, туркшунос таржимон Дорис Шульц экан. Бизни кўриш учун шу кўчада жойлашган апартаментга кела туриб мени кўриб қолибди. Эски кадрдонлардек кўришдик ва суҳбатни Дорис хоним – ўзбекча исми Дилором – таклифи билан сайр қилиб давом эттирдик. Мен олимага ижодий фаолияти, режалари ҳақида саволлар бердим. Шунда у бошқа асарлар қаторида ўзбек ёзувчиси Худойберди Тўхтабоевнинг “Сариқ девни миниб” романини таржима қилиб нашриётга топширганини айтди.

Бу хушхабарни Тошкентга олиб келганимда дўстларимиз буни байрамдай қарши олган эдилар. У пайтларда чет тилига таржима қилинган ўзбек китобларининг сони бармоқ билан санарли эди.

Ўша воқеага қирқ йилча бўлибди. Бугун Худойберди Тўхтабоевнинг ўнлаб китоблари дунёга тарқалган. Ёшларимизнинг севимли адиби – асарлари хорижий тилларга энг кўп таржима қилинган ёзувчидир. У саксон ёш арафасида ҳам ғайрат билан ижод қилмоқда, китоблари ўзимизда ҳам, дунё саҳнасида ҳам қўлдан қўйилмай ўқилмоқда. Нашр этилган асарларининг сон-саноғини адибнинг ўзи ҳам билмаса керак.

Лекин мен Берлиндан келтирган хушхабар жаҳоний машҳурликнинг илк муждаси эди. Бу билан фахрланиб юрсам арзийди.

“САЛОМ, БОЛАЖОНЛАР!”

Университетнинг иккинчи босқич талабаси эдим. Атоқли болалар шоири Қуддус Муҳаммадийнинг эллик ёшига бағишланган издиҳом Ёзувчилар уюшмасида ўтадиган бўлди. Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзодалар йиғинда қатнашармиш, деган хабар мухлислар ўртасида тарқалиб кетган ва

кўплар қатори биз ҳам эртарок бориб ишқибозларга ажратилган орқа катордаги ўриндиқларга жойлашиб олганмиз.

Кутилганидек, барча улуғлар жам бўлдилар. Ўшанда мен устозларимизнинг болалар адабиётига бўлган катта эътибори ва ҳурматини ҳис қилган эдим. Ўша куни барҳаёт мумтоз адиблар болаларга асар ёзиш қийинлиги тўғрисида, болалар шоири деган номнинг улуғлиги ва камёблиги ҳақида ташбиху мажозлар билан кўп ажойиб сўзлар айтдилар. Қуддус Муҳаммадий шаънига ҳам мақтовлар ёгилди.

Тадбир сўнгида йигин сабабчиси бўлган машҳур шоирга сўз берилди. Юбиляр ёш болаларга хос содда табассум ва энгил қадам билан югургилаб минбарга чиқди ва кўнғирокдек овозда:

– Салом, болажонлар! – деди. Шундай деди-ю, хижолатдан юзи ловуллаб кетди. Узоқ йиллардан буён кунда, кун ора минбарга чиққанда беихтиёр айтадиган сўзи эди бу:

– Салом, болажонлар!

Умрини болалар ичида ўтказган, болалар шеър-иятига умрини бахшида этган инсоннинг мурожаати эди бу:

– Салом, болажонлар!

Дабдурустдан айтиб юборилган бу сўзда Қуддус Муҳаммадийнинг болалардай содда ва беғубор юраги намоён бўлган эди.

Бир дақиқалик ҳайрат ва сукутдан сўнг зал қарсакдан ларзага келди. Ойбек ҳаяжонланиб ўрнидан турди. Гафур Гулом ҳам ханда урганча кўзғолди. Абдулла Қахҳор, Уйғун, Яшин, Шайхзода тик ҳолда бир-бирларига қараб завқ билан нималардир дейишар, овозлари қарсакларга кўмилиб кетган эди.

Улуғлар ўтирган даврада беихтиёр янглиш айтилган бу сўз шоирнинг ҳаёти, таржимаи холи эди.

Умримда кўп юбилейларни кўрдим, кўп оташин нутқлар эшитдим. Лекин бундай қисқа, ёрқин, таъсирли, ҳаммани ўрнидан қалқитган сўзни эшитган эмасман.

ЖАЗАВАГА КЎЧГАН ЖОЗИБА

Бу воқеа 1985 йил бошлари Дехли шаҳрида Осиё-Африка халқларининг шеърийати кунларида бўлиб ўтган эди.

Катта мушоара белгиланган кун биз, мамлакат вакиллари – шоир ва адиб Сергей Баруздин билан иккимиз айтилган вақт – соат тўққизда, айтилган жой – меҳмонхона йўлаги олдида ҳозир бўлдик. Лекин бизни олиб кетадиган мутасаддилар ҳали етиб келишмаган экан, кутиб турдик. Ўн беш дақиқа ўтди, ярим соат ўтди ҳамки, мезбонлардан дарак йўқ эди. Дам соатга, дам кўлимиздаги дастурга қараймиз, безовта бўламиз, тайинланган вақтни ё жойни адаштирдикми, деб ўйлаймиз. Йўқ, ҳаммаси тўғри, ҳатто автомашина рақамигача ёзилган.

Ниҳоят соат ўнга яқин микроавтобус етиб келди. Кутишдан тоқати тоқ бўлган С. Баруздин таржимонга, бу қанақа тартиб, бу қанақа интизом, бир соатча куттирдинглар, дея тўнғиллади. Жиккаккина, қоп-қорагина ҳинди таржимон хотиржам табасум билан жавоб берди:

– Бу ерни Ҳиндистон дейдилар. Тартиб-интизом нима қилсин?! Ҳиндини Буюк Мўғуллар ҳам, инглизлар ҳам ўз қолипларига сола билмаганлар. Озодликни суйган халқмиз, бахтиёр гадолармиз, бахтли одамлар эса соатга қарамайдилар.

Мен таржимонга икки жиҳатдан эътироз билдирдим. Аввало, “Буюк мўғуллар” эмас, “Буюк Бобурийлар” дейиш тўғри бўлади. Чунки салтанатга асос солган Бобур бевосита Амир Темур авлоди.

Мушоара белгиланган жой кенг ўтлоқ ер экан. Бир ёнда тахтадан ясалган кўчма сахна ўрнатилган, бир ёнда майса устига тўшалган гиламларда йигирма-ўттиз чоғли одам чордона куриб ўтирибдилар. Улар орасида ҳиндилар, араблар ҳам, африколиклар ҳам бор.

Таржимон бизни гиламга таклиф қилди. Даврада Ҳиндистон президенти жаноб Сингх ҳам борлигини айтди.

Биз аввалда ишонмадик, нахотки шундай мартабали зот ерда чордона куриб ўтирган бўлса, дедик. Таржимонимиз давлат раҳбарининг содда ва камтарлигини, шеърятни яхши кўришини айтиб бизни даврага бошлади. Бу ҳолатни бизнинг онгимиз, расмиятга кўниккан тафаккуримиз сира қабул қилмасди. Шундай улкан мамлакат, миллиард нуфузли халқ президентининг шоирлар даврасида ҳангома қилиб ўтириши, атрофида кўриқчиларнинг йўқлиги бизни ҳайрон қиларди. Шеригим чордона куриб ўтиролмадлигини, урушда тиззадан ярадор бўлганини айтиб узр сўради ва биз сахна ёнидаги курсиларга бориб ўтирдик. Кўп ўтмай гиламда ўтирганлар ҳам келдилар. Президент олди қатордан жой олди ва мушоира бошланди.

Шеърхонлик рисоладагидек ўтарди. Мажлис раиси навбатни Танзания вакилига берди. Сахнага ўз миллий кийимида, устига носқовоққа ўхшаш нарсалар осиб олган қора ҳабаш чиқиб келди. Оҳиста ва майинлик билан шеър ўқий бошлади. Назокатли оҳанг аста дағаллашиб бора-бора ҳайқирикка айланди. Шоир гоҳ ваҳший қушга ўхшаб чағиллар, қўлларини қанот қилиб сакрар, гоҳ арслон бўлиб ўкирарди. Бошланишдаги жозиба росмана жазавага айланганда, президент кўриқчиларининг борлиги маълум бўлиб қолди. Улар қаердандир югуриб

келдилар ва давлат раҳбарини эҳтимолий хатардан кўриқлаб ўраб турдилар. Шоир яна аста-аста сокинлик ва майинликка қайтди ва шеърни шивирлагани овозда охирига етказди. Кўриқчилар хотиржам бўлиб тарқалдилар.

Маълум бўлишича, танзаниялик шоир халқ кўшиклари услубида ижод қилар, ўша куни ов манзарасини тасвир қилувчи шеърини ўқиган экан. Мушоира сўнгида президент унинг ёнига келди, қўл бериб кўришди, кучоқлади. Бу билан у кўриқчиларнинг ҳаракати боис юзага келган ноқулийликни тузатган бўлди.

Ўша куни президент Заил Сингх ҳаммамиз билан бир-бир сўрашиб чиқди. Менинг ўзбек эканлигимни билиб Навоий ҳақида сўз очди ва Фарҳодни эслади. “Ўзбек деганда кўз олдимга Фарҳод келади”, деди. Мен Фарҳоднинг ўзбек эмас, Чин шахзодаси эканини айтиб ўтирмадим. Ҳиндистоннинг давлат раҳбари айтган сўзлар мантиқан рост эди ва кўнглимда ифтихор уйғотди.

Мен бу юксак мартабали, камтарин ва олижаноб инсон шахсияти билан қизиқдим. У шоир экан. Ҳинд ва ўрду тилларида шеърини китоблари нашр қилган экан. Шунинг билан, давлат раҳбарининг шеърини анжуманида бошдан оёқ иштирок этгани, ҳатто эртароқ келиб, шоирлар билан суҳбатлашиб ўтиргани, ҳаммамиз билан бирма-бир танишиб чиққанининг сабаби аён бўлди. Ҳиндистонда Навоийни ҳамма ҳам билавермайди. Заир Сингхнинг буюк ҳазратга ҳурмати унинг кенг билимидан, шеърини чин меҳридан гувоҳлик бериб турарди.

Умрим давомида мен сон-саноксиз мушоираларда қатнашганман. Лекин буниси ёдимда алоҳида муҳрланиб қолган.

ҚЎРҚУВНИНГ КЎЗИ КАТТА

Олтмишинчи йилларнинг боши эди. Ёшлар нашриётида эндигина иш бошлаган эдим. Бир куни барча нашриётларнинг раҳбарлари ва ижодий ходимлари фирма марказқўмига чакирилдилар. Рўйхатда мен ҳам бор эдим. Ҳали ёш, тажрибасизлигим учун у юқори даргоҳга чорлов яхшилик аломати эмаслигини билмасдим. Шу боис раҳбарларимизнинг оқарган юзлари ва бежо кўзларига қараб хайрон бўлардим.

Айтилган кун айтилган соатда марказқўм биносининг бешинчи каватидаги мажлислар залида жам бўлдик. Ҳамма жим, биров бировга карамас, бамисоли ҳукмни кутган маҳбусдек қунишиб ўтирардик. Чамаси ярим соатларча ўтиб марказқўмнинг мафкура бўйича котиби бўлган барваста аёл важоҳат билан кириб келди ва ҳеч бир салом-аликсиз гап бошлади:

– Бизга яқинда тушган маълумотга кўра бадий адабиёт нашриётида қора касса мавжуд экан. Нашриёт директори ўртоқ Ўразаев, ўрнингиздан туринг! Микрофонга келинг ва бизга тушунтиринг, бу қонунсиз махфий ишдан хабарингиз борми?

Кўп йиллар нашриёт раҳбари бўлган, тажрибали, обрў-эътиборли бу кекса ноширга дабдурустдан қилинган бундай кўпол муомала менинг ёш онгимга ҳеч сиғмас эди. Абдулла Ўразаев оҳиста юриб минбарга чиқди, вазминлик билан сўз бошлади:

– Маълумки, нашриётларнинг адабий алоқалари бор, турли республика ноширлари билан бордикелдилари, ёзувчиларимизнинг, ижодий ходимларимизнинг юбилейлари билан боғлиқ сарф-харажатлари бор. Лекин бу хайрли ишларга маблағ ажратилмаган. Ҳар гал жамоадан пул йиғиш ҳам хизматчиларга малол келади. Шунинг учун биз бир

йилда битта китобни ҳамкорликда таржима қилиб, қалам ҳақини шундай тадбирларга ишлатамиз. Бу кичик жамғармамиз махфий эмас, ишончли кишилардан тузилган гуруҳ ҳисоб-китоб олиб боради ва жамоага ҳисоб бериб туради. Қолаверса, мен айтиб ўтган хайрли тадбирлар режаси марказқўмга тақдим қилинган ва тасдиқланган.

Оқсоқол бу охириги сўзларни айтмай турса бўлар экан. Марказқўм котиби тутоқиб кетди:

– Демокчисизки, сизни бу жиноий ишга ундаган марказқўмнинг ўзи, шундайми?

– Бу ишда ҳеч қандай жиноят йўқ. Барча нашриётларнинг тажрибасида бор иш.

Нашриёт директорининг бу ҳалол гапи аввалгисидан ҳам кўпроқ хато бўлган экан. Кейинчалик давлат хизматида узок ишлаб англадимки, бундай ҳолатда узр айтиб, бош эгиб туришдан ўзга чора йўқ экан. Шундагина огоҳлантириш ёки ҳайфсан билан қутулиб қолиш мумкин экан. Ҳақиқатни ҳимоя қилган кишининг шўри қуриди экан. Ўшанда Абдулла Ўразаев айтган сўз марказқўм котибига, бекор айтибсан, дейиш билан баробар бўлгани аниқ бўлди. Котиб ғазабдан жазавага тушди:

– Сиз нима деяпсиз? Айтган гапингизга ҳисоб берасизми? Айбингизни бўйинга олиб тавба қилиш ўрнига бошқаларга ҳам туҳмат қилмоқчимисиз?

Шундай деб у ҳамма директорларни бирма-бир турғизиб сўради:

– Сизларда шундай қора касса борми?

Ҳаммалари бир хил жавоб бердилар: – Йўқ! – Ваҳоланки, бундай жамғарма ҳамма нашриётларда бор ва кўп йиллардан буён қоидага кирган экан.

Шундан сўнг котиб сўроқ қилинаётган директорга қаради: – Мана энди нима дейсиз? Фақат жи-

ноятчи эмас, тухматчи ҳам бўлиб чиқдингиз. Сизни партия сафидан ўчириб ишдан олиш масаласи шу бугунок марказкўм бюросига кўйилади.

Котибнинг айтгани бўлди. Абдулла Ўразаев ишдан олинди. Лекин партиядан чиқарилмади. Кекса директорга шафкат қилдилар чоғи. Партия сафидан ўчириш у замонда камокқа ташлаш демак эди.

Мустақил ҳаётга қадам кўйиб менинг биринчи кўрган мажлисим шу бўлди. Бир йўла адолатсизликни ҳам, бешафқатликни ҳам, номардликни ҳам шу мажлиснинг ўзида кўрдим. Бегуноҳ инсонни, хурматли оқсоқолни ўшанда ҳеч ким ҳимоя қилмади. Саволга тугилган ўнта нашриёт раҳбарининг бирортаси рост сўзни айтиб жоҳил котибни ноҳақ ҳукмдан қайтармади. Ахир улар Абдулла аканинг дўстлари, сафдошлари эдилар!

Ўша воқеа ёш кўнглимда жароҳатли из қолдирди. Авваллари мен хурмат қилиб юрган у каттаконларни ёмон кўриб қолдим. Ҳар кўрганда ичдан нафратланадиган бўлдим. Номардликнинг кўча тилида айтиладиган тилга олиб бўлмас ҳақоратли номи, ўша хунук киска сўз ҳаёлимга келадиган бўлди.

Йиллар ўтиб бу нафрат номардликни пайдо қилган муҳитга нисбатан ички исёнга айланди. Мажлисларда бир гапни, ташқарида бошқа гапни айтадиган, ўзи ўтказган зулмдан ўзи ғурурланадиган бошлиқларга дуч келдим. Ўша кўркув муҳитига кўнган, камчисидан қон томган раҳбарни суйиб хурмат қилувчи золимпарвар инсонларни кўрдим. Бундоқ кўркувнинг бош сабаби халқдан эгалик ҳуқуқини олиб ҳаммани давлат қулига айлантирган тузум эканини англай бошладим. Туйғуларим сатрларга кўчди. Шулардан бири:

*Кўрқувнинг кўзи катта,
Юраги кичик бўлур.
Кўрқув зўр келган юртда
Арслонлар кучук бўлур.*

Рухимда ўчмас из қолдирган, балки дунёқаршимнинг шаклланишида дастлабки туртки бўлган ўша мажлис онлари дилим тубига чўккан лаҳзаларди.

АЖРАЛМАС ДЎСТЛАР

Оила куриб икки фарзандли бўлганимда менинг ҳам пешонамга бир парча ер битиб, иморат тиклашга киришдим. Бу иш ҳеч қачон осон бўлмаган. Лекин ҳамма нарса камёб бўлган у замонларда уй қуриш азобнинг ўзи эди.

Иморат пойдевордан, пойдевор эса ер казишдан бошланади. Режа тортиб қозиклар қоқилгач, мардикор бозорига югурдим. Бозорда чамамга тўғри келган норғул йигитлардан иккисини мўлжалладим. Улардан биттасига харидор чиқиб турган экан. Лекин бу ажралмас жуфт, борсак иккаламиз борамиз, якка-якка ишламаймиз, дея оёқ тираб турардилар. Харидорнинг хафсаласи пир бўлиб нари кетгач, мен бордим. Менга ҳам айтган сўзлари шу бўлди: “Сенга битта одам керак бўлса ана бозор тўла мардикор. Биз ёлғиз бормаймиз, иккаламиз бирга ишлаймиз.”

Нархни ишбай келишиб уларни олиб кетдим. Қазиладиган ерни кўрсатдим, қўлларига кетмон, чўкич, белкурак, замбил дегандек, ер қавлаш, гупроқ ташиш учун керак усқуналарни бердим. Усталарга кўз-қулок бўлиб туришни ён қўшнимга қайинлаб, ўзим цемент, шағал қидиришга кетдим.

У замоннинг англаб бўлмас ғаройиб ишларидан

бири нарх-наво эди. Курилиш дўконида пойдевор тугул йўлка қилишга ҳам ярамайдиган сифатсиз қизил цементнинг бир тоннаси пулига олий навли кўк цементнинг ўн тоннасини олиш мумкин эди. Цемент ортган исталган машинани тўхтатиб битта ароқнинг пули берилса бас, эшигингиз тагига тўкиб кетишарди. Негаки, хайдовчи учун юкни қаерга тўкиш фарқсиз эди.

Мен содда ёш шоир буни қайдан билай? Сарсон-саргардонлик бошланди. Бахтимга, курилиш дўконларида ҳам инсофли одамлар бор экан, мени “тўғри йўл”га солдилар. Ақлимни топгунча уч кун сарсон бўлдим. Ниҳоят, тўла цемент ортилган машинада гердайиб, ғолиб жангчидек қурилиш майдонига қайтдим. Ер қазиш ишлари жадал кетаётган экан. Азаматлар ғайрат билан меҳнат қилишар, уюлган тупроқ тоғ бўлиб кетганди. Ҳорманглар, дедим. Жавоб бўлмади. Русчалаб салом бердим. Икковлон яна жим. Охири яқин бориб, баланд овозда отларини айтиб чақирдим. Шундагина ишдан бош кўтариб менга қарадилар. Ё алҳазар! Қай кўз билан кўрайки, икковнинг ҳам башарасида бутун жой қолмаган, юзлар момоталоқ, жағлар шишган, қаншарлар ёрилган, таниб бўлмас даражада эдилар. Менга қарадилару индамай яна ишга тушиб кетдилар. Мен нима гап бўлганини тушунмай хайрон турганимда ён кўшним чиқиб қолди. Савол бермасимданоқ кейинги уч куннинг ҳангомасини сўйлаб берди. Айтишича, йигитлар ҳар кун кечгача бош кўтармай ишлашар, кечкурун кўшнига мен қолдириб кетган кундалик емак пулидан олиб, тўйгунча ароқ ичишар экан. Кайф тарақ бўлгач, арслонга айланиб бир-бирларига ташланишар, ҳолдан тойгунча жанг қилиб, сўнг ухлаб қолишар экан. Эртасига яна икковлон ишга

гушиб кетишар, чурқ этмай ишлаб, кечкурун яна ўша машмаша давом этаркан. Бу жанг маҳалла болаларига текин томоша бўлибди. Ҳар кеч бизнинг курилиш майдончамиз гладиаторлар жангтоҳига айланиб, ёшлар тўпланадиган кўнгилочар манзил бўлиб қолган экан. Томошабинлар икки гуруҳга бўлиниб, тарафкашлик қилишар, ур-урлаб, қарсақ чалиб туришаркан.

Кўчамиз ёшларининг байрами яна бир ҳафта давом этди. Бетон ишлари тугаб, мен бу жангари мардикорларнинг жавобини берганимда маҳалла кексалари енгил “уф” тортган бўлсалар керак. Уларнинг миллатини ҳам, манзилини ҳам сўрамадим. Яна ишлатиш ниятим йўқ эди. Лекин рост гапни айтишим керак, ишлари пухта, топган пуллари ҳалол эди.

Орадан кўп ўтмай яна мардикорлик ишим чиқиб, бозорга бордим. Сон-саноксиз ёлланувчилар ичида ўша новча, норғул йигитларни кўрдим. Ҳамон, биз фақат бирга ишлаймиз, якка-якка юрмаймиз деб туришарди бу ажралмас дўстлар.

ТАФАККУРНИ УЙҒОТҒАН СЎЗ

Минг тўққиз юз эллагинчи йил кириб келганда мен бешинчи синф ўқувчиси эдим. Бизга рус тили ва адабиётидан дарс берган Николай Николаевич Уваров янги йилнинг биринчи дарсида шундай сўзларни айтган эди:

– Биз йигирманчи асрнинг ўртасига қадам кўйдик. Яна эллик йилдан кейин икки мингинчи йил келади. У тамоман бошқача замон бўлади. Инсоният улуғ кашфиётлар қилади, фан мўъжизалар яратади. Тинчлик бўлса балки одамзод ойга бориб қўнса керак. Кулманг, хаёлпараст деб ўйламанг мени. Сиз ўша кунларни ўз кўзингиз билан кўрасиз, кўриб ме-

нинг сўзларим чинлигига ишонасиз. Менинг сизлардан бир илтимосим бор. Афсоналар ҳақиқатга айланган у янгича оламга биздан салом айтинг, орзуларимизни етказинг. Чунки у замонларга биз етиб боролмаймиз...

Бу таъсирли сўзлар юрагимга ўрнашиб қолди. Узоқ келажак тўғрисида, ҳаёт ва ўлим тўғрисида ўйлай бошладим. Ўзи орзу қилган замонга етиб боролмаслик алами, буни олдиндан билиш даҳшати мурғак юрагимга оғриқ бўлиб чўкди. Ўша олис замонга, янги мингйиллик бўсағасига мен етиб бораманми? Етиб борсам олтмиш тўртга қадам кўйган, қариб-чуриб кетган чол бўламанми? Бу каби сонсаноксиз саволлар мени чулғаб олди.

Менинг болалигим жаҳон уруши ва урушдан кейинги очлик, муҳтожлик йилларига тўғри келган. У даврда олтмиш ёш қариллик ҳисобланар, бундай ёшга етганлардан етмаганлар кўпроқ бўларди. Устозларимиз Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор олтмиш ёшда кексайиб жуда тўкилиб қолган эдилар. Олтиариқлик кўшнимиз Мадамин бовани эслайман. Оғзида бирорта тиши қолмаган, бадани қоқ суякка тери қоплагандек эди. Ҳазилкаш, аскиячи бу чолга ёшлар тегишиб, “бова, нон чайнасангиз киндикдан томоққача ўйинга тушади-я”, десалар, бова завқ билан яланғоч милкларини очиб кулар ва жавоб қиларди:

– Сен ҳам мендек иккам олтмишга борсанг томоша қиламан, қуриган саксовул экан, деб сени ўчоққа қалаб юборишади.

Ўшанда мен беш ёшларда бўлсам керак, “олтмиш”ни тушундим-у, “иккам”ни тушунмадим. Уйда аямдан сўраб билдимки, бова икки кам олтмиш, яъни эллик саккиз ёшга кирган экан. Мана бу-

гун эллик билан олтмиш ўртасидаги айна куч ва гайратга тўлган укаларимга қараб, ўша бовани эслайман. Энди замон бошқа, дунё бошқа, юрт бошқа, биз ўзимиз бошқа одамлармиз.

Болаликда эшитганинг қулоқда муҳрланиб қолар экан. Айниқса, юракка бориб етгувчи, тафаккурни уйғотгувчи сўзлар. Эллигинчи йил бошида муаллимдан тинглаганим айна шундай сўзлар эди. Улар мени жуда эрта хаёлчан қилиб қўйди. Кўпроқ ёлғиз қолиб китоб ўқийдиган бўлдим. Замон ва маконнинг бепоёнлиги, боқийлик ва фонийлик, умр маъноси тўғрисида ўйлай бошладим. Ўша нидо мени эртароқ уйғотиб қўйган қўнғирок эди.

Ўйласам, устозлардан омадим келган экан. Ёттинчи-саккизинчи синфдаёқ Гайратий тўғарагига бориб, бу донишманд устоз сабоқларини эшитдим. У киши бизни ёш бола демай, Саъдий, Ҳофиз, Бедил, Навоий, Фузулий ғазалларини форсий, туркий тилларда ёддан ўқиб берар ва биз уларни англаб етмасак-да, юксак шеърятни ҳис қилардик, билишга интилардик. Кейинча Миртемир семинари, Абдулла Қаҳҳор суҳбатлари бизга дорилфунун бўлди. Алихон тўра Соғуний ҳикматларини ул зотнинг ўз тилларидан эшитиш менга насиб қилди.

Аввало, мен ўқиган мактаб ўқитувчилари илм фидойилари, моҳир тарбиячилар эди. Николай Николаевич Уваров дарсдан кейин қолиб, бизга ажойиб ҳикоялар айтиб берарди. Толстой, Тургенев, Чехов асарларини оддийгина ва қизиқарли қилиб сўзларди. Биз маза қилиб эшитар, мириқиб кулар эдик, ибратли воқеалардан сабоқ чиқарардик. Мактаб унинг иш жойи эмас, бутун ҳаёти эди. У фақат дарс берибгина қолмаган, ўз касбига жонини берганди.

Муаллимнинг айтганлари бўлди. Бизларга янги аср, янги мингйилликни кўриш насиб этди. Мўъжизалар ҳақиқатга айланган замонда яшайпмиз. Бугунги озод, фаровон ҳаётимизда у фидойи инсонларнинг, урушларда қон кечган, очлик, муҳтожлик йилларида сабр ва матонат билан меҳнат қилган ватандошларимизнинг орзулари бор. Бизлар ўша олис машаққатли замондан, ҳаловат кўрмай ўтган ота-боболардан ҳозирги ёшларга салом олиб келган одамлармиз. Аждодлар руҳи биз билан, ҳаммамиз билан ҳамма вақт барҳаётдир.

Сўз латофати

Сўз - забаржад,

Сўз - гавҳар, омин,

Баргариликнинг машаққати кўн.

Сўзни байтга қадагидан оқдин,

Нафтиниenga қўй, тўйиб қарга, ўн!

1. ОНА ТИЛИМ

Тил фидойилари, қаердасиз?

Халқимиз иродаси, ўша вақтда Ўзбекистон Компартиясининг биринчи котиби бўлган Ислом Каримовнинг дадил саъй-ҳаракати билан ўзбек тили 1989 йил 21 октябрь куни юртимизда Давлат тили мақомига эга бўлди. Ҳали Шўро давлати қудратда бўлган замонда содир бўлган бу тарихий ходиса – истиклол баҳорининг илк ғунчаси – илм аҳли, ижод аҳли учун чинакам байрам эди. Қалбларимиз нурланди, дўппини осмонга отдик ва... хотиржам бўлдик. Ваҳоланки, тилга Давлат мақомининг берилиши узоқ йиллар давом этадиган, барча касб эгаларининг сафарбарлигини, айниқса зиёлиларнинг тинимсиз меҳнатларини талаб қиладиган умуммиллий жараённинг бошланиши бўлган эди.

Ўша қалтис ва шукуҳли йилларнинг жўшқин баҳсларига, жонбозликларга шохид бўлган бир қаламқаш сифатида бугун афсус ва ўкинч билан ўйлайман: Она тилимиз фидойилари қанилар? Ҳар йили 21 октябрни табаррук кундай нишонлашимиз, тил байрамларини ўтказишимиз дуруст. Лекин Она тилимизни бойитиш, атамалар устида ишлаш, чет тилларидан кирган сўз ва терминларга муносиб ўзбек сўзларини топиш устида ғайрат ва жонбозлик ҳали етарли даражада эмас. Тилшунос олимларимиз, таржимонларимиз, айниқса ижодкорлар олдида улкан вазифалар бор. Тилимизнинг Навоий замонидаги қудратини тиклаш, бадий, илмий, расмий тил бойлиги учун астойидил жон қойитишимиз керак.

Ушбу кўламли меҳнат Вазирлар Маҳкамаси қошида тушган Атамалар кўмитаси ёки Фанлар академиясининг ўзи амалга оширадиган иш эмас. Тилимизни чинакам давлат тилига айлантириш ҳаммамиз ва ҳар биримизнинг, мен ўзбекман деган ҳар бир инсоннинг шарафли вазифасидир.

Э, ўзимиз эканмиз-ку!..

Олтмишинчи йилларнинг охирида Гафур Гулом номидаги нашриётда ишлар эдим. Бош муҳарриримиз Тоҳир Иброҳимов партком котиби эди. Кунлардан бир кун у партия мажлисини, ўрнатилган тартибга кўра, рус тилида ўтказаетиб қайсидир бир атаманинг русчасини тополмай қолди. Бир-икки дақиқа “Та-а-к... та-а-к...” деб турди-да, бирдан юзи ёришиб кетди ва ўзбек тилида “Э, ўзимиз эканмиз-ку, нега энди мен ўзимни қийнаб русча гапиряпман”, деб юборди. Дарҳақиқат, мажлисда бирорта русийзабон йўқ экан. Ҳаммамиз кулдик. Мажлис ўзбек тилида давом этди.

Ўшанда биз кулган эдик. Лекин у ҳолат замоннинг, миллатнинг, бир эмас, бир неча авлоднинг фожеаси эди. Ўзбекистон деб аталган юртда ўзбек тили қуйи даражадаги тил, авом тили ҳисобланди, юксак минбарлардан, илмий, маърифий анжуманлардан қувгин қилинди. Бу дунёнинг олтидан бирини эгаллаган улкан мамлакатда узоқ йиллар давомида муттасил, куч ва босим билан олиб борилган катта сиёсатнинг меваси эди. Оқибат шу даражага етдики, ўзбеклар ўз фарзандларининг келажagini ўйлаб, замон сенга боқмаса, сен замонга боқ, дегандек уларни рус мактабларига бердилар. Натижада ўз она тилини чала биладиган, ёки мутлақо ўзбекча гапиролмайдиган бир авлод етишди. Бу ҳол ёшларнинг айби эмас, кўргиликлари эди.

Эсимдан чикмайди: олтмишинчи йиллар сўнгида Ўлжас Сулаймонов Ўзбекистонда меҳмон бўлди. Ўзбекнинг ёш шоирлари, машҳур козок шоирининг дўстлари уни бир неча кун диёримиз бўйлаб олиб юрдик, шеърхонлик учрашувлари ўтказдик. Шундай учрашувларнинг биридан сўнг дастурхон устида Ўлжас алам ичида шундай деган эди: “Мен козокнинг шоири нега русча ёзаман? Ўз она тилимда яйраб ёзсам, яйраб шеърлар ўқисам бўлмайдими? Афсуски, халқимнинг ёш авлоди, менинг тенгдошларим, ҳаётга келаётган янги авлод козок тилида китоб ўқимай кўйган. Олмаотада якка-ёлғиз бир дона козок мактаби қолди. Бу менинг ҳеч тузалмас дардим, оғригим”.

Шундай деб туриб, Ўлжас юзини дарча томонга ўгирганча кўзига қалққан ёшни беркитиб бир муддат жим қолган эди.

Шоир кўнглидаги ўша дард барчамизнинг қалбимизда бор эди. Шўро юртида барча миллий тилларнинг қисмати олдиндан белгилаб қўйилган эди. Билмадим, агар мустақиллик бўлмаганда – мен муқаддас сўзларни кўп такрорлаб қадрини туширишни истамайман, аммо виждон сўзини айтишим керак – мустақиллик бўлмаганда ўзбек тили ҳам ўттиз-қирқ йил ичида батамом истифода қилинмай, унут бўлиши тайин эди. Энг ажабланарлиси шуки, бу жараённинг бош идеологлари Москвада бўлсалар ҳам, фаоллари, камарбаста ижрочилари ўзимизнинг ичимизда эди.

Ўша нашриёт фирқа котибининг ”Ўзимиз эканмиз-ку” деган сўзларига мажозий маъно бериб, “Ўз она тилимизни юксакка кўтарган ҳам, уни хор қилган ҳам ўзимиз эканмиз-ку”, десак бўлади.

Шу ўринда бир илова лозим.

Ўзимиз етарли даражада қадрламаган ўзбек тили шўро замонида ҳам Америка, Япония, Европа мам-

шкатларида ўрганилар эди. Ильза Сиртаутас, Эдуард Олворт, Андраш Бодроглигети (АҚШ), Ингеборг Балдауф, Зигрид Клайнмифел (ГФР), Кисао Комацу (Япония) каби атоқли профессорлар томонидан она тилимиз таҳлил қилинган ва ўқитилган. Мустақиллик йилларида улар билан дўстона алоқамиз мустақамланди, янги маъно касб этди. Ўша йилларда ёзилган шеърдан:

*Термуламан Ильза хонимга,
Кўзларимга ишонмай ҳайрон.
Амриқолик хушрўй олима
Сўзлар эди ўзбекча равон...
Келинг, Сизни она юрт учун
Фидолар бир тинглаб қувонсин.
Бу қувончдан лекин бир умр
Жудолар ҳам тингласин, ёнсин.
Ўз элати меҳридан дилин
Ёт тутганлар Сизни эшитсин,
Ўз юртида ўз она тилин
Унутганлар Сизни эшитсин.*

Она тилимиз чин қадр топган бу кунда олисини кўра билган ўша улкан қалб эгаларига, Ўзбекистоннинг хориждаги энг яқин дўстлари бўлган олимларга миннатдорлик сўзларини айтсак арзийди. Негаки улар хорижда ўзбек тилини тарғиб қилиш баробарида элимиз кадрини ҳам кўтарганлар.

Яна бир гап. Такдир тақозоси билан рус мактабларида ўқиб, русча таълим олганлар ичидан ўзбек тилининг энг курашчан жонкуярлари чиқдилар. Машҳур санъатшунос Ҳамидулла Акбаров, менинг курсдош дўстим, рус филологияси факультетини тугатган. Унинг тоза ўзбекча нутқини ҳамиша мароқ билан эшитаман.

Шунингдек, бир қанча давлат ва жамоат арбобларимиз, академикларимиз, ижод соҳибларимиз

борки, рус мактабидан улар чуқур билим баробарида ўз миллати, ўз она тилига муҳаббат туйғусини ҳам олиб чиққанлар.

Нелар топдик, нелар йўқотдик?

Ўзбек тилининг чинакам бойлиги ва кудрати расманан ўрганилмаган. Тилимиз дунёнинг энг зангин ва рангин тилларидан биридир. Негаки, у буюк турк тили негизида таркиб топган, араб, форс тилларининг бой хазинасини кенг миқёсда истифода этган, халқаро атамалардан баҳраманд бўлган, дунё тилларидан сўзлар олиб бойиган тилдир.

Ўзбек тили каби сўз яшаш имконияти кенг, шеваларга ва синонимларга – маънодош сўзларга бой тил ҳам дунёда кам. Лекин афсуски, кейинги етмиш йил ичида “Девону луғотит турк”да улуғланган, “Муҳокаматул луғатайн”да тавсифланган тилимиз бойиш ўрнига камбағаллашди. Тилшуносликда “арабизм”, “форсизм”га қарши, адабиётда “сарой тили”, “кибор тили”га қарши авж олдирилган кураш, йўқсил тили йўқсилча дегандек, охир-оқибат кенг халқ оммасини Навоий ва Ғузулийдан, Огаҳий ва Машрабдан узоқлаштирди. Уларни ўқиб тушунмаслик даражасига етиб келдик. Эсимда бор, олтмишинчи йилларда ёзган кўпгина ғазалларим муҳаррирлардан бир сабабу баҳона билан қайтарди: тили мураккаб, қийин, халқ тушунмайди. Матбуот ходимларининг ўзига хос “мантиқи” кўпинча шундай бўлар эди: адабиётчи бўлатуриб менки тушунмасам, оддий ишчи-деҳқон қандай тушунсин?

Аслида тувакда ўсган гул каби ўз идорасидан ташқарини билмаган, халқ турмушидан узоқ бўлиб қолган ўша муҳаррирдан кўра оддий ишчи-деҳқон сўзга бойроқ, зуккорок, фаҳмлироқ бўлган. Лекин пролетар мафкурасининг дастёрлари ўз ғояларини оғишмай амалга оширдилар. Мана шу ғоя билан

мумтоз шоирларимиз кўллаган сўзлар адабий тилимиздан бир-бир чиқиб кетди, тилимиз бир инсон умри давомида батамом “ишчи – деҳқон тили”га айланиб бўлди.

Бу-ку шўро сиёсатининг оқибати эди. Тарихий кидриятларни тиклаш давлат сиёсатига айланган бу кунда ҳам ўша факирона дунёқарашнинг мавжудлигига нима дейсиз? Ҳали-ҳамон тилимизга кирабошлаган “бекат”, “тайёра”, “туман” каби сўзларни кулни қилиб, “остановка”, “самолёт”, “район” дейишга халқ ўрганган, янги сўз топишнинг нима кераги бор, дегувчилар камми? Агар бундай дунёқараш ўтган аср бошида яшаган маърифатпарвар жадиidlар орасида ҳам ҳукмрон бўлганда, бугун бир газетамизнинг номи “Қишлоқ правдаси”, бир журналимиз “Жаҳон литератураси”, бир жамиятимиз номи “Культура ва просвещение” бўлар эди. Бир вақтлар Чингиз Айтматов қирғиз тилида “ҳақиқат” деган сўзнинг йўқлигини айтиб фарёд қилган эди. Мустафай Карим газеталарнинг бирида босилган мақола сарлавҳасини айтиб даврани кулдирган эди: “Советлар Россиясинда крестьянлар положениеси”!

Кулгили сарлавҳа. Лекин бошқалардан кулмайлик-да, ўз тилимизга эътибор берайлик. Ҳаммамиз ҳам рус сўзларини аралаштирмасдан гапирармизми?

Бир замонлар Фарғонанинг йўлларида бир гуруҳ ёш ёзувчилар шу мавзуда баҳслашиб қолдик. Мен бир ўйин таклиф қилдим: ким гапида рус сўзини ишлатса, бир сўм штраф тўласин. (Ўша вақтда бир сўм ҳам пул эди.) Одатда гаров ўйнашни яхши кўрадиган Ўткир Ҳошимовга таклифим ёқиб тушди ва дабдурустдан: – Давай, ўйнаймиз! – деб юборди. “Қани, *давай* учун бир сўм давай” – дедим мен ҳазиллашиб. Аввал сиз тўлаб кўйинг, деди Ўткир, – *штраф* эмас, *жарима* дейиш керак эди. Шундай

килиб Фарғонага етгунимизча бир зиёфатнинг пули йиғилди.

Тайёрада тўкилган шеър:

*Парвоз чоғи тайёранинг дилбар келини
Кўк юзини бизга тахти Сулаймон қилди.
Лекин эълон ўқиганда ўзбек тилини
Давлат тили бўлганига пушаймон қилди.*

Ўзбек тилининг бугунги даражаси, туркий тиллар ичида тутган мавқеи учун биз кўп жихатдан ўтган аср бошида яшаган жадид зиёлилардан миннатдор бўлишимиз керак. Улар ўзбек тилининг сўз ясаш имкониятларидан дадил ва моҳирона фойдаландилар, халқда миллий ғурур, она тилига хурмат туйғусини тарбия қилдилар. Ҳали руслаштириш сиёсати авжига чикмасдан илгари юзлаб, минглаб русча ва байналмилал сўзларни ўзбекчалаштириб улгурдилар. Биргина тилшунослик билан боғлиқ атамалар қанча! “От” (“атокли ва турдош от”), “Сифат” (“сифатдош”), “Сон” (“Санок сон”, “тартиб сон”), “Олмош” (“Кишилик олмоши”, “кўрсаткич олмош”), “Равиш” (Равишдош), “Келишик кўшимчалари” (Бош келишик, қаратқич, тушум келишиклари)...

Ўқув қўлланмаларини эсланг: сиёҳдон, ўчирғич, чизғич, бир чизик дафтар, катак дафтар, қаламдон, жилд, бўр ва ҳаказо. Ахир юқорида келтирилган сўзларнинг ҳам байналмилал ёки русча номлари бўлган. Тайёр сўзларни қабул қилсалар осон эди, бош огриғи кам бўларди. Биз бугун гапнинг эгаси ва кесими, дейиш ўрнига предложениенинг подлежащчеси ва сказуемоеси, деб юрган бўлардик. Лекин ўша замон зиёлиларининг ижодий жасорати боис биз бугун шундай бой мулкка эгамиз. Ўша атамалар аллақачон онгимизга жойлашиб, ўзимизники бўлиб кетганки, биз уларни кимдир излаб топга-

иниш, яратганини, баҳсу мунозаралар билан қабул қилинганини ўйламаймиз ҳам. Ваҳоланки, тилга бир янги сўзнинг кириши енгил жараён эмас.

Жаҳон тажрибаси ва “изм”лар

Она тилини бойитиб бориш соҳасида турли мамлакатларнинг турли хил тажрибалари бор. Араб давлатларида, масалан, арабчалаштириш марказлари мавжуд. Бу марказларда вақти-вақти билан барча араб давлатларининг тилшунос олимлари ўқиланиб турадилар. Улар тилда пайдо бўлган янги сўз ва ибораларнинг арабча ифодасини излайдилар ва кўп таклифлардан бирини асосан яширин овоз бериш йўли билан қабул қиладилар. Шундан сўнг янги сўз ёки ибора қонуний кучга киради. Уларни ҳаётда тадбиқ этиш тартиби ҳам ўзига хос. Масалан, идеология ифодаси учун “мафкура” сўзи қабул қилинса, бир йил давомида матбуотда “идеология” ёнида қавс ичида “мафкура” сўзи ҳам ёзилади. Иккинчи йил эса “мафкура” ёнида қавс ичида “идеология” ёзилади. Учинчи йилдан “мафкура” нинг ўзи ёзилади.

Тилни бойитиш кенг халқ оммасидан ташаббускорликни, олиму мутахассислардан ижодкорликни, янги сўзни ҳаётга киритувчи мутасаддилардан хайрихоҳликни, ўзбекчалаштиришга бўлган катъий иродани талаб этадиган катта Ватаний ишдир. Агар биз “интернационализм”га садоқатимизни намойиш қилиб, “атом” бор-ку, “зарра”нинг кераги йўқ, десак “арабизм”, “форсизм”дан ҳазар қилсак, энг ёмони янги маъқул сўз таклиф қилганни қўллаб-қувватлаш, тарғиб қилиш ўрнига унинг устидан кулсак, биз турган еримиздан кўзғалмай тураверамиз. Ҳар қандай янги сўз токи ўрганиш бўлиб кетгунча ғайритабиий туюлади. Сўзнинг син-

гиб кетиши ҳам вақт талаб қилувчи иш. Абдулла Қахҳор ўз асарига “Синчалак” деб ном қўйганда ҳам ўқувчиларга даставвал эриш туюлган. Абдулла Қодирийнинг “Меҳробдан чаён”и ҳам аввал бошда ғалати туюлган бўлиши мумкин. Чунки ўзбек тилида “Меҳробдан чиққан чаён” дейилади. Қодирий инглиз, рус, араб тилларида мавжуд бўлган грамматик шаклни қисқа ва лўнда бўлгани учун дадил қўллади ҳамда буни халқ қабул қилди.

“Арабизм”, “форсизм”, “архаизм” каби тамгаларда мантиқнинг йўқлиги шуки, аввало Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Беруний, Ибн Синолар ўз асарларини араб тилида ёзиб, ватандошимиз Замаҳшарий араб тилининг грамматикасини яратиб, бу тилнинг тараққиётига улкан ҳисса қўшганлар ва биз бу кун яшаб турган минтақада туркий тил ёнида араб ва форс тили ҳам баробар қўлланилган. Бизнинг мумтоз шоирларимиз деярли барчаси форсий тилда ҳам шеърлар битганлар ва бу тилни иккинчи она тили даражасига кўтарганлар. Биз кундалик ҳаётимизда юзлаб, минглаб араб ва форс сўзларини ишлатамиз. “Ангушона”дан то “ситора”гача, “турбат”дан то “илми нужум”гача аллақачон ўзбек луғатига кириб кетган. Халқ уларни ўзиники қилиб олган. Бизнинг Навоий жаҳон шоирлари ичида энг кўп сўз ишлатган, луғати бой шоирлардан бири ҳисобланади. Унинг тилини “архаик” десак, ўрганиб, қайта жон бахш этмасак, Навоийнинг ўзи бизники-ю, шеъри бизники эмас, деган бўламиз.

Навоий ўзбекнинг даҳо шоири деб ғурурлансак, Навоий номи билан энг катта кўчалар, бош кутубхоналар, шаҳар, вилоятларни атасак-да, ўзимиз унинг шеърларини ўқиб тушунмасак бундан оғир кўргилик борми?!

Бугун Афғонистонда яшаб турган ўзбеклар Навоийни биздан кўра яхшироқ тушунадилар. Не-

гани, улар шўро даврини ҳам, тил ва алифбо ислохотларини ҳам бошдан кечирмаганлар.

Дарҳақиқат, бир миллатни йўқотиш учун уни кериб ташлаш шарт эмас, балки тили ва тарихий хотирасидан жудо қилиш кифоя экан. Шеъриятда тил ва тарихий хотира мужассам бўлади. Навоий имонида ҳар бир илмли инсонга маълум бўлган Қуръон суралари, ҳадис сўзлари, маълум-машҳур ривоятлар, пайғамбарлар қиссалари, тасаввуф асосларини бизлар ўрганмаганмиз ва Навоий тилини ҳушга қараб тушунсак-да, мазмун-моҳиятини, ношиқ санъатини англашимиз мушкулдир.

Мумтоз шеъриятни англаш мустақил мамлакатимизда бошланган кадриятларни тиклашдек улкан, кенг кўламли ишнинг бир қисмидир. Йўқотишларимиз миқёсини тасаввур қилсак, қайта топиш жараёнининг ҳали кўп ўн йилликлар давом этишини англаш мумкин.

Бобилми ёки Вавилон?

Ташқаридан сўзлар қабул қилиш барча тилларга хос ва барча тилларда ўз грамматик ва талаффуз қоидалари асосида сўз қабул қилиш қоидаси бор. Масалан, ҳолат маъносини билдирувчи лотинча “positio” (позитио) сўзи рус тилида позиция, француз тилида “позицион”, инглиз тилида “позишн” тарикасида ишлатилади ва ҳеч ким асли лотинчада қандай бўлса шундай талаффуз этишни талаб қилмайди. Бизнинг исмларимиз литвонияликлар тилида Аҳмадас, Маҳмудас, Муҳаммадас бўлади ва биз бундан хафа бўлмаймиз. Руслар ҳам “палов”ни “плов” деб, “Жаббор”ни “Джаббар”, “Муҳаммад”ни “Магомет” десалар айб эмас, лекин биз “борщ”ни “борш” деб, “цирк”ни “сирк” деб айтсак ёки ёзсак гуноҳи азим ҳисобланади.

*Юввошликдан ўзгаларни
Елкамизга миндирдик.
Ёт сўзларни айтолмасдан
Тилимизни синдирдик.*

Русча сўзларни ва рус тили орқали кириб келган сўзларни фақат русча талаффуз қилишга, ҳатто рус тилига бузиб кўчирилган сўзларни биз ҳам бузиб ёзиш ва ўқишга мажбур эдик. Масалан, рус тилида юмшоқ “х” товуши бўлмагани учун Ҳамлет, Хайне, Ҳамбург номларини Гамлет, Гейне, Гамбург деб талаффуз қиладилар. Биз ҳам аслиятга мос товушимиз бўлатуриб, шу тариқа ёзиш, айтишга мажбур эдик. Энди бу зарурат йўқ. Лекин бизга ўрганиш бўлиб қолгани учун ҳозирда ҳам шундай. Бутун дунё Сурия, Бобилун, барбар, деса руслар лотин ёзувини кириллицада ўқиб Сирия, Вавилон, варвар, деб қабул қилганлар ва биз ҳам шундай хато ёзиб, хато ўқидик ва бу хатолик ҳам давом этмоқда.

Четдан келган сўзларни халқимиз аллақачон ўз тилига мослаб олган. Биз доктор, машина, стакан, рюмка деб ёзсак ва айтишга уринсак-да халқ, дўхтир, мошин, истакон, румка деб ишлатади ва англаб-англамай халқаро қоидаларга амал қилади. Билъакс тилшунос олимлар сунъий қоидалар билан ўз она тилимиз қонуниятига ҳам, халқаро қонуниятга ҳам зид иш тутадилар.

Курбон ота деган шоир “мотоцикл” сўзини аруз вазнига сололмай армон билан ўтган экан. Дарҳақиқат, “мотоцикл” сўзи аруз у ёқда турсин, ўзбек шеърининг ҳеч бир вазнига тушмайди. Негаки, мотоциклнинг ғилдираги айланса ҳам уни айтишга тил айланмайди. Агар мабодо бизда ҳам ўша халқаро қоидалар амал қилиб, халқ қабул қилгандек “мотоцикл”ни “матасекил” десак бу сўзни ҳамма вазнга солиш мумкин бўлади.

Байналмилал сўзларни таржима қилиш, ёки ўз она тилимизга мослаш халққа қулай қилиш баробарида бадий адабиёт, аввало, шеърият учун зарур. Тилга бегона сўз бамисоли гурунчдан чиққан тошдек ўқувчининг тишига тегеди.

Орзу қиламанки, “атом” сўзи ўзбекчада “зарра” деб ишлатилсаю, мен шундай туюқ ёзсам:

*Боқий эрмаслар қуёш ҳам, зарра ҳам,
Парчалангай парчаланмас зарра ҳам.
Лекин, эй дил, руҳ абаддир, руҳ абад,
Ўзгасига қилма парво зарра ҳам.*

Қани, “рюмка”, “стакан” сўзлари ҳам ўзимизнинг сўзларга айланиб, шеърий тилга кирса:

*Қуй, эй соқий, лаболаб румка эрмас, истаконимга,
Қани мастона хобимда етишсам истагонимга.*

Ғалати машҳур

Тошкент вилоятида ёндош икки шаҳар бор: Ангрен ва Оҳангарон. “Ангрен” сўзи “Оҳангарон”нинг рус тилига бузиб кўчирилган шакли эканини биров билар, биров билмас. Оҳан – темир, оҳангар – темирчи, оҳангарон – темирчилар экани ҳам одамларнинг эсидан чиққан шекилли, ҳеч ким, ҳай, бу нимаси, битта номда икки шаҳар бўладими, деб сўрамайди. Сўраганда ким қулоқ соларди? Битта тентакнинг ишини мингта доно тузатолмас, деб шуни айтадилар.

Эскидан қолган “Ғалати машҳур” деган гап бор. Бу “машҳур бўлган хато” демақдир. “Ғалат” сўзининг ўзбек тилида “ғалати” шаклида “қизиқ”, “ажойиб” деган маъно касб этгани ўзи ғалати машҳурдир.

“Хунук” сўзи форсчада совук, “муттаҳам” арабчада жиноятчи маъноларини англатади. Кўпгина

Шарқ мамлакатларида “дафтар” деб идора, офисни, “маҳкама” деб судни айтадилар.

Кейинги йилларда тилимизга “олийгоҳ”, (институт) сўзи кириб қолди. “Қароргоҳ”, “Саждагоҳ”, “Жангоҳ” сўзларидаги жой маъносини билдирувчи “гоҳ” қўшимчаси олдидадан предмет ёки ҳаракат номини англатувчи сўзни қўшиб атама яшаш мумкин. “Оромгоҳ”, “тайёрагоҳ”, дейиш хато эмас. Ҳатто “илмгоҳ”, “муолажагоҳ” дейиш ҳам мумкин. Лекин “олийгоҳ” дейишимиз ғалатдир. Чунки “гоҳ” қўшимчаси сифат ё равиш билан ишлатилмайди. “Олийгоҳ” – “ёруғистон”, “кенгзор”, “тезхона”, “яшилгоҳ” деган каби мантиксиздир.

Янги сўз ёки атаманинг луғатга кириши, ўзлашиб кетиши, дарҳақиқат, осон эмас. Бунинг тилшуносларимиз яхши биладиган кўпдан-кўп шартлари бор. Шулардан бири ва асосийси, назаримда, қисқалиқдир. “Остановка” деган тўрт бўғинли сўз ўрнига икки бўғинли осонгина “бекат” сўзи тез сингиб кетди. Лекин қисқагина “шофёр” ўрнига сунъий ясалган “ҳайдовчи”нинг луғатга кетиши қийинроқ. Шунинг учун тилга мослаб олинган “шўпир” сўзини халқ кўпроқ ишлатади.

Америкада бир ёш уйғур йигитдан “унолғи” деган сўзни эшитдим. Микрофон маъносида. Жуда чиройли топилган, тил табиатидан келиб чиққан, бинобарин тез ўзлашиб кетган сўз экан. “Қимматбаҳо металлларнинг пробаси” тўғрисидаги қонун лойиҳаси муҳокамасида “проба” сўзининг ўзбекчаси устида баҳс кетди. Албатта, давлатчилик тарихи бор бўлган халқларда олтиннинг асиллик даражасини билдирувчи сўз бўлади. Ўша муҳокамада биз ўз тарихимиздан ажралиб қолганимизни яна бир қарра ҳис этдик. Ўзбекчада “проба” сўзига эквивалент атама бўлмаслиги мумкин эмас. Амир Темур давлатида,

хонликлар замонида олтин тангалар зарб этилган, шилла ёмбилар куйилган. Биз Қонуннинг номини нақтинча “Қимматбаҳо металлларнинг асиллик даражаси” деб кўйдик. Кўнглимиз тўлмади. Яқинда хоразмлик бир шоира “ёрғит” деган сўз борлигини, олтиннинг қиммати ёрғит билан ўлчанганини айтиб қолди. Бу сўзнинг қанчалик “проба”га яқинлигини ўрганиб кўриш, яъни ушбу сўзнинг асиллик даражасини текшириш тилшунос олимларимизга ҳавола. Собик шўро замонида ўзбек тилида қонун ёзилмаган. Умуман Ўзбекистонда қонун ёзилмаган. Барча республикалар учун ҳам Москвада тайёрланган. Шу боис ўзбекнинг девон тили, яъни хужжат ёзадиган тили унутилиб кетган. Биз ёшлигимизда бирор жойдан маълумотнома оладиган бўлсак бундай хужжат олатда “Берилди ушбу справка...” деб бошланар эди. Кейинчалик маълумотномалар умуман ўзбекча ёзилмайдиган бўлди.

Ўзбек тили давлат мақомига эга бўлгач, энди барча қонунлар ўзбек тилида ёзилиб, кейин бошқа тилларга таржима қилиниши керак. Лекин қонун тилининг ўзи мавжуд бўлмаса, боз устига кўпчилик олим мутахассисларимиз русча ўқиган бўлсалар, ҳаммасидан ҳам адлия терминлари асосан русча бўлса, қонун ёзувчиларга осон эмас. Лекин ҳолатнинг мушкуллигига кўниб, илож қанча, деб ўтирсак ҳам бўлмайди. Академия қошида бутун бошли институт бор. Турли соҳаларда терминология билан шуғулланувчи олимлар бор. Илмий қудратимиз бошқалардан ҳеч кам эмас. Фақат ушбу улкан ишга астойдил киришмоқ, тилшунос олимлар, турли соҳа мутахассислари, турли минтақаларимиз вакиллари, умуман кенг халқ оммасини, айниқса матбуотни сафарбар қилмоқ зарур бўлади.

Бир замонлар Наполеон Бонапарт, қонун қисқа

ва тушунарсиз бўлсин, дея кўрсатма берган экан. Халқ ўз хақини танимасин, қонунни император қандай талқин қилса, шундай тушунилсин, деган мақсадда у шундай буйруқ бергандир. Халққа ўз ҳуқуқини англатиш давлат сиёсати даражасига кўтарилган бизнинг замонда қонун албатта қисқа ва тушунарли бўлмоғи керак. Узундан-узок жумлалар тузиш, ўзбекча ёзатуриб русча фикрлаш девон тилимиз учун безак эмас. Баъзи ҳужжатларни ўқиб, ёзган одамнинг ўзи уни тушунармикин, деган савол хаёлга келади. Мана бу гапни ўқиб кўринг:

“Ихтирога тааллуқли ахборотнинг муаллиф ёки ундан бевосита ёхуд бавосита шу ахборотни олган ҳар қандай шахс томонидан оммавий тарзда ошкор этилиши, агар ихтирога патент бериш ҳақидаги талабнома ахборот ошкор этилган санадан эътиборан кўпи билан олти ой ичида Патент идорасига топширилган бўлса, ихтиронинг патентга лаёқатлилигини тан олишга таъсир кўрсатадиган ҳолат сифатида эътироф этилмайди. Бунда ушбу ҳолни исботлаб бериш вазифаси муаллиф, талабнома берувчи зиммасида бўлади”.

Бу каби чигал, жимжимадор баён услуби тилимизга бегона. Фикрлаш тарзи ўзбекча эмас. Шунинг учун гапнинг маъзини чақиш амри маҳол. Русчасини ўқиб тушуниш осонроқ.

Гапирса гап, ўртага қўйса муаммо кўп. Хулоса сўзни айтсак, она тилимизни севиш, у билан ифтихор қилиш, таърифлар беришнинг ўзи кам экан. Тил устида меҳнат қилиш, уни бойитиш, янада гўзал ва қудратли қилиш олим ва ижодкорларнинг, мен ўзбекман деган ҳар бир юрт фарзандининг бурчи экан.

Сухбатлардан бирида давлатимиз раҳбари, она тили ҳам она ерга ўхшайди. Унга ҳам

нгибор, парвариш керак, деб айтган эдилар. Дархақиқат, она тилимиз-она еримиз. Она еримиздаги хазонсиз боғимиз. Уни парвариш қилиш, янги кўчатлар экиб, бу кўчатларнинг тутиб кетиши учун жон куйдириш бизларнинг зиммамиздадир.

2. ТИРИК ХАЗИНА ЁХУД ЖАҲОНГАШТА СЎЗ

Баҳсга чорлов

Ҳар улфатнинг ўз ҳангомаси бор, деганларидек, шоир, ёзувчилар йиғилиб колса, баҳс-мунозара кўпинча Сўз устида кетади. Негаки, бизни бинокор деса ғиштимиз, деҳқон деса даламиз, ғаввос деса уммонимиз, учувчи деса осмонимиз – Сўз.

Дунёда қанча ижодкор бўлса, шунча тафаккур тарзи, шаклланган кўзқараш бор. Айниқса, Сўздек рангин, мураккаб, серкирра мавзу устида гап кетганда фикрларнинг бир жойдан чиқиши қийин. Ҳар кимда бир нуктаи назар ва ҳар нуктаи назарда бир ҳақиқат бўлади.

Яқинда шундай баҳслардан бири маҳкама сўзи ҳақида бўлди. Бир томон маҳкама ҳукм чиқариладиган жой, яъни суд, эски замонда қозихона шундай аталган, деса, иккинчи томон, ҳукм сўзидан ҳукумат келиб чикқани, ҳукумат идораси маҳкама бўлишини далиллаб эътироз билдирди. Биринчи томоннинг маҳкамага бериши, маҳкамага тортиши каби далилларига қарши ҳар ишнинг ўз маҳкамаси бор, деган ибора қарши кўйилиб, бу сўзнинг идора маъносига урғу берилди. Бу фикр кўпчиликка мақбул бўлди.

Ўша суҳбатда мен асрнинг муҳокама асри экани, баҳсу муҳокаманинг эса буюк ҳикмат эканини ўйлаб яйраб ўтирдим. Аслиятга қайтишнинг кўламли жа-

раёнида зангин ва рангин она тилимиз фаол иштирок этаётганидан қувондим. Барча даражадаги маҳкамаларнинг фақат ҳукм чиқарувчи даргоҳ эмас, балки муҳокама даргоҳига, тафаккур ва машварат масканига айланаётгани ҳақиқатдир. Зероки, *ҳокиму ҳукму ҳакаму ҳукумат муҳокамага ўзакдош, ҳикмат дарахти ҳам шу илдиздан униб чиққан.*

Ижодкорлар баҳси одатда кизгин, қизиқарли кечади. Турли хангомалар ўртага тушади. Сўзни телба-тескари ишлатганларнинг мазаммати, таржимадаги баъзи ажабтовурликлар хангомаси баҳсга енгил руҳ беради. Талашиб тортишсак ҳам кулиб, яйраб қайтамиз. Лекин тилшунос олимлар билан тортишув жуда мушкул иш. Араб, форс тилларини сув қилиб ичиб юборган тадқиқотчилар сўзнинг энг чуқур илдизига етиб аслиятни маҳкам тутиб оладилар. Дунё хатога тўлиб кетганидан жонфиғон бўладилар. *Риштон эмас, Рошидон; Бувайда эмас, Биби Убайда; арава эмас, ароба* деб ёзиш ва айтишни талаб қиладилар. *Уламолар, фузалолар* дейиш саводсизлик, *инсон ҳуқуқлари эмас, ҳақлари* дейиш керак, чунки уламо, фузало, ҳуқуқ олим, *фозил, ҳақ сўзларининг кўплиги* деб қизишадилар. Айниқса, *ахборотлар* сўзини эшитсалар борми, сочлари тик бўлади. Ҳақиқатдан ҳам *хабарнинг жамъи – ахбор. Ахборотга* айланиб яна бир кўплик кўшимчаси ортди. *Ахборотлар* десак энди *хабар* учта лардан лорсиллаган бўлади.

Азалий кадриятлар тикланаётган замонда тилшунос олимларимизнинг бу жонбозликлари, айниқса, зиёлиларни “қора” халққа эргашиш эмас, балки йўлбошчи бўлишга чорлашлари адолатли нидодир.

Лекин орзулар бошқа-ю, ҳаёт бошқа экан. Мен ҳам она тилимизнинг Ҳазрат Навоий замонидаги кўрки, бўй-бастига қараб хавас қиламан. Қани

ди, буюк шоирнинг сўз бойлиги шу кунда ҳам тўлиғича тасарруфимизда истифода бўлса, дея орзулар қиламан. Не иложки, жамиятнинг ҳам, тилнинг ҳам тараққиёт қонунлари бизнинг ихтиёримизда эмас экан. Оғиздаги тилга хўжайинлик қилишимиз мумкин, лекин жамият ҳодисаси бўлган Тилга ҳукм ўтказиш иложсиз экан.

Биз илму ижод аҳли қанча талашиб тортишмайлик, бир фикрда ҳаммамиз якдилмиз: тил ёлғиз мутаҳассисларнинг мулки, хатлаб берилган ери эмас. Уни бойитиш, гўзал қилиш, хас-хашаклардан тоза-лаб бориш – умумхалқ ишидир.

Мен ҳам шу буюк хазинанинг битта баҳраманди сифатида Сўз ҳақида кўнгил сўзларимни айтмоқчи, сиз – азиз муштарийларни баҳсга чорламоқчи бўлдим.

Улғайган сўзлар

Сўз бамисоли тирик жондек ҳаёт кечирар экан. Унда ҳам туғилиш, камол топиш, қариб заволга юз тутиш бор экан.

Умр давомида инсон неча қайта ўзгаради. Болаликда бир, йигитликда ўзга, улуғ ёшга етганда яна бошқа қиёфа касб этади. Дунё кезиб баъзан ўз юртига бошқа одам бўлиб қайтади. Сўзнинг ҳам ўз қисмати, таржимаи ҳоли бўларкан. Гоҳ узоқ-яқин элларда макон тутиб, тамоман бошқа маъно олиб юртга қайтар экан.

Тилимизда истак, хоҳишни англатувчи *ирода* сўзи бор. Бир пиёла сув ичишни *ирода* қилдим, десак аслида хато бўлмайди. Лекин биз шундай демаймиз. Чунки бу сўз *истак* маъносидан ўсиб калб кудратини, инсон табиатидаги мустаҳкамлик, қатъиятни англатувчи атамага айланибди. Иродали инсон энди хоҳиш эгаси эмас, балки ўз хоҳишини

бошқара олган, керак бўлса, кўнгилнинг хою ҳавасларига қарши тура оладиган инсондир. Сўз асл маъносидан узоклашмаган ҳолда улғайиб, бўйига бўй, кўркига кўрк кўшилибди.

Лекин шундай сўзлар борки, вақт уларни таниб бўлмас даражада ўзгартириб юборган, асл маънодан деярли нишон қолмаган.

*Ёд этмас эмиш кишини гурбатда киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни меҳнатда киши.*

Бу Мирзо Бобурнинг фарёди. *Меҳнат* сўзига эътибор беринг. Аслида *азоб-уқубат*ни билдирган бу сўзга замон тамоман терс мазмун бағишлади, бахт-саодат омилига, шон-шараф ишига айлантирди, қонун билан ҳуқуқий мақом берди. *Меҳнатқаш* энди *азоб тортувчи* эмас, юксак фазилат эгаси бўлган кадрли инсон.

*Қарокўзум, келу мардумлиг эмди фан қилгил,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилгил.*

Ҳазрат Навоийнинг машҳури олам бўлган бу шохбайтидаги ҳар уч ўзак сўз – *мардум, фан, ватан* бизнинг замонга келиб улғайган, камол топган, асл маъно қобикларини ёриб чиқиб, янги миқёсга кўтарилган атамалардир.

Мардум – инсон. *Фан қилмоқ* – аён қилмоқ, намоён этмоқ, билдирмоқ. *Мардумнинг* яна бир мазмуни *кўзнинг гавҳари*. Байтнинг маъноси – билсангиз ҳам яна қайтарай – эй, қоракўзим, кел, бир инсонийлик кўрсатгину кўзим қорасида гавҳар бўлиб жойлашгин. *Қора кўз ва кўз қораси, мардумнинг* икки маъноси, шакл ва мазмуннинг гўзал ва олижаноблиги байтни шеърятнинг аршига кўтариб қўйган.

Мардум сўзининг *кўз гавҳари* маъноси бугун унут бўлди. Унинг *инсон* маъноси эса *халқ* тушун-

часига айланди. Сўз кенг микёсга чикди, жўнгина қилиб айтадиган бўлсак, ўзидан кўпайди.

Фан сўзининг бугунги камолоти хайратлидир. Унинг *хунар*, *санъат* маънолари ҳам, *фан қилмоқ* шакли ҳам энди йўқ. *Фан* бугун билимлар мажмунига, илмий тафаккурнинг умумлашма номига айланди.

Байтнинг яна бир ўзак сўзи – *ватан*. Бу ерда у *жой*, *масканни* англатади.

Ҳозирда ҳам уй қурган, жой сотиб олган одамни биз, *ватанли бўлди*, деймиз. Лекин менинг *ватаним* фалон кўча, фалон хонадон, деб айтмаймиз. Ҳовлисини сотган одам, мен *ватанимни* сотдим, демайди. Шундай деб кўрсин-чи?!

Бугунги инсон онгида Ватан муқаддас тушунчага айланди. Миллат учун у – мамлакат, инсоният учун Курраи Замин қадар юксалди.

Москва, Токио шаҳарларида буюк бобомиз хайкаллари очиларкан, ўша мўътабар издиҳомда туриб Ҳазратнинг бу ўлмас байтларини хаёлда такрорлаган эдим. Қарангки, Устоз Навоий ўзлари ўзбек халқи учун *ватан* тимсолига айланибдилар!

Бир пас неча дақиқа?

Болалиқдаги шеърий машқларимнинг бирида, *шаббода*, *тўхта бир пас*, деб ёзган эканман. Деворий газета муҳаррири, ўзбек адабий тилида *бир пас* деган сўз йўқ, *бир нафас* дейиш керак, деб ўзи қизил қалам билан тўғрилаб қўйган.

Кўп йиллар ўтиб Навоийнинг “Лайли ва Мажнун”ида шундай байтни кўрдим:

*Бир пас чу тундин ўтди ул хайл,
Тушлуқ туши қилди уйқуға майл.*

Луғатларга қарадим. *Пос* – туннинг саккиздан бири, деб шарҳланибди. Демак, тахминан бир соат-

га тенг тунги муддат – пос, бир соатлик тунги соқчи – посбон, русча *часовой* маъносидаги атама бўлиб чиқди.

Ажабки, ўз сўзимиз бўлган *пос* жаҳон кезиб, яна ўзимизга *пост* шаклида, қўриқланадиган *жой*, соқчининг ўрни ҳамда лавозим маъноларини олиб қайтибди.

Пос – ўзимизнинг сўз, деб хато айтмадим. Асли форсча ёки арабча ўзакка эга бўлган, асрлар давомида тилимиз таркибида яшаб бизга хизмат қилаётган сўзлар ҳам албатта ўз сўзларимиздир.

Худди шундай, рус, можар, араб, тожик ва бошқа тилларда хизмат қилаётган ўзбек сўзлари ҳам ҳозирги эгаларига буюрсин.

Биз *бир нас* деб ишлатадиган *пос* – жайдари сўзимизнинг жаҳон саҳнида топган юксак мартабаси кечаги чопқиллаб юрган бўз боланинг аскар бўлиб ҳарбий кийимда виқор билан қайтганини эслатади.

Демак, ўзбекнинг *бир наси* бир соат бўлар экан. Гапимни *бир насда* тугатаман, деган сўзнинг маъносини ўзингиз тушунаверинг.

Фуқаролар дейиш тўғрими?

Бамисоли *уламо*, *фузало* олиму фозилнинг кўплик шакли бўлганидек, *фуқаро* ҳам факирлар, яъни камбағаллар, йўқсиллар демакдир. Қоидага кўра *фуқарога* ҳам *лар* қўшиш хато бўлади.

Илмий, мантиқий нуқтаи назардан ҳам, шаклу мазмун жиҳатдан ҳам бу ҳукукий атама устида турли баҳслар юради.

Лекин замон кўзи билан карасак, *фуқаро* ҳам *меҳнаткаш* атамаси билан қисматдош экан. Ҳар икки сўз мажруҳлик, тубанлик, бахтсизлик чоҳидан озод бўлиб кадр-қиммат минбарига юксалибдилар.

Шундай камол топган сўзларга дуч келганимди, ўзбекнинг сўзи – ўзбекнинг ўзи, деган фикр кўнглимдан ўтади.

Қадим замонларда Миср султонлари асирликка олиб ўз мулкига айлантирган, яъни *мамлук* қилган искарлар вақт келиб султонларни кулатгани, беш юз йил Мисрда ҳукм сургани тарихдан маълум.

Аслида қул маъносини англатувчи *мамлук* Мамлуклар салтанати бўлиб соҳиблик мақомини олган эди.

Келиб чиқиши *фақир* бўлган *фуқаронинг* бугунги соҳиблик мақоми ана шу тарихни эслатади. Фарқ шуки, *фуқаро* ҳозирги мақомга қадам-бақадам кўтарилган, аввал хожанинг фуқароси, сўнг амиру султоннинг, бора-бора мамлакатнинг фуқароси қадар етиб келган. Камбағаллик маъносини йўқота бориб, аввал тобелик, сўнг муайян жамоага аъзолик даражасига етган. Мана энди Юрт фуқароси деганда биз Юрт эгасини тушунамиз. Бу эврилиш, бу метаморфозани кўринг! Тобеликнинг соҳибликка айланишига назар солинг!

Навбатдаги савол: *Фуқаро* сўзига *лар* қўшиш мумкинми? Асли маъносида, албатта, йўқ! Лекин янги маъно касб этгач мумкин экан.

XIX аср бошларида Кўконда яшаб ижод этган ўз замонининг малик уш-шуароси бўлган Фазлийнинг: *Сенга арз этар фуқароларинг*, – деган сўзлари бор. Бу ғазалга шоир Вола боғлаган мухаммас “Бозургоний” куйига солиб ҳали-ҳамон айтилади. Демак, бундан икки аср аввал *фуқаро* амирликка тобе инсон маъносида ишлатилган ва *фуқаролар* шакли ҳам мавжуд бўлган.

Бугун энди *фуқаро* сўзи жулдур тўнини ечиб, замонавий либосда қад кўтарган. Бир қўли билан русча *гражданин*, иккинчи қўли билан инглизча *сити-*

зен сўзларини маҳкам ушлаб дунё саҳнида мағрур турибди.

Зотан *гражданин* ҳам, *ситизен* ҳам ўзларининг аввалги *шаҳарлик* деган маъноларини аллақачон тарк этиб, олий мақом олган атамалардир.

Мадина ва маданият

Маданият арабча *мадина*, яъни шаҳар сўзидан олинганини биламиз. Қадим замонлардан саҳройи араблар бадавий, шаҳарликлар *маданий* бўлганлар. Ўзбек тилига ҳам айна маънода кириб келган. Аён-ки, ҳамма давр, ҳамма эл-элатларда шаҳарлар маданият ўчоғи ҳисобланган. Биз бугун *қишлоқ маданияти* деганда ҳам кишлокнинг шаҳарлашувини тушунамиз.

Мадина ва *маданият* ҳақидаги ўйлар мени маданият ўзи аслида нима, деган саволга рўбарў килди.

Маданият оқ кўйлак кийиб, галстук тақиш, тавозе ва мулозаматни ўхшатишми? Ёки рисоладагидек уй тутиш, саранжом-сарипталикми у?

Замон шаҳар ва шаҳарлик атамаларига ҳам, *маданият* тушунчасига ҳам ўзгача маъно берди.

Аввало, шаҳар билан кишлок ўртасидаги тафовут йўқолиб бормокда. Қишлоқлик энди илгариги *қишлоқи* эмас. Кийинишда, муомалада, юриштириш ва рўзғор тутишда бугунги кишлокликлар ҳеч бир шаҳарликдан кам эмаслар.

Қолаверса, *маданият* ҳам энди шаклий, маиший маъноларини йўқотиб, эстетик-ахлоқий тушунчага айланиб бормокда. Маданият деганда бугун биз кўпроқ ички маданиятни кўзда тутамиз, юксак фазилатлар мажмуини тушунамиз.

Агар бугун барча инсоний фазилатлар ичида энг олий, энг қадрлиси нима, деб сўров ўтказилса, ишонаманки, ер юзи халқларининг кўпчилиги *мехр-*

шафқатни айтади. Зотан, бу замонда одамзод энг мухтож бўлган, лекин жуда камёб, жадал тараққиёт биробарида кўпайиш ўрнига озайиб кетаётган туйғу – *меҳр-шафқат*дир.

Мабодо сўровни давом эттириб, *меҳр-шафқат* қаерда кўп ва қаерда кам, дея сўралса, ҳамма баробар шаҳарда камрок, қишлоқда кўпроқ, деб жавоб беради. Худбинлик ва бегоналик ошиёни бўлиб бораётган мегаполисларда истикомат қилувчилар ўзлари шу сўзни айтадилар.

Меҳр-шафқат инсоний маданиятнинг энг олий даражаси экан ва бу ноёб туйғу қишлоқларда макон тутган экан, *маданият* сўзининг *мадина*га эгизлиги қаёқда қолди?

Шоирлар қишлоқларда туғиладилар, шаҳарларда яшаб ўтадилар, деган гап машҳур бўлиб кетган. Лекин аслида шаҳардан чиққан *маданият* ўз масканидан бош олиб қишлоққа кўчиб кетибди, десак ҳақиқатга яқин мажоз бўлар экан...

Ғариб сўзлар, ғаройиб сўзлар...

Юртдан кетиб баъзан гадо бахтга ёр бўлур, ғарибликда тахтга ёр ҳам хору зор бўлур, деганларидек мусофирлик Сўзнинг бошига ҳам яхши-ёмон кунларни солар экан.

Йигит сўзи Россияга кетиб *джигит* бўлди, *баҳодир* – *богатырь* бўлиб қадр топди. Лекин *полвон* – *болванга*, *пахлавон* – *ахламонга* айланиб хорзор, шармандаи шармисор бўлдилар.

Туркиялик бир дўстимиз бор. Ўзбек адабиётининг катта билимдони, тарғиботчиси. Кўп китобларимизни туркчага таржима қилиб нашр эттирган. Исми нима денг? Ёвуз! Ёвуз Оқбинор.

Усмонли турк тилида *ёвуз* сўзи *ботир*, *баҳодир* маъносини билдиради. Туркия тарихида Ёвуз исмли султонлар ўтган.

Қарангки, бизнинг *полвон* ва *пахлавон* сўзларимизга келган кўргилик қардош тилдан ўтган *ёвуз* сўзининг ҳам бошига тушибди.

Уста таржимонлар кўпинча қардош тиллардан таржима қилишни унча хуш кўрмайдилар, бу ишдан иложи борича қочадилар. Юзаки карашда осон кўринган бу иш аслида жуда мураккаб экан. Негаки таниш сўзинг сени чалғитиб, уялтириб кўйиши ҳеч гап эмас.

Бундай ҳолатга мисол қилиб ўзбек муҳожирларининг бир ажиб саргузаштини ҳикоя қиладилар.

Инқилоб йилларида Туркистондан қувғин бўлган бир гуруҳ ватандошларимиз Истанбулда паноҳ топган эканлар. Шаҳар волийси уларни ҳузурига чорлаб ҳурмат кўрсатибди, қандай истак-орзулари борлигини сўрабди. Шунда меҳмон ўзбекларнинг улуғи тавозе билан бундай дебди: Илтифотингиз учун ташаккур, жаноб волий, ҳар нарсамиз етарли. Фақат бекормиз, бизга корхона керак.

Бизга бобо бўлган ўша содда ўзбек қаердан билсинки, Туркияда *бекорнинг* маъноси *бўйдоқ*, *корхона*нинг маъноси эса *ишратхона*, *исловотхона*...

Ана кўринг хангомани! Шундай табаррук юртдан келган иззатли мусофирлар биз бўйдоқмиз, ишратхона керак деб турса, волийнинг аҳволини кўз олдингизга келтиринг.

Москванинг Воровская кўчасидаги ёзувчилар уюшмаси биноси бир вақтлар доим гавжум бўлар, пойтахтга йўли тушган ижодкорлар кўниб ўтадиган карвонсарой эди. Ҳиндистонга борадиган тошкентлик ҳам аввал Москвага бориб, ҳужжат расмийлаштириб, яна уч минг километр учиб қайтар, Тошкентга кўниб, кейин Ҳиндистонга учарди-да.

Осиё – Африка ёзувчилар бирдамлик ҳара-

кишининг котибияти жойлашган мўъжазгина кабинетда бўлиб ўтган бир суҳбат ҳеч ёдимдан чикмайди.

Мен кўп таъна эшитаман, – деганди Чингиз Айтматов ёнида ўтирган Мустай Каримга, – қирғиз тилида ёзмайсан, деб танқид қилишади. Не қилайки, ўз она тилимда ҳатто *ҳақиқат* маъносини билдирувчи сўз йўқ.

Улуғ ёзувчи шундай деб кўлидаги газетани машҳур шоирга узатди. Газетанинг номи “Фрунзе правдаси” эди.

– Ҳасрат килма, азизим, – деди Мустай ога, ўзига хос назокат ва маданият билан, – менинг бошқирд тилим олдида қирғиз тилини улуг ва қудратли, деса бўлади. Яқинда бир журналимизда мақола чикди. Номи шундай: Советлар Россиясинда крестьянлар положениеси!

Суҳбатга Иброҳим Юсупов кўшилди:

– Қорақалпоқнинг бош газетаси яқин-яқинларда ҳам “Қизил Қорақалпоғистон” бўлган.

Воиз айтар: тақдир шул, шу жаҳоний ирода.
Тиллар йўқолар буткул, бир тил қолар дунёда,
дейилганидек, агар эски тузум яна давом этганда яқин ўн йиллар ичида тилларимиз унутилиши аниқ эди.

Тилнинг жони бор

Ҳа, тилнинг жони бор экан. Бекорга жонли тил деб аталмас экан.

Агар тилни хазина десак, у кўмиб қўйилган ё сандиқда сақланадиган хазина эмас, балки ипак курти каби тирик хазина экан.

Ҳозирги замонда кичкина дискеталарга сиғиб кетган юз минг сўзлик луғатлар менга гугурт қутисига жо бўлган сонсиз пилла уруғини эслатади.

Хитойдан қадимда бу уруғни ҳасса ичида яширин олиб чиққан сайёҳ ангишвонадек тешикчада оламга битмас хазина тарқатган эди. Ўша сайёҳ ўзбек бўлганига менда шубҳа йўқ.

Ажабо, тарикдек уруғдан жонивор униб чиқиб пилла ўраши, капалакка айланиб учиши биз юқорида тилга олган ва тилга олмаган минг-минг сўзларнинг замон ва макондаги эврилишларини эслатайдими?

Тил – хазина. Улкан адибимиз Пиримқул Қодиров ёзганидек, эл ганжинаси. Ҳеч бир инсон, мен тилшунос ёки ёзувчи эмасман, деб ўзни четга олмаслиги керак. Бу ганж соҳиблари ҳам, посбонлари ҳам барчамиз.

Бу йил “Давлат тили тўғрисида”ги Қонун қабул қилинганга роппа-роса йигирма йил тўлади. Ҳам байрам, ҳам сарҳисоб санаси бу!

Мустақиллик йилларида маънавиятимизнинг узвий қисми бўлган она тилимиз ривожини учун талай амалий ишлар қилинди. Лекин қилинадиган ишлар беҳисоб.

Муҳтарам Президентимиз Ислам Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” номли асарида тил маданияти тўғрисида айтилган фикрлар, адолатли танқидий мулоҳазалар бизни ўйлатмоғи, сафарбар қилмоғи керак:

Дарҳақиқат, тилни англаш, Сўзни идрок этиш ўзликни англашнинг узвий қисми ҳисобланади.

Олдиндан оққан сувнинг кадри йўқ, дегандай биз баъзан ўз она тилимиз бойликлари, назокати, хусну тароватини теран билиб ҳис этолмаймиз. Оғзимиздан чиққан сўзнинг тағзаминига етмаймиз. Гап кўп, кўмир оз, деб кўямиз-у, нега шундай дейишимизни чуқур ўйлаб ўтирмаймиз.

Шундай китоб ёзилишини орзу қиламан. Унинг

номи *Сўзнинг қисмати* бўлса. Она тилимиздаги сўзларнинг узоқ босиб ўтган йўллари, бошдан кечирганлари, зафар ва мағлубиятлари, гоҳ шуҳрат топиб, гоҳ унут бўлишлари, камолу заволлари тасвир этилса... Дунёда бундан қизик асар бўлмасди.

У китобнинг илмий номи ҳам бор: *Этимологик луғат*. Ғоят мушкул ва мураккаб, юз Сукротнинг билими, минг Алпомишнинг кучини талаб киладиган меҳнат.

Ишонаманки, ўзбекнинг шундай тафаккур нахлавонлари бор. Саксонда тиниб тинчимаган, бундай луғат тузиш ишига астойдил бел боғлаб дастлабки залворли қадамни қўйган, “Буюк хизматлари учун” ордени соҳиби устоз Шавкат Раҳматуллаев, “Сўз хақида сўз” китоби аллақачон библиографик ноёбликка айланган Алибек Рустамовдек сукротлару алпомишларимиз, уларнинг ғайратли ва истеъдодли шогирдлари бор.

Она тилимиз меҳри ва ғурури кўнгилларга илҳом, тоғларни талқон қилгудек куч-қувват бағишласа ажаб эмас.

3. СЎЗ – ЗАБАРЖАД, СЎЗ – ГАВҲАР, ОЛТИН

Ибтидо

Дунёнинг энг ажиб, энг сирли ва сеҳрли саёҳатларидан бири Сўз оламига саёҳатдир. Негаки, Сўз яралишдан мўъжиза. Аввал Сўз бўлган, дейилди муқаддас китобларда. Ҳазрат Навоий айтганлар:

*Сўз келиб аввалу жаҳон сўнгра,
Не жаҳонки, кавн ила макон сўнгра.
Чунки мавжуд бўлса нуктаи “кун”,
Бўлди мавжуд тоза, йўқса куқун.*

Яъни, аввал Сўз келган, Оллоҳнинг “бўл” деган нидоси келган ва майда заррачалар олаmidан янги Олам яралган. Агар шу илоҳий Сўз келмаганда олам кукунлигича қолган бўларди.

Холиқи олам одамзодга идрок ва Сўз айтиш неъматини бериб, уни барча хилқатларидан устун яратди, жонли ва жонсиз оламга ҳоким қилди. Оламни идрок қилган инсон Сўзни идрок қилади. Сўзни идрок қилиб оламни янада теранроқ идрок қилади. Сўзнинг илдизига етган киши дунёнинг тагига етгандек баҳра топади. Инсоният тарихи сўзлар қисматида яшириниб ётар экан.

Оламни охиригача англаб бўлмаганидек, Сўзнинг ҳам тубига етиш имконсиздир. Биз *кўзламоқ, кўзикмоқ, кўзгунинг кўздан* келиб чиқишини биламиз, лекин кўз нима сабабдан *кўз* дейилганини, нега уни биров *айн*, биров *чаши*, биров *глаз*, биров *ай* деб аташини билмаймиз. Нега тошни бизнинг аждод *тош* деган, бошқалар *хажар, санг, камень, стоун, штайн* атаганлар, бу юзлаб номлар қаердан келган, билолмаймиз. Биз фақат фаразлар қиламиз, асл ҳақиқат эса сирлар уммони тубида ётибди. Лекин барибир тинчимас идрок эгаси бўлган одамзод ғаввос бўлиб бу уммон остини кезади, кашфиётлар қилади ва кашфиётлари ҳам чексиздир.

Яна ўйласам, изланишларимиз каби ғофиллигимиз-да поёнсиз экан. Сўзни эшитамиз, сўзлашни қотирамиз, лекин Сўз мағзини чақиш аксар хаёлимизга келмайди. Нега шундай деймиз, дея ўзимизга савол бермаймиз. Бу синоат тўла олам бамисоли олисдаги юлдузлардек ноаён қолаверади. *Узум едим, “узум” дедим, билсам, тоқдан узиб едим*, дегандек, ўз қўлим билан ишқомдан узум узатуриб, бу сўзнинг *узмоқдан* олингани хаёлимга келган эди. Ахир *унган* нарсани *унум, гуж* ўсган ме-

иниш *ғужум*, жамият *тузилишини тузум*, чўғнинг қўридан қолган кулни *қурум*, деймиз. Оғизга солиб *юнганимиз ютум*, томоқдан *қулт* этиб ўтган сув *қултум* бўлганидек ишқомдан *узиб* еганимиз *узум* бўлади-да, дея ўз содда кашфиётимдан суюнган эдим.

Курайдиган куролимиз *курак*, ички аъзо *ичак*, гул тубида турадиган идиш *тубак* – биз уни *тунак* деймиз. Кафтни кафтга уриш – олқиш белгиси. Чиккан товуш чапилласа *чапак*, қарсилласа *қарсак* бўлади. Буни англаш қийин эмас, лекин кўксимизда гурсиллаб урган юракни *юрак* дейиш тўғрими ёки *урак*? *Юрак* юрадими, урадими? Кўкрак-чи? Нега кўксимизни шундай атаймиз? *Кўксим осмон*, деган-дек бу ном *кўк*, яъни осмон билан боғлиқми? Ундок десак, эмикдош маъносида келувчи *кўкалдош* сўзидаги *кўк* ўзаги нимани англатади? Қозоқлар акани *кўка* деб чақирадилар. Бу сўзларнинг кўкракка алоқаси йўқмикан?.. Бундай жумбоқлар юзлаб, минглаб сўзларимиз замирида ётибди. Улар бизни қийнаши, уйқу бермаслиги керак, Маҳмуд Кошғарий бобомизнинг китоби ёстиғимиз остида бўлмоғи керак.

Биз табарруқ кадриятларимиз тикланаётган замонда яшамоқдамиз. Истиклол йилларида она тилимиз ривожини учун сезиларли ишлар қилинди. Лекин кўп асрлик йўқотишни санокли йилларда тиклаш мушкул экан.

Она тили умуммиллат мулкидир. Демак, тил олдидаги масъулият ҳам умуммиллий. Мен ўзбекман, деган ҳар бир инсон ўзбек тили учун қайғурмоғи керак. Унутилган сўзларни тиклаш, борини бойитиб бориш, хорижий атамаларга муносиб истилоҳлар топиш ёлғиз тилшуносларнинг эмас, миллатнинг ишидир. Эски тузум барбод бўлди, *Остановка* тур-

ганда *бекат*, *район* турганда *туман*, *вилка* турганда *санчқи* дейишга нима бор, дегувчиларнинг даври ўтди. Тилимиз секин-асталик билан бўлса-да ўзбекчалашиб бормоқда.

Адабий ижод ҳамиша Сўз оламига саёхатдир! Ижодкор Сўзни тирик жон деб билади ва Сўз билан сўзлашади. Менинг бу ёзганларим ана шундай жонли тил билан жонли суҳбат бўлишини истайман. Умрини яшаб бўлган ва барҳаёт, мен англаган ва англаб етмаган соҳир хилқат билан кўнгил боғларида кезиб, хаёлан Сўз билан сўзлашсам, Тил билан тиллашсам, дейман. Сиз азизларимни ҳам бу сайрда ҳамроҳ бўлишга таклиф этмоқчиман. Сўз мўъжизаси қошидаги ҳайратларимга ошно қилмоқчиман.

Уч дарёдан сув ичган денгиз

Она тилимни муаззам ва улуғ десам, эъозлаб бошга кўтарсам, бунинг боиси ўзимники бўлгани, жонимга яқинлиги учун эмас. Шунга ишонганим, иймон келтирганим учун, менинг ҳам бир-икки тилдан хабарим бўлиб, киёслаш имкониятларим борлиги учундир.

Бир томчи шабнамдек мўъжаз ва тиник *элчи* деган соф ўзбекча туркий сўзда қанча ҳикмат бор!

Эл деб, *эл* деб халкни айтамыз. Яна ёв ҳеч қачон *эл* бўлмайди, деймиз, ёмонга *элакишма* деган ўғитимиз бор. Бу ўринда *эл* дўстлик, яқинлик маъноларини билдиради. *Эл* қадимда *давлат* тушунчасини ҳам ифода қилган. *Элчи* бир халқдан, бир давлатдан бошқа юртга юборилган вакилгина эмас, балки *элни элга эл* қиладиган одам, халқлар ўртасида меҳр риштасини боғловчи, дўстлик кўпригини қурувчи ҳамдир.

Сўзнинг ўзида шахс зиммасидаги залворли юк

Бор. Элчи адолат ва эзгулик йўлида ҳақ сўзни ай-
тишга бурчли инсон.

Унинг жонига эса кафолат хужжати қилиб,
қонуидек мустаҳкам, шоҳлар ҳукмидек катъий
ҳикмат айтилган: *Элчига ўлим йўқ!*

Омонат деган ўзбекона сўзга қалб қулоғини
тутиб. Қанчалар теран инсоний туйғулар бор бу
сўзда. У мулк ҳақида айтилса бировнинг омона-
ти, жон ҳақида айтилса Оллоҳнинг омонати. Банда
учун дунё омонат, дунё учун банданинг ўзи омонат.

*“Ёғилур ҳар дам фалакдан бошингга гарди фироқ,
Ўт равонроқким, омонатдир баче бу эски тоқ”*

Инсон бошига осмондан гард ёғилиб туради.
Биз бугун бу гардни космик чанг, деймиз. Фазовий
жисмларнинг Ер атмосферасида ёниб кетишидан
ҳосил бўлган кул, деймиз. Бундай гардни Ҳазрат
Навоий беш аср мукаддам каёқдан билган, дея
хайрон бўлманг. Берунийлар, Улуғбеклар яшаган
юртда фазо сирлари аён эди. Ҳайратга сабаб бошқа,
яъни бу илмий ҳақиқатнинг фалсафий хулосаси, ба-
дийий тимсолидир. Эй одамзод, дейдилар ҳазрат, бо-
шингга ёккан само чанглари айрилиқ гардларидир.
Томидан тупроқ ёғилган уйда узоқ туриб бўлмайди.
Бундай уй омонат. Чириган том остида яшаш хатар-
ли. Осмонидан гард ёғилган дунёни, бу эски токни
ҳам равонроқ, тезроқ тарк этган яхшидир. *Омонат*
сўзининг маъно товланишига қаранг. Уй омонат,
олам омонат.

*Сўз – забаржад,
Сўз – гавҳар, олтин,
Заргарликнинг машаққати кўп.
Сўзни байтга қадашдан олдин
Кафтингга қуй, тўйиб қара, ўп!*

Она тилимни севмасам, сўзларига махлиё бўлмасам, хайратланмасам менга шоирлик қайда эди!

*Офтоб чиқди, қуёш чиқди, кун чиқди,
Меҳру шамсу хуришиди гардун чиқди.*

Бир замон болалар учун айтилган шу жўнгина ва ғўргина икки сатрнинг ўзида куёшнинг олтига номини топасиз! Санокни яна давом эттириш мумкин. Олимлар, топиб беринг, қайси тилда куёшнинг ўндан ортиқ исми бор! Қайси тилда осмонни камалак рангларидек етти хил ном билан атайдилар? **Осмон, фалак, само, чарх, гардун, фазо, кўк...** Булар дафъатан хаёлга келганлари холос! **Арш, даввор, мину** сингари кам ишлатиладиган хос сўзлар ҳам саналса рўйхат янада узаяди.

Маънодош сўзларимизнинг кўплигига сабаб бор. Ўзбек тили уч дарёдан сув ичган. Диний, илмий, ижтимоий атамаларимиз асосан араб тилидан, кўпгина иш курулларимиз, **жомадон, хокандоз, дастшу, жомашу, дазмол, қоғоз** каби ҳунармандликка оид сўзларимиз, шунингдек юксак шеърый услубга хос суханлар форс тилидан келган. Лекин бу қатъий қоида эмас. Аксар ҳолат десак тўғрироқ бўлади. Араб тилидан ўтган нарса ва буюм номлари ҳам тилимизда кўп: **Ароба, мусаллас, истехком, қалам** сингари. Шунингдек, форс тилидан кирган фалсафий атамалар ҳам талайгина. **Жавонмард, сарбадор, чархи кажрафтор, Оинаи Искандар** ва ҳоказо. Ҳаракат номлари асосан туркийча. Кўпгина сўзларнинг ўзбекчаси ҳам, арабчаси ҳам, форсчаси ҳам тилимизда баробар ишлатилади. Арабча **Аллоҳ** ёнида форсча **худо**, туркий **тенгри**, сўзларимиз бор. **Юрак** ҳам, **қалб** ҳам, **дил** ҳам деймиз. Арабча **исм**, форсча **ном**, ўзбекча **от** – учови ҳам ўзимизники. **Тил, забон, лисон** бизда шу сабабдан беқиёс бой ва рангин.

Алишер Навоий туркий тилдаги юзта ҳаракат номи, яъни феълларни санаб, форс тилида уларнинг муқобили йўқ эканини айтганлар ва туркий тилимизнинг бойлиги, қудратини намоиш этганлар.

Қадимда туркий тил оддий халқ тили ҳисобланган. Аскарликка оддий халқдан олингани учун ва феъл ўзаклари **тур, ёт, юр, от, чоп** сингари асосан бир бўғинли сўзлардан таркиб топгани ва буйруқ беришга қулайлиги боис ҳарбий тил туркча бўлган.

“Темур тузуклари”ни бизга етиб келган форс тилидаги матндан ўзбекчага таржима қилар экан, Алихон Тўра Соғуний, “мен таржима қилмадим, балки асл тилига қайтардим”, деган эдилар ва мисол тариқасида **тингчи, болонғар, жалонғар** каби туркий атамаларнинг форсча муқобили топилмай, матнда ўз аслича қолганини кўрсатган эдилар.

Ўзбек тилининг буюк денгизи ана шу уч буюк дарё – туркий, арабий ва форсидан сув ичиш баробарида эски лотин, хитой, ҳинд, мўғул, рус, Европа тилларидан баҳраманд бўлган. Олимларимиз аллақачон унут бўлиб кетган кўҳна санскрит сўзларини ҳам тил хазинамимизда топганлар. Шу сабаб тилимиз бой. Ҳеч бир бошқа тилда бўлмаган шаклдош сўзлар санъати **туюк** ўзбек тилида бор. Ҳеч бир бошқа халқда йўқ **аския, сўз ўйини** бизда мавжуд.

Ҳазрат Навоий тўпори қора халқ тили ҳисобланган туркий ўзбек тилини шеърят осмонига кўтариб кўйдилар. “Муҳокаматул луғатайн”ни ёзиб она тилимизнинг форс тилидан устун бўлса устунки, кам эмаслигини исбот қилдилар.

Ушбу рисолада ёзилишича, Навоий ҳам ёшлик йилларида бошқа шоирлар каби асосан форс тилида шеърлар ёзиб нафосат аҳлининг олқишини олган

эканлар. Хусусан, форсийда битилган “Тухфатул афкор” қасидасининг матлаи тўғрисида ҳазрат Жомий “Баҳористон” номли асарда ёзмишларки, мазмуни шундок: “Бу давлат ёрлиғини осмоннинг пештокига осилса арзийди ва бу саодат тамғасини Муштарий юлдузининг бўйнига илиб кўйса, унга кувонч, ифтихор бўлгай.”

Навоийнинг сўз бойлиги бекиёс. Сабаби ҳазрат форс тилини қанчалар мукамал билсалар – ўз эътирофлари бўйича: **“Форс алфозин киши мендин кўпрак билмайдур”** – араб тилини ҳам шу қадар баркамол эгаллаганлар ва уларни тўла истифода этганлар. Туркий тилнинг эса бутун назокатини, сўзга бойлигини “Муҳокаматул луғатайн” дагина эмас, бутун умр, бутун ижод жараёнида намоён қилганлар. Ўзбекнинг содда, тўпори сўзларини ҳам, шеърга солиш мумкин бўлмаган даражада оддий ва жўн гапларни ҳам нозик ғазалга кирита олганларки, бундок сеҳрдан лол бўлмай илож йўқ.

*Саҳар ҳовар шаҳи чарх узраким ҳайли ҳашам чекди,
Шуои хат била кўҳсор уза олтун алам чекди.*

Шундай юксак услубда ёзилган ғазалга “супурги” деган сўзни киритиб бўладими? Мутлако мумкин эмас, дейсиз. Энди шеърнинг давомини ўқинг:

*Қазо фарроши сунди чархнинг сиймин супургусин,
Музайян парлари андоқки, товуси ҳарам чекди.*

Ажабо, буюк истеъдод нафаси тегса ўзбекнинг қора ерда ётган супургиси ҳам осмонга кўтарилиб, куёшнинг тарам-тарам шуъласига айланар экан.

Ёки “тиш қирчиллатиш” иборасини бугунги шоирларимиз арузий байт у ёқда турсин, ҳатто халқона содда бармоқ вазнида айтишни ўзларига эп кўрмайдилар. Навоийга кулоқ тутинг:

*Тушда кўрдим ёрни, шодон рақибим ўтруда,
Рашикдин ҳар лаҳза тиш қирчиллатурман уйқуда.*

Бундай халқ иборалари, лапарлари, мақолларини “Хазойинул маъоний”да кўплаб учратамиз ва ҳар гал бу хил жўн сўзлар тагида ётган маънолардан, бадииятдан хайратга тушамиз.

Бизнинг шундай улуғ шеърятимиз бор, бойликда бекиёс она тилимиз бор. Тил миллатнинг бош белгиси ҳисобланади. Тил бор – миллат бор. Тил йўқ – миллат йўқ. Истиклол унут бўлган давлатчилигимизни тиклади, йўқ бўлишга маҳқум қилинган тилимизни, демакки миллатимизни асради ва азиз қилди. Энди унинг биз йўқотиб улгурган бойлигини тиклаш, турлича “изм” тамгаларини кўйиб истеъмолдан чиқарилган сўзларни ўрнига қайтариш, бунинг учун мумтоз адабиётимизни чуқур ўрганиш ҳозирги авлод зиммасидаги шарафли бурчдир.

Гоҳи хаёл қиламан, агар мустақилликка эллик йил аввалроқ етишганимизда балки икки азим дарёдан сув ичган Орол денгизимиз бу аянчли аҳволга тушмас эди ва агар собиқ тузум яна эллик йил яшаб қолганда уч дарёдан сув ичган она тилимизнинг қисмати ҳам Оролнинг қисматидек бўларди.

Тикланаётган сўзларимиз истиклол чечакларидир. Очилажак гуллар ҳали беҳисоб...

Энг аввалги сўз

Холиқи оламнинг **Бўл** деган сўзидан борлик яралган, инсон бунёдга келган.

Одамзод тилга кириб у айтган биринчи сўз нима эди?

Бу саволга жавоб ҳеч бир китобда йўқ. Олимлар, инсониятнинг илк сўзлари товушга тақлидан пайдо бўлган, дейдилар. Дарҳақиқат, қадимги аждодларимиз тоғдан шовиллаб тушган сувни **шовва**, шар-шар

тўқилганини *шаршара* деган. Кушларнинг чурқ-чурқ қилгани *чумчук*, лак-лак қилгани *лайлак* (аслида *лаклак*), қағиллагани *қарга* бўлган. *Ғоз, читтак, чугурчук, чағалай, олашақшақ, какку, гулгул товук (курка), жиблажибон...* санокни давом эттириш мумкин. Лекин куш номлари ичида энг гўзали бул-бул дея ёкимли сайраган *булбулдир*.

Инсон бора-бора ўзи ясаган буюмларга ҳам шу тарзда ном берган. Тўқиллаб урилгани *тўқмоқ*, туёк остида тақиллагани *тақа*, зангиллаган кўнғирок *занг* аталган. Энг муҳим хабарлар элга ноғора чалиб етказилган. *Дангиллаган* бу садо ҳам сўзга айланди. Кимнинг номи элга ноғора бўлса, у *данғ* чиқарди. Тилимиз майинлашиб *боринг, келинг* ўрнига *боринг, келинг* дейдиган бўлдик ва *данг* ҳам *донг* билан алмашди. Биз бугун шуҳратли одамни *донгдор* деймиз, *донг* таратган деймиз. Лекин эл ичида *донг* чиқарган уй *дангиллама* бўлиб аслича қолди. Қирғиз тилида ҳам бу сўз *данғ* деб айтилади. Лекин маъно товланишида озгина фарқ бор. Шон-шараф, олқиш мазмунида кўлланади. Қирғиз кўчаларида *Эмгекка данғ, Эл-журтқа данғ* каби шиорларни кўрасиз. *Яшасин меҳнат, яшасин эл-юрт* дегани. Буларнинг бари ўша ноғора садосидан туғилган сўзлар.

Юртимизда юз минг йил муқаддам яшаган неандертал одамнинг тарих музейимиздаги қиёфасига қараб яна ўзимга савол бераман. Расмана инсонга айланмаган бу ибтидоий онг эгасининг биринчи сўзи нима эди? Хаёлимга келган жавоб шу бўлди: у тошни тошга уриб *чақ* этган товушни эшитгану *чақ* дея овоз чиқариб ўзининг биринчи сўзини айтган. Тошни тошга чакқан, кейинроқ тош билан данак чакқан, ёнғоқ чакқан, боласига ҳам *чақ!* деб буюрган.

Бора-бора тошдан ўт чиқариб уни ҳам **чақ** деди.

Кўкда **чақ** этиб ёнган олов ҳам **чақ** бўлди. Кейинчалик **чақмоқ, чақин, чақмоқтош** сўзлари пайдо бўлди.

Тош бир-бирига урилганда учган ери **чақа**. Тошга қоқилганнинг оёқ бармоғи **чақа**. Кўп гапирганнинг тили **чақа**.

Тош майдалаб **чақа** деган инсон учун ҳамма майда нарсалар **чақа** бўлди. Пул майдалаб **чақа** деди. Майда боласини **бола-чақа** деди. Энг майдаси **чақалоқ** бўлди.

Тараккиёт инсонга ақл ва заковат берди. Заковатли инсон тош чақишни кўйиб **гап чақишига** ўтди. Тошдан учқун чиқарган бўлса, гапдан ўт чиқарди. Гап чақиб ўз қардошининг уйини куйдирди.

Гап чакувчининг оти ҳам **чақдан** узоқ кетмади. Уни **чақимчи, чақмачақар** дедилар. Чақимчининг ниши илоннинг тишидан оғрикли ва хатарли. Ари, илону чаённинг нашта уришини ҳам бесабаб **чақиш** демаганлар. Демак, чақимчи билан газанданингни хунари бир.

Чақмачақарнинг ҳам катта-кичиги бўлар экан. Бировнинг гапини бировга айтса бу **чақимчилик**, инсоннинг гапини юқорига, подшоликка ёки ҳукуматга етказса **чақув** бўлади. **Чақув** олдида **чақмачақарлик** ҳолва бўлиб қолди. Чақимчиликдан бир инсонга озор етса, чакувдан юз мингларнинг ёстиғи қуриган.

Чакув давлат сиёсати даражасига етиб, чакувчи тенгсиз қудрат соҳиби бўлган замонларни кўрди жафокаш халқ. Бир имзосиз мактуб инсоннинг эмас, бутун бир авлоднинг, уруғ-аймоқнинг хонумонига ўт қўювчи гугурт бўлди. Инсон гугурт ёндиришни ҳам **гугурт чақиш** деди.

Одам боласининг бир ожизлиги бор. Биров ҳақида ортдан ёмон сўз айтиш гуноҳ эканини

билади-ю, ўрганган одатини йўқотолмайди. Бировни сиртдан қоралаб роҳат қилади. Сухбатнинг ширини ғийбат, дейдилар ҳазил қилиб. Лекин бу гапда ҳазилдан чин кўпроқ. Ғийбат ҳам чақув, бировни бировга эмас, бировни ҳаммага чақув демакдир. Биз бундай ширин сухбатнинг номини **чақчақлашув** деймиз.

Башарият тош чакишдан **сўз мағзини чақиш**гача бўлган масофани миллион йиллар ичида босиб ўтди. Биз ҳам сизлар билан **чақ** сўзининг аччиққина мағзини чақдик, **чақ** тўғрисида **чақчақлашиб** олдик.

Ой фарзанди

Американинг Лос-Анжелес шаҳрида Ўзбекистоннинг садоқатли бир дўсти яшайди. Келиб чиқиши можар бўлган бу турколог олим Лос-Анжелес университетида махсус курс очиб, америкалик талабаларга ўзбек тилини ўргатади. Улар диёримиз нафасини ҳис қилиши учун Ўзбекистондан олим ва ижодкорларни таклиф этиб, сухбатлар уюштиради. Исми Андраш, насаби Бодроглиетти.

Талаффузи қийин, ёдда сақлаш ундан ҳам қийин бўлган бу фамилияни илк бор эшитганимда олимни италиялик деб ўйлагандим. Лос-Анжелесда кўришиб, унга шу саволни бердим.

– Фамилиям аслида Бадроглиетти. **Бад** сўзи форсча ҳам, инглизча ҳам **ёмон** деган маънони билдиргани учун бу юртда насабимни бир ҳарф ўзгартириб Бадроглиетти дейдилар. Лекин италиялик эмасман. Фамилиям соф туркча.– Шундай деб Андраш домла қўлига қалам олди ва ўз фамилиясини уч қисмга бўлиб ёзди: **Бадр огли гетти. Бадр** сўзини биламиз, **ой** дегани. Қолган сўзлар ҳам та-

ниш. Ўғуз туркчасидан ўзимизнинг шевага ўгирсак, **Ой ўгли кетди**, деган маъно чиқади.

– Тўйда туғилган Тўйчи, йўлда туғилган Йўлчи, жумада туғилган Жумавой, Одина деб исм олганидек, аллақайси бобокалоним ойдин кечада туғилгани учун **Бадр ўгли** деб ном кўйишгандир. Ўз юртидан кетиш наслимиз қисматида бор экан шекилли, мен ҳам асл ватанимдан узоқларда **Бодроглигетти** бўлиб юрибман.

Шарку ғарбнинг ўнлаб тилларини билган, уларни чоғиштириб таҳлил қилган Андраш домланинг бу сўзларини аввал балки хаёлот меваси, шунчаки ҳазилдир, деб ўйладим. Ахир тилимиз шу қадар бой ва рангинки, ҳар сўзни ўн ёққа буриш мумкин, **ўт** деган сўзнинг ўттиз хил, **юз** деган сўзнинг юз хил маъно товланиши бор. Лекин миллат тақдирини ўйласам, можарнинг туркий халқларга тарихан туташлигини хаёлга келтирсам бу гап ҳазилга ўхшамади. Олис ўтмиш манзаралари кўнглимдан кечди. Ўз юртида кўним топмаган, қисмат дунёнинг турли бурчакларига тарқатиб юборган қадимги аждодларимизнинг сарсон-саргардонлиги фикримни чулғади.

Бадр ўгли кетди... Бу сўзларда бутун бир тарих намоён бўлди. Тўрт юз йил наридан Бухорони тарк этиб олис ва совуқ Сибирга кетган ўзбекларнинг ноласи келди, яна икки юз йил ўтиб улардан мингга яқин оиланинг Туркияга кўчгани, сибирликлари ҳам, туркияликлари ҳам то ҳануз ўзларини **бухорийлар** (русча **бухарцы**) деб аташларини ўйлаб кетдим. Тақдирни қарангки, икки қарра беватан қолган ғарибларга Туркияда **Бағри тилик** деб аталган тоғ этагидан жой берилибди. Хаёл мени яна минг йил нарида Идил ва Ёйик соҳилларида яшаган, ҳозирда Волга ва Урал аталган дарёлардан сув ичиб, бепоён

кенгликларда от сурган ўзбеклар юртига олиб учди. Халқимиз татар, булғор, можар, ўрус эллари билан елкадош кун кечирган яйловлар кўз олдимга келди.

Бадр ўғли кетди... Хаёлан мен ўн минг йиллар олисда Сибирдан Аляскага кўчган туркий кабилаларнинг кўшиқларини эшитдим. Америкалик ҳиндуларнинг бахшилар каби бўғиздан чиқариб айтган кўшиқлари қулоғим остида янгради. Бу минг йиллар тубидан келган дард садоси эди.

Можар халқи ўз илдизларини қадимги туркий қавмлар билан туташ кўргани учун Можаристонда туркология фани асрлар давомида ривож топган. Бу анъана ҳозир ҳам давом этади. Бу ўлкадан икки юз йилча аввал Марказий Осиёга келиб, Бухоро ва Мавороуннаҳр тарихини ёзган Герман Вамберидан тортиб замондош дўстларим Иштван Конгор ва Андраш Бодроглигеттигача дунёга танилган неча-неча туркшунос олимлар етишдилар. Улар юртимизга сафар қилганларида Самарқанду Бухорони томоша қилишни кўзлаб эмас, можар халқининг теран томирларини излаб келганлар.

Бадр ўғли кетди... Можарнинг ҳам, ўзбекнинг ҳам Ой ўғли эканига ишончим бор. Бадр ўғли Сибирга кетди, Аляскага кетди. Идил ва Ёйиқ соҳилларидан Ҳазар ва Орол бўйларига кетди. Бу юртда минг йиллар яшаган ерлик аجدодларимиз билан дунёнинг энг кўхна давлатларидан бири бўлган Хоразм давлатини тузди.

Яна минг йиллар ўтиб Босфор бўйларига кетди ва ҳозирги Туркияга асос солди. **Ой ўғли кетди.** У оламнинг тўрт ёғига кетди.

Жавохирлабл Неру Мирзо Бобур тузган давлат тўғрисида ёзаркан, Марказий Осиёликлар дастлаб Ҳиндистонга тўрт минг йил муқаддам кўчиб кела бошлаганлар, дейди. Улар орасида туркий қавмлар

ҳам бўлгани, бу қавмларнинг қадимий ривоятлари, дostonлари ҳам Ҳиндистонга боргани шубҳасиз.

Ой арабча *бадр*, форсча *мах* дейилади. Туркий тилларда арабча ва форсча сўзлар кўхна замонлардан бор. **Ой** ёнида *бадр* ҳам *мах* ҳам ишлатилган. Ҳиндлар *Дехлини* Дели деганлари каби *Маҳ* *ўглини* *Маугли* деган бўлсалар ажаб эмас. Инглиз адиби Редярд Киплинг Ҳиндистон мавзусида ёзган машҳур асар қаҳрамонининг исми *Маугли*.

Демакки, Киплингга шуҳрат келтирган *Маугли* эртагининг мавзуси қадимги туркий халқлар афсонасидан олинган бўлиб чиқади. Яна бизга маълумки, ривоятлар турк наслини бўри зотига боғлайди, она бўри эмизиб катта қилган, дейилади. Мауглига ҳам бўри оналик қилган.

Бошқирд элининг зариф шоири Мустай Карим туркий халқларнинг бўри зотига боғланишига сабаб бу қавмнинг минг йиллар давомида ҳар ердан қувилгани, дерди. Ўз халқининг номини Бош қурт, яъни Бош бўри дея ишонч билан айтарди. Турклар бир-бирини кўрганда ё хайрлашганда ўнг қўлининг учта бармоғи билан бўри бошини тасвирлаб, қардошлик изҳорини қиладилар. Қувғинди бўри эса тунлар ойга қараб увлайди. Онасини соғинган боладек нола чекади...

Қадим-қадим замонларда аждодларимиз қуёшга, ойга, юлдуз ва сайёраларга топинганлар. Дашту саҳролар оша олис, машаққатли йўлларда кундузи қуёш, кечаси ой ва юлдузлар уларга машъала, қибланома бўлган. Ўғлонлари исмини Кунтуғмиш деб, Ойбек деб, қизларини Ойбарчин, Тўлганой, Юлдузхон, Зухро, Сурайё, Ситора деб атаганлар.

Икки юз йил аввал Ҳиндистонда яшаб ижод қилган ҳамюртимиз Мирзо Асадуллоҳон Ғолиб ўз аждодларини эслаб, мен асли самарқандликман, наслим Ойбеклар зотидан, дея гурур билан ёзган:

*Десам, Голиб, ерим – пок хоки Турон,
Асил зотим билан бағрим фараҳманд.
Ўзим туркзодаю наслим-да туркзод,
Буюклар қавми бирла асли пайванд.*

*Уруз бўлмиш менга Ойбеклар аслан,
Камолан ойга нисбат, балки ўнчанд.
Отам касбин десам деҳқончиликдир,
Бобом бўлмиш заминдори Самарқанд.*

Бадр ўгли, Маҳ ўгли, Ойбек накадар ўхшаш исмлар! Арабий, форсий, туркий маънодош сўзлар. Юртимизда қадимдан бу уч тилнинг ёндош яшаганига яна бир тимсол.

Америкалик дўстимиз профессор Бодроглигетти насаби хаёлимни шунча олисларга элтди, узоқ замону маъволарда кездирди. Сўз шундай мўъжиза эканки, унинг замирида қатлам-қатлам бўлиб тарих ётар экан.

Молдавияда туркий тилда сўзловчи *гагауз* халки яшайди. Илм аҳли бу номни **қора ўғизга** боғлайдилар. Ўша қариндошларни мен олимона эмас, шоирона сўз билан **қорақўз** дегим келади. Чунки **қорақўз** деб ўзбек ўзини, ўз биродарини, якин жигарини айтади.

Андраш Бодроглигетти ҳам ўша қорақўзлардан бўлса, дунёга сочилиб кетган уруғларимиздан бўлса не ажаб! Олимнинг сўзи ҳақ. Бизлар ҳаммамиз Ой фарзандларимиз. Ойдан тушган каби соддамиз. Дилимиз ойдин, ниятимиз ойдин.

Бу тимсоллар ярим тунда тўлин ой ёруғида хаёлимга келди. Бамисоли неъмат тўла лагандек улкан кумуш гардиш кўкдан нуроний чехра билан сокин, меҳрли қараб турарди.

Ўзбек бежиз онани **ойи** деб, Ойни **оймомо** деб атамаган. Эй, Ой, халқим йўлларини шуъланг билан мунаввар қил, истикболини ойдин қил, моможон!

Кўмирга айланган умр

Халқ мақоллари, маталларида бир ҳикмат бўладики, у ҳикматли сўз деб аталади ва асрлар оша оғиздан-оғизга кўчади.

Гап кўп, кўмир оз, деган иборада мен чуқур маъно, тағдор фикр кўрмадим. Сухбат чўзилса сандалнинг чўғи совуб қолгани учун шундай дейдиларми? Бу гапда не бадиият, не ҳикмат бор?

Ўйлашимча, бу ибора аслида *гап кўп-ку, умр оз* бўлган.

Ку юкламасининг кейинги сўзга кўшилиб кетишидан *умр кўмирга* айланган. Аслиятни тикласак, дунёнинг дардини айтишга умр етмайди, деган фалсафий хулоса чиқади.

Бу сингари замонлар оша тилдан-тилга ўтиб, сўзлари, ҳарфлари ўзгариб кетган, асл маъносини йўқотган мақол ва маталлар кўп.

Халқда *Меҳмон отангдан азиз, Устоз отангдан улуғ* деган ҳикмат бор. Бирор ақлли зот, отадан улуғ, отадан азиз инсон бўлмайди, деб айтган чоғи, кейинги вақтда *Меҳмон отангдек азиз, Устоз отангдек улуғ* дейиш урф бўлди.

Отадан улуғ ва азиз кишининг йўқлиги ҳақиқат. Айнан шунинг учун ҳам бу ташбеҳ ишлатилади. Мақол халқ ижоди. Ижод бадииятсиз, бадиият муболағасиз бўлмайди. Инсон боши тошдан қаттиқ, деймиз. Тошдан қаттиқ нарса йўқлиги учун шундай деймиз. Тоғни урса талқон қиладиган йигит, деган гап бор. Тоғни майдалаб бўлмаслиги учун бу мақол қудратли ва боқий. Дунёни сув босса тўпигига чиқмайдиган одам бўлмайди. Соч билан кўча сунурилмайди, кўз ёши билан сув сепилмайди. Лекин *ёр юрган кўчаларни сунурай сочим билан, чанги чиқса сув сепай кўзлардаги ёшим билан*, дея қуйланади. Буни лутф дейдилар. Завқи йўқ одам лутфни

англамайди. Бир дўстимиз бўларди. Латифа айтсалар кулмас, “йўғ-ей, бунақа бўлиши мумкин эмас” деб турарди. Шу дўстимиз адабий танкидчи бўлди, лекин адабиёт нима эканини, гўзаллик нима эканини англамай хўмрайганча дунёдан ўтиб кетди.

Меҳмон отангдан улуғ, деганда биз, аввало отани улуғлаймиз. Отадан азиз, отадан улуғ зотнинг йўклигини муболаға воситаси билан тасдиқлаймиз.

Нега мен бу арзимас хатога ёпишиб олдим? Гап шундаки, одамларда тафаккур кучи ортгани сари тасаввур кучи камайиб бормоқда. Завк-шавк ўрнини совуқ ҳисоб-китоб эгалламоқда. Ақл ва юрак баҳсида ҳиссиёт енгилиб, қуруқ мантик ғалаба қилмоқда. Бу жамият учун хатарли ҳол. Ўзбек аскияни унутса, дўстона ҳазилларни эсдан чиқарса, сўзнинг латофатини англамай қолса, бу фалокатдир.

Мақолни таҳрир қилувчи хушёр дўстларга маслаҳатим бор: Агар “дан” ўрнига “дек” кўшишни жуда хоҳласангиз, халқнинг бошқа бир ибораси борки, уни шундай таҳрир қилса савобли иш бўлади.

“Тўйлар қилинг, қамишдан бел боғлаб хизмат қилай,” дейдилар. Аслида қамишдан бел боғлаш эмас, қамишдек бел боғлаб хизмат қилиш тўғрироқ бўлади. Қамиш неча бўғинли бўлса шунча карра бели боғлиқ. Ичининг бўм-бўшлиги емай-ичмай хизмат қилишга, шамолда тебраниши тинч турмасликка, иш учун эгилишга, елиб югуришга тимсол. Хипчалиги, ингичкалиги эса меҳнатга шай турган ёш йигитчадек. Мана буни ҳикмат деса бўлади.

Шу ўринда озроқ “лирик чекиниш”. Қамиш мумтоз адабиётимизда садоқат рамзи ҳисобланади. Мавлоно Жалолиддин Румийнинг машҳур байти ўзбекчада шундай :

*Тингла найдин, не ҳикоятлар қилур,
Айрилиқлардан шикоятлар қилур.*

Яъни, най аслида камиш эди. Ботқоқ тўкайда ўсган эди. Уни кесиб най қилдилар, саройга келтирилдилар, бахмалларга ўраб олтин нақшли ғилофларга солдилар. Эъзозлаб, суйиб лабга босдилар. У эса нола қилди, фарёд кўтарди. Ўзи ўсиб унган тўкайзорини соғинди. Ҳашаматли саройларни, топган иззат-икромини асл макони бўлган ташландик камишзорга алмаштиролмади. Шу боис найдан хамиша нола оҳанги чиқади.

Ватанга садоқат, юрт соғинчи ҳақида айтилган абадиятга дахлдор байт! Ҳазрат Навоий айтганларидек, ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш.

Бир байтга шунча мазмун сиғдирилган, биргина камишдан шунча фалсафий хулосалар чиқарган мавлонодек буюк аждодларимизни ўрганиш ўрнига ёшлигимизнинг олтин дамларида “Шумел камыш” ни айтиб юрдик. Мана буни ёниб кетган фурсат, кўмирга айланган умр деса бўлади...

Сўз мулкининг султонларини англаш учун, аввало ўзимизнинг жўнгина хатоларимизни англамоғимиз лозим. Чуқур фикр қилмай пойма-пой гаплар айтиш, ўзимизга осон қилиш учун сўзнинг ярмини ютиш, исмлар, жой номларини таниб бўлмас даражада қисқартириш тилга беҳурматликдан бошқа нарса эмас.

Кўзингни оч, оёқ остингга қара, деган гапни қисқача қилиб, *кўзингга қара*, деймиз ва қизиқчиларимизга кулгу бўламиз. Сўзни қисқартиришга жуда устамиз. *Муҳаммад Раҳим* деган исмни *Мамараим*, бу ҳам узун туюлиб *Мараим* деймиз. Хоразмлик эса *Мириш* дейди, кўяди. *Анжан, Ангрэн, Бувайда, Риштон, Хўжаландарбува...* рўйхатни узоқ давом эттириш мумкин. Бу номлар ўз асл маъносини йўқотиб бўлган.

Душманни яксон қиламиз, дейиш ҳам қис-

қартиш натижасидаги мантиксизликдир. **Яксон** дегани **баробар**, **тенг** демакдир. Душман **ер билан**, **тупроқ билан** яксон қилинади.

Тўйга чорлаганда **таклиф қиламиз**, ёки **лутфан ташриф буюришингизни сўраймиз**, дейилади. Бизга биринчи жумла ўта қисқа, иккинчиси ўта узун туюлиб, ўртачасини танлаймиз: **Лутфан таклиф қиламиз!** Узимиз билмаган ҳолда меҳмонни камситиб, ўз шахсимизни улуғлаймиз. Бу ҳақда ёзмаган тилчи, гапирмаган адабиётчи қолмади. Бизнинг хато одатимиз ҳам йўқолмади.

Бу гаплар тилшунос олимнинг ҳукми эмас, бир қаламкашнинг ўйлари холос. Сизнинг ҳам кўнглингизда шундай оғриқли гаплар кўп. Лекин, менга гапиришни ким кўйибди, дея индамайсиз, баҳсга кирмайсиз. Ваҳоланки, тил ҳаммамизники. Фақат тилшуносларга боғлаб берилган томорқа эмас.

Илм ҳам, ижод ҳам баҳс билан тирик. Маърифат излаган инсон хато қилишдан чўчимайди. Маърифатли инсон бировнинг хатосидан кулмайди. Билмасанг гапирма, жим ўтир, демайди. Хатони тузатади, ўз фикрини айтади. Хато айтган ҳам қизариб-бўзармайди. Баҳс қилади, ё “фикрингиз маъкул,” дейди.

Оғзингни юм, овозингни ўчир, деган сўзни туғилгандан ўлгунча эшитамиз. Жим бўлиш бизга асрлар давомида сингдирилган. Хужайраларимизга жо бўлган. Яшаган юртимиз ўчган овозлар мамлакати бўлди. **Гунча то оғзини очди, бўлди вайрон оқибат** деган шеърлар бизни тарбиялади. Озод ва мустақил бўлиб ҳам ички хавотирдан тўла фориф бўлмадик. Дарҳақиқат, шаҳар куриш осону онгни ўзгартиш қийин экан.

Бу сўзлардан мурод она тилимиз жонкуярла-

рини баҳсга чорлаш, дадил фикрлар билдиришга чакирмақдир. Танкиддан, эътироздан чўчиманг. Фақат айтганларингиз сукунат дарёсига чўкиб кетишидан, ҳеч ким муносабат билдирмаслигидан, ломим демаслигидан кўркинг.

*Фикрат – дарё, гафлат кўлмақдир,
Дарё – ҳаёт, кўлмақ ўлмақдир.*

Дамашқда машқ

“Девону луғотит турк”да *эдгу* деб битилган, яхшиликни англатувчи бу асл туркий сўз бугунги адабий тилимизда *эзгу* шаклида кўлланилади. Бамисоли арабча *дарб*ни *зарб*, *даиф*ни *заиф* деб айтганимиз каби. Тил тараққий этгани сари қаттиқ товушлар юмшоқлари билан алмашиб боради, чоғи, қадимги *одоқ* сўзи *оёқ*, *адик* сўзи *айиқ* бўлди. Усмонли турк тилида қаттиқ *қ* товуши йўқолиб бўлган.

*Эзгу*га айланган *эдгу* сўзидан бора-бора жўн халқ тилида *з* ҳам тушиб қолди. *Эгиликнинг кечи йўқ*, дейдиган бўлдик. Дарҳақиқат, яхшиликнинг кечи йўқ.

Турк қардошларимиз талаффузни енгиллаштиришда биздан ҳам ўзиб кетдилар. Улар *эдгу* ҳам, *эзгу* ҳам, *эги* ҳам деб ўтирмай *ийи* дедилар қўйдилар. *Яхши* сўзи турк тилида *ийи* бўлди.

Агар тилни муайян халқнинг жамоавий интеллектуал мулки десак, сўзларни бузиш, қисқартириш, ҳар қандай ўзгартириш қатъий тақиқланиши керак эди. Лекин тил тўғрисида халқаро битим йўқ. Халқлар бир-биридан сўз ва атамаларни ҳеч бир ижозатсиз оладилар, ўзларига мослаб истаган шаклга соладилар, хоҳлаган маънони юклайдилар, таниб бўлмас ҳолга келтирадилар.

Ривоят қиладиларки, Мирзо Бедил кўчада кета-

туриб ўз байтларини бузиб хиргойи қилаётган деворзан ёнида тўхтабди ва индамай унинг терган ғиштларини йикитаверибди. Ҳай-ҳайлаб дод солган деворзанга қараб шоир шундай дебди: Мен фақат деворингни буздим, сен шеъримни бузиб, менинг хонумонимни вайрон қилдинг. Ким кўпроқ фарёд кўтариши керак, сенми ё менми?

Деворзан тавба қилиб узр сўраган экан.

Ажабо, шеърнинг эгаси бор, лекин сўзнинг эгаси йўқ. У бамисоли чарақлаган юлдуз, оқиб ётган дарё, эсиб турган шамол каби ҳамманики.

Ҳеч ким ҳеч кимга, ҳеч бир халқ бошқа ҳеч бир халққа, менинг сўзимни олдинг, ўзгартирдинг, буздинг, дея даъво қилмайди.

Руслар фиръавни *фараон*, Бобилни *Вавилон*, Сурияни *Сирия* деб айтсалар, бизнинг исмларимизни *Кадыр*, *Таджи*, *Гулям* деб талаффуз қилсалар, ёки инглизлар Россияни *Раша* десалар биров, хай, нима қияпсан, демайди. Чунки бу ҳол кўпга келган тўй. Ўзимиз ҳам талай хорижий сўзларнинг додини берганмиз.

Дамашқда бир араб шоирга Алишер Навоий девонларидан бирининг номи “Бадоиул-васат” деб тунтиролмадим. Араб тилида бунақа сўз йўқ, деб туриб олди. Ҳар қанча уринмай уқтириб бўлмади. Жаҳлим чиқиб ичимда, эҳ, ўзининг тилини билмаган араб, дедим.

Бу баҳсни узокдан эшитиб турган бошқа араб ёнимизга келди-да, мендан сўради: – Балки “Бадоиул” эмас, “Бадоиъул-васат”дир?

У сўз ўртасидаги *айн* товушини чуқур бўғиздан чиқариб шундай ғайритабиий овоз билан айтдики, мен бунақа товушни ҳеч қачон ўхшата олмасман.

– Худди шундай, дедим қувониб, – фақат бундай талаффуз қилиш учун араб бўлиб туғилиш керак экан.

Ўша куни, ўзининг тилини билмаган араб, деб ичимда айтган гапимни яна ичимда қайтиб олдим.

Биз меҳмон бўлган Сурия арабларининг катта қисми христиан динида. Халафдан қайтишда йўл четидаги насронийлар мозорида тўхтаб ўтдик. Мармар лавҳаларга арабча хат ўйилган, устида хоч – крест ўрнатилган эди.

Араб ёзуви бизнинг онгимизга Қуръони Карим хати, ислом белгиси бўлиб жойлашгани учун бу манзара менга ажабтовур бўлиб кўринди.

Мени ажаблантирган яна бир нарса шу бўлдики, араб адиблари грамматика, яъни сарфу наҳв устида тортишиб қолсалар Замахшарийни “қози” қилар эканлар. Замахшарий бундок ёзган, дейилса, тамом, баҳс тугар, эътирозга ўрин қолмас экан. Менинг бу икки ҳайратимдан Дамашқда бир тўртлик қоғозга тушган эди. Ён дафтарда қолган ўша машк будир:

*Замахшарий бобом сарфу наҳв битиб,
Араб ўз тилини ўрганиб олмиш.
Дунёнинг ярмини мусулмон этиб,
Бу эл ўзи ярми насроний қолмиш.*

МАОШ ВА ОШ

Маош деганда биз бугун ойлик иш хакини тушунамиз. Маош олдингми, маошинг қанча, деб сўраймиз бир-биримиздан. Аслида бу сўзнинг маъноси тириклик, ҳаёт кечириш, яшамокдир. Ҳазрат Навоий ҳам “Маош айламак аждаҳо комида”, дея бу сўзни худди шундай маънода айтганлар. Яъни, шоҳ хузурида унинг истак-иродаси билан яшамок аждаҳо оғзида тириклик қилмоқ билан баробар.

Биз англаган **маош** асли шу маъно ҳосиласи. Қадимдан давлат хизматидаги кишиларга маош таъинланган, яъни тириклиги таъминланган.

Бу сўзга ўзакдош бўлган *маишат*нинг қисмати ажойиб. Яшамок маъносидаги бу сўз бугун ўзбеклар орасида *айш-ишрат*ни билдирса, урду тилида сўзлашувчи хиндлар уни *иктисод* маъносида ишлатар эканлар.

Биламизки, хинд, урду тилларида бизга таниш сўзлар кўп. Бу сеҳрли юрт хонандаларининг кўшиқларида *муҳаббат, инсон, олам, осмон* сўзларини эшитсак яйраймиз. Халқларимиз ўртасидаги асрий дўстлик ришталарини эслатиб туради бу жаҳонгашта сўзлар.

Яна унутмаслигимиз керакки, бизга таниш ҳамма сўзлар ҳам биз тушунган маънони англатмайди.

Агар Ҳиндистонга журналист сифатида борган бўлсангиз зинҳор-базинҳор *камина мухбирман*, деякўрманг. Мен *ярамас айғоқчидан*, деган бўласиз. Чунки *камина* тубан, пасткаш маъносини англатади. *Мухбир* эса айғоқчи, жосус демакдир.

Яна бир маслаҳат, ҳиндистонлик дўстингизни ватанга таклиф қилмоқчи бўлсангиз, асло, сенга таклиф олиб келдим, ёки таклиф юбораман, деб айтманг. Негаки, *таклиф* сўзи *кулфат* келтиришни англатади.

У юртларда биров сизга хор-зор одамларни кўрсатиб, уларни *ифлос* деса, ёки ифлосдан қутулиш ҳақида гапирса хаёлингиз бузилмасинки, гап *қашшоқлар* тўғрисида, кашшоқликни йўқотиш устида бораётган бўлади.

Ифлос ва *муфлис* сўзларини мумтоз адабиёти-мизда ҳам фақир, йўқсил маъносида кўплаб учрата-миз.

Келинг, ёмон сўзларни четга суриб, ўзимизнинг ҳар жиҳатдан ёқимли *маош* сўзимизга қайтайлик.

Бу сўзнинг емак ва ишҳақи маънолари бизга юнон тилидан кириб келган *диета* сўзининг икки

маъносини эслатади. *Диетани* биз *парҳез* ўрнида ишлатамиз. Лекин аслида диета *таом* демакдир. Емакнинг ҳамма хили, кази-карта ҳам, ёвгон шўрва ҳам диета ҳисобланади. Арслоннинг диетаси кийик, кийикнинг диетаси гиёҳ.

Қадимги Юнонистонда энг юкори давлат органи бўлган халқ мажлиси аъзоларига бериладиган иш хақи ҳам *диета* деб аталган.

Юнонча бу сўзнинг ҳаёт кечирिश маъноси ҳам, тановул маъноси ҳам, маблағ маъноси ҳам арабча *маош*га мувофик келди. Энди бир савол қолди. Ўзимизнинг *ош маош*дан келиб чиққан эмасмикин ва ё, аксинча, *ош* сўзимиз *плов* сингари жаҳонгашта бўлиб араб юртига саёҳат қилмадимикан?

Бу масала ечимини билимдон тилшуносларимизга қолдириб, сўзимни нукта билан эмас, каттакон савол белгиси билан тугатаман.

ИСМИЯМИННИНГ ИСМИ ЯМИНМИ?

Ислоннинг бағри кенг дин экани оламга аён. Қуръони Каримнинг “Оманту” ояти билан ҳар бир мусулмон учун Оллоҳга, унинг фаришталари, расуллари, муқаддас китобларига имон келтирмоқ фарз этилган. Ёлғиз Муҳаммад алайҳиссалом эмас, балки насаро, яҳудий динларининг-да барча пайғамбарларини азиз тутмоқ, танҳо Қуръони Карим эмас, Таврот, Забур, Инжилни ҳам табаррук билмоқ буюрилган. Буни англаб етган Европа, Россиянинг буюк шоир ва ёзувчилари, олимлари Ислон динига юксак эҳтиром кўрсатганлар, чуқур ўрганиш, тарғиб қилишга жазм этганлар. Иоганн Хёте ва Лев Толстой бундай улуғларнинг энг улуғларидир.

Диний бағрикенгликка халқимиз табиатидаги очикқўнгиллик, меҳмоннавозлик кўшилиб, буқунда

Ғарб учун табаррук фазилат ва юксак орзу бўлган толерантлик ғояси бизнинг азалий эътиқодимизга айланиб бўлган. Ота-боболаримиз толерантлик деган истилоҳни билмаган бўлсалар ҳам унга амал қилиб яшаганлар. Амал қилибгина қолмай, яхудий ва насаро динининг набийлари, азиз авлиёлари исмини фарзандларига қўйганлар. Исломдан кўп асрлар муқаддам яшаб ўтган Иброҳим, Исмоил, Исҳоқ, Яъқуб, Юсуф, Айюб, Мусо, Довуд, Сулаймон, Ильёс, Юнус, Дониёл – бизлар Дониёр деймиз, – Зикриё, Яҳё, Исо каби пайғамбарлар, Лукмон, Узайр, Искандар каби азиз авлиёларнинг исми билан аталган мусулмонлар дунёнинг ҳар ерида бор. Ҳеч ким бу исмларнинг асл эгалари қандай динга эътиқод қилганлари ва қандай миллат вакиллари бўлганларини суриштирмайди. Уларнинг аслида Абраам, Исаак, Иаков, Иосиф, Соломон, Даниил, Моисей, Иусус бўлганлари билан бировнинг иши йўқ. Шунини биламизки, бу расуллар ҳам Оллоҳнинг элчилари бўлганлар, бу азиз авлиёлар ҳам бизникилар.

Диний мутаассиблик хатарли тус олган бизнинг кунларда Ислом маърифатини англаш ва англатиш, қонимизга сингиб кетган бағрикенгликни оламга тушунтириш бағоят зарур ишдир. Токи Куръони Каримни ўтга ёкиб савоб топмоқчи бўлган ғарблик жаҳолат бандалари билсинлар: Улар Куръонга қўшиб ўз худолари ва пайғамбарларини ёқаётирлар.

Истанбулда “Аё Суфия” жоме масжиди бор. У бир замон насронийлар ибодатхонаси бўлган. Ҳозирда қадамжога айланган масжид гумбази ва деворларида Исо алайҳиссалом, Биби Марям ва бошқа насаро азиз авлиёларининг музайян суратлари бор. Уларга боқиб Исломнинг буюк ва олижаноб қадриятини ўйлайман. Хаёлимда “Аё Суфия”

жомеси бамисоли ўзи жойлашган шаҳарда Босфор кўрфази устига қурилган маҳобатли кўприк каби Шарқ билан Ғарбни, икки буюк эътиқод китъаларини туташтириб турибди. У диний бағрикенглик, эътиқодлар биродарлигига тимсол обида бўлиб Истанбул ва Константинопол дея икки эгиз ном билан аталган шаҳарда қад кўтарган.

Энди навбат сарлавҳадаги саволга келди. Ҳазрат Яъқуб алайҳиссалом Роҳила исмли хотинидан кўрган фарзандининг исмини **Бенямин** деб қўйган экан. Бу исмнинг маъноси иброний тилда “ўнг қўл” бўлиб, ҳазрат Яъқуб, ўғлоним менинг ўнг қўлим бўлади, деган ният билан шундай ном қўйган экан. Бу ном Қуръони Карим тафсирларида Ибн Ямин тарзида келади. Бенямин, ёки Бенжамин Ғарбда кенг тарқалган исм. Ўн саккизинчи асрда яшаган, АҚШнинг мустақиллиги учун курашган маърифатпарвар олим, мутафаккир, давлат арбоби Бенжамин Франклин уларнинг улуғидир. Буқунда Американинг юз долларлик пулида шу буюк инсоннинг сурати бор.

Дунёда машҳур бўлган Беняминлардан бири Исроил Бош вазири Нетаньяху бўлса, яна бири Ўзбекистонда таниқли бўлиб ўтган ҳофиз Сосон Бенаминовдир. Унинг “Тошкент осмони” деган кўшиғи қулоғимизда ҳамон янграб туради.

Бу исм ўзбекчада Ибниямин, Эмниямин, Исмиямин шаклида айтилади. Бугун халқимизнинг гўзал хонанда кизи Дилноза Исмияминова боис бу исм яна шухрат топди.

Демак, Исмиямин исмининг ўзаги, дарҳақиқат, Яминдир. Ямин эса ўнг томонни билдиради. Бағрикенг ўзбекнинг овози дунё бўйлаб таралсин, иши ҳамиша ўнгидан келсин.

ҚАТАҒОН

Тилимизда *қаттиқ* сўзига асос бўлган *қат* ўзаги бор. *Қатқалоқ* десак *қат*, *қотган лой* десак *қот* бўлади. Бу ўзакнинг яна бир маъноси *қават*. *Қат-қат*, *қатлам*, *қатлама* сўзлари шундан. *Қатилмоқ* сўзининг илдизи ҳам *қат*. *Кўшилмоқ*, *аралашмоқ* деган мазмунда. *Маъдан қотишмаси* шу тушунчадан. Мис билан калай эритиб аралаштирилса *қотишма* бўлади. *Қат*нинг бу маъноси ҳозир кўпроқ мақолларда, шеваларда қолган. *Кўшилув*, *аралашув*, *бирикув* сўзлари *қатилувни* четга суриб қўйганлар.

Ажабки, мен *қатиқни* сутнинг ивиб *қаттиқ* холга келгани, қотгани, деб тушунар эканман. “Девону луғатит турк”да ёзилишича *қатиқ-қатилувчи*, яъни таомга кўшиб, аралаштириб тановул килинувчи емак экан. Шу ўринда бир илова. Бир канча Оврупо тилларида катикни *йогурт* дейдилар. Бу соф туркий ўзбек сўзи. Уни дунёга совға қилиб, ўзимиз *қатиқ* деймиз. Бамисоли олов, чўғ маъносидаги *ўт* сўзидан ясалган *ўтуғ* сўзимизни *утюг* шаклида бошқаларга бериб, ўзимиз *дазмол* деганимиз, ёки *қафтанимизни* бировга кийдириб, ўзимиз *тўн*, *чопон* кийганимиз каби. Бундай ҳиммат инглизларда бор. Улар *апельсин* деган инглизча сўзни бутун оламга улашиб, ўзлари *оранж* дейдилар.

Қат билан *қот* ўзагининг Кошғарий бобо битмаган маънолари бугун бизда бор. Ишни, гапни *қотирамиз*, фаргонача айтсак, *қатириб* ташлаймиз. Сўзамоллик билан бошқаларни лол қилиб, *қотириб* қўямиз. Бундай “*қотириши*”лар қадимда бўлмаган чоғи, эски луғатларга кирмаган.

Қаттиқ деган сўзнинг ўзи кулоққа қаттиқ эшитилади. Гўё оҳангда маъно яширингандек. Араб тилида ҳам *қатъий*, *қатъият* сўзларининг ўзаги

қатъ. Бу қаттиқ товушли сўз *узиш, кесиш*ни англади. **Қатъий сўз** – кесиб айтилган сўз. Қизикки, инглиз тилида ҳам кесиш, қирқиш *кат* дейилади. Ҳеч бир қариндошлиги бўлмаган бу уч тилдаги оҳангдошликка сабаб нима? Ўзбекча **қат**нинг қаттиқлиги, арабча **қатъ**, инглизча **кат**нинг мато кесгандаги товушга ўхшашлиги аён. Демак, ҳар бир атама замирида инсоннинг нозик ҳиссиёти, қалби ва онгидаги товушлар, ранглар дунёси, яна биз англаб етмаган олтинчи, еттинчи, саккизинчи туйғуларни яширин экан.

Сўз орасида сўз: ўзбекча **емак** билан русча **есть** сўзларининг ўзаги битта – **е!** Биз **е**, десак, руслар **ешъ**, дейдилар. **Еда, ем, едим** сўзлари рус тилида **емиш, емоқдаман, емоқдамиз** деган маънони билдирса, ўзбекчалаб, **е-да**, десак, **егин-да**, деб қистаган бўламиз. **Ем**, деганда биз молга бериладиган емишни англаймиз. **Едим** эса еб тугатдим, деганимиз бўлади.

Агар бу холни тилларнинг ўзаро таъсири, десак, туркий халқларнинг Россия билан алоқаси узоқ минг йилларга бориб тақалиши керак. Чунки ҳар икки тилдаги бу ўзак сўзнинг тарихи халқларимиз тарихи қадар кўхнадир. Мабодо ҳар икки халқда **е** ўзаги мустақил равишда азалдан бор, бири-биридан олмаган десак, бундай мувофиқликка ҳайратланишимиз керак.

Мана энди асосий мақсадга келдик. Ўзбекча **қат** ўзагидан ясалган яна бир атама бор. Бу **қатагон**. От **чонагон**, ит **қонагон**, одам **топагон** бўлганидек, **қаттиқ**ланган нарса **қатагон** дейилади. Қаттиқ беркитилган эшик, қаттиқ ўрнатилган тартиб, қаттиқман қилинган ишга нисбатан бу сўз айтилади. Чор Россияси хукмрон бўлган вақтлар ўзбекларнинг Ўрда кўпригидан ўтиб рус зодагонлари яшайдиган

янги шаҳарга кириши **қатагон**, русча айтганда **запрет** эди. Ундан ҳам аввал Тошкентнинг ўн икки дарбозасидан бири **Қатагон** деб аталган. Кейинча **Қўймас** деганлар. Катагон ҳам, Қўймас ҳам битта маънони англатади. Бу дарвоза ёпик.

Қаттик нарса **қатагон**, дедик. Қандай қилиб бу сўз **берк** маъносини олди? Бу саволга жавобни Самарканддан топдик. Шаҳар айланиб юриб бир дўконга кирдик. Пештахта ёнида чой ичиб ўтирган сотувчилардан бири бизга қараб: – **Маҳкам!** – деди. Биз бу сўзга эътибор қилмадик. Бирор Маҳкам исмли ўртоғини чакираяпти, меҳмонларга қара, хизмат қил, демокчи, дея ўйладик. Кириб келавардик. Сотувчи ўрнидан туриб, жаҳл билан сўзини такрорлади: – Ҳой, мен сизга айтаёбман: – **Маҳкам!** – Шунда англадикки, **маҳкам** сўзи – берк, кириш мумкин эмас, дегани экан. Бир тилда сўзлашувчи одамлар бир-бирини тушунмаса қизиқ бўларкан. Биз узр айтиб дўконни тарк этдик.

Маҳкам деган сўзни биз **қаттиқ**, **муस्ताҳкам**, деб тушунамиз. Бу сўз берк маъносини ҳам англатса, демак **қаттиқ** сўздан чиққан **қатагон** ҳам ёпик, кириш мумкин эмас, деган тушунчани англатиши табиий. Маҳкам ва муस्ताҳкам сўзларига ўзакдош бўлган **истеҳком**да ҳам шу маъно бор.

Қатагонни бугун **репрессия** ўрнида ишлатамиз. Сўзнинг ўзаги **пресс** бўлгани учун тўғридан-тўғри таржима қилиб, **босим** ҳам дейдилар. Дарҳақиқат, у машъум йилларда босим ҳам, таъқиқ ҳам кучли бўлган. Лекин репрессия биз учун атамагина эмас, аянчли тақдир, фалокатли тарих ҳамдир. Шу маънода иккала истилоҳ ҳам халқимиз бошдан кечирган даҳшатли ифода қилолмайди. Миллионларнинг ёстиғини қуритган **репрессия**ни катагон, босим эмас, **истибдод** деса тўғрироқ бўлади. **Ис-**

тибдод чекланмаган ҳуқуқ билан жабр-зулм ўтказиш демакдир. Бу сўзда босим ҳам, ҳақсизлик ва шафқатсизлик ҳам, зиндон азоблари ҳам бор. Истибдод **дод** сўзига ўзакдош эмас. Лекин бу калимада жабрдийдаларнинг доду фарёди эшитилиб туради.

Мустабид тузумнинг тутқунлиги – **истибдод**, **мустақил** Ватаннинг эркинлиги – **истиқлол**. Истибдоднинг заволи, истиқлолнинг камоли мангу бўлсин.

ҚОЙИЛ!

Биз гапни қойил қиламиз, бошқаларга қойил бўламиз, лекин **қойил** ўзи нима, маъноси қандай – суриштирмаймиз. **Қойил** – сўзловчи дегани. Бу сўз аслида сўзамол одамга нисбатан ишлатилган. Гап билган **қойил**, иш билган **омил** аталган. Қойиллар ва омиллар баҳсида сўзамоллар устун келган чоғи, **омил** сўзи чекиниб, **қойил** сўзи ғолиб бўлди ва **омил**нинг худудларини-да эгаллади. Ишга устани ҳам **қойил** дейдиган бўлдик. Биров тўп тегишни **қойил**латса, биров ёғоч йўнишни **қойил**латади. Биз эсак уларга қараб жим турсак ҳам **қойил** бўламиз. Ҳунар эгаси **қойил** мақомини олгач, ўринлатиб ба-жарилган ишни **қойилмақом** дейдиган бўлдик...

Бу оламда қойилмақом ишлар кўп. Ёқа ушлаб тавбалар дейсиз. Нашриётда муҳаррир бўлиб ишлардим. Бир шеърӣ баёзни босмаҳонага топширдик. Бир ой ўтиб терилган нусха – корректура келди. Не кўз билан кўрайликки, бирор саҳифа беҳато ёзилмаган. Ҳарф терувчи ҳамма шеърларни ўзи тушунганча тўғрилаб чиққан. **Музофот мукофот**-га, **мухаммас мусалласга**, **пеша тешага** айланган. Ҳаммасидан қизӣғи, бир ғазалхон шоиримизнинг, **Не муаттарликки бор, ул мушки анбардин келур**, деган сатрини **мушук омбордан келур**, деб ту-

затибди. Ўша ҳарф терувчини суҳбатга чақирдик. Хатоларини кўрсатдик. У эса узр айтиш ўрнига биз билан баҳс қилишга тушди. “Мушук омбордан келади-да, бошқа қаердан келади”, деб туриб олди. Биз сўзларнинг маъносини чақиб, козоқнинг тўққиз пулидек қилиб тушунтирганимиздан кейин ҳам хатосини бўйнига олмади, ўзимизни айбдор қилди. – Одамзод тушунадиган қилиб ёзинглар-да, – деди у бизга ва ғолибона қадам ташлаб чиқиб кетди.

Ўшанда биз ижодкорлар, муҳаррирлар эмас, оддий ҳарф терувчи устун чикди. Унинг айтганлари ўша замоннинг сўзи, давлатнинг, ҳоким мафқуранинг талаби эди. Йўқсил маданияти дея аталган дунёқарашнинг ифодаси эди. Биз ҳаммамиз насл-насабимизнинг уламо, мударрис ўтганини яшириб қашшоқ, батрак бўлган дея кечмишимизни улуғлардик, ёзган шеърларимизнинг оддийлиги, жўнлиги билан мактанар эдик. Шоир учун энг буюк мактов – шеърининг оддийлиги ҳисобланарди. Етмиш йил ҳокимлик қилган бу сиёсат бошқа тиллар каби ўзбек тилини ҳам абгор қилди.

“Одамзод тушунадиган қилиб ёзинглар-да!” Қойил! Лисоний бойлик юз минглаб сўзларни ўз ичига олади. Лекин инсонга тириклик ўтказиш учун уч-тўрт минг сўзни билиш кифоя. Кўчада ўйнаб юрган гўдакнинг луғат бойлиги юзта сўздан ошмайди. Унга шу етарли. Уни ҳам қойил деймиз. Агар ўша қашшоқликка сиғиниш мафқураси яна эллик йил давом этса, сўз хазинамиз гўдакнинг луғат бойлигидек бўлиб қолиши ҳеч гап эмас эди.

Жаҳолатнинг энг олий даражаси нодонлик билан ғурурланишдир. Куръонни танимаслик, тасаввуфни англамаслик, мумтоз шеърятни уқмаслик, тарихимизнинг улуғвор саҳифаларини тан олмаслик, халқ қадриятларини билмаслик ва бу билан

гердаиш ҳар бир амалдор учун фарз эди, юксак мартабаларга кўтарилишнинг равон йўли эди. Бундай кўзқарашни юрагига жо қилган кишилар ҳозир ҳам бор. Кулликка кўнган ва кўниккан бу тоифа кишилар хануз кечмишни соғинадилар, эгаллаган ўриндиқларини кўмсайдилар. Уларга ҳам **қойилмиз**.

Айтар сўзни айтдим. Яна нима демокчи эдим? Дарвоқе, гап орасида **қозоқнинг тўққиз пулидай**, деган ибора тилга олинди. Тўққиз пул нима эканини ёши улуғ кишилар билишади. Билмаганлар билиб кўйса ёмон бўлмас.

Авалло **пул** ўзи нима? Луғатларда **пул** юнонча сўз дейилган. **Тийин** маъносида. Форс тилида бу сўз **кўприк** демакдир. Ажабки, юнонча **пул** билан форсча **пулнинг** мазмуни туташ. **Кўприк** кирғокларни туташтирса, **пул** олди-берди қилувчи одамларни туташтиради.

Юртимизда пул муомаласи тарихи жуда қадим замонларга бориб етади. Соҳибкирон бобомиз зарб қилдирган олтин тангалар дунё сахнида ҳозирги доллар, евро каби қудратга эга бўлган. **Тангамиз** Россияга бориб **деньги** бўлди, **олтинимиз алтын** шаклига кириб пул бирлигига айланди. Қарангки, рус тангалари олтин эмас, кумушдан, кумуш аралашмасидан, бора-бора мисдан зарб этилиб, қадри тўққиз пулга тушганда ҳам номи **алтын** бўлиб қолаверди. Энг қадрсиз нарса **тўққиз пулга қиммат** дейилганидек, руслар, **ни гроша, ни алтына нет**, деб курук чўнтакни айтадиган бўлдилар.

Қозок тўғри ва содда халқ эмасми, сартчалик, ё ўзбекчалик савдога уста бўлмаган. Бухорода зарб қилинган турли-туман тангаларнинг ўлчовини фарқламай, савдони жўнгина русча пул ҳисобида қилган. Русларнинг **грош** дегани **уч пул, алтын** де-

гани *тўққиз пул* бўлган. Шу сабабдан оддий тушунарли нарсани *қозоқнинг тўққиз пулидай*, дейилади. Ажабки, бундай пул бирликларининг йўқ бўлиб кетганига юз йилдан ошса ҳам маталга айланган ибора ҳали тирик. Ҳикматли Сўзнинг умрбоқийлигига қойил бўлмай илож йўқ.

Пул ҳақидаги сўзни Ҳазрат Навоий сатрлари билан тугатгим келади. Улуғ устоз бу сўзнинг ҳар икки маъносини истифода этганлар:

*Киртик эрмаским, Навоий ўтгай ул чобук дебон,
Кўз қаро суйиға боғлайдур қамишлар бирла пул.*

Яъни кўз ёшим бамисоли оқиб келган сел, тошқин қора сув. Севгилим бу сойда ғарқ бўлмасин дея киприкларимни қамиш қилиб кўприк солдим. Гўзал ташбих, беқиёс муболаға!

“Сабъаи сайёр”да нўноқ котиблар устида сўз бораркан, улар учун китобат санъатидан кўра моддий манфаат юқори туриши шундай тасвирланган:

*Қора пул узра можаро қилса,
Юзидек сафҳани қаро қилса...*

Қора пул бу ўринда *арзимас чақа* маъносида келган. Қора чақа учун қоғозни қора қилувчи хат-тот қоғозни эмас ўз юзини қора қилади. Бошқа бир байтда айтиладики, инсонни икки дунё бахту саодатига олиб боручи йўл – сироти мустақим, ҳақиқат кўприги орқали ўтгувчи шариат йўлидир. Бу пулдан, яъни кўприкдан ўтмай жаннатга киролмассан.

*Сироти мустақим ўлди шариат
Ки, жаннат топмогунг ўтмай бу пулдин.*

Ҳазратнинг ушбу байти ила *қойил* сўзи ҳақидаги сўзга нуқта қўйдик.

ҚИЛИБ ТУРКЛАРЧА ЯҒМОНИ

Шаркнинг буюк шоири Ҳофиз Шерозийнинг дунёга доврўғи кетган нодир ғазалини биласиз, ёд олгансиз, севиб такрорлайсиз. Ғазал шундай байт билан бошланади:

*Агар он турки шерозий ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро.*

Шоир Хуршид маромига етказиб уни ўзбек тилига таржима қилган:

*Агар кўнглимни шод этса ўшал Шероз жонони,
Қаро холига бахш этгум Самарқанду Бухорони.*

Рус тилида бу байт шундай жаранглаган:

*О, если та ширазская турчанка
Захочет сердцем моим обладать,
Я не поспеюсь за родинку на щечке
Ей Самарканд и Бухару отдать.*

Бу гўзал байтда **Турки шерозий**, ёки **Шероз жонони** ва ё **Ширазская турчанка** дея ким тасвир этилган? Бунда не мажоз борки, қарийб етти юз йил ўтса ҳам унутилмайди, бизни ҳайратга солади. Нега Рум гўзали эмас, Чин париси эмас, айнан турк жонони учун шоир дунёнинг энг чиройли икки шахрини бағишлади? Бунда не ҳикмат бор? Туркнинг бошқалардан айрича белгиси нима?

Бу саволга жавоб излаб “Девону луғатит турк”ни варақлаймиз:

ТУРК – **Тангри ярлақагур Нух ўглининг оти.**
Бу от Нух ўгли Турк авлодларига Тангри берган номдир.

Улуғ Тангри айтади: “Менинг бир тоифа аскарим бор. Уларни Турк деб атадим. Уларни кунчиқарга ўринлаштирдим. Бирор халқдан

газаблансам, туркларни уларга қарши йўллайман.”

Бу нарса уларнинг (туркларнинг) бошқаларга нисбатан фазилатли эканини кўрсатади. Ҳатто Тангри уларга ўзи от қўйган, исм берган. Уларни энг баланд ерларга, хушҳаво жойларга ўрнатган ва ўзининг ботирларидан санаган. Туркларда кўркамлик, ёқимлилик, одоблилик, сўзининг устидан чиқишлик, дадиллик, камтарлик каби мақташга сазовор хулқлар сонун саноксиз...

Ушбу иқтибос “Девон...”нинг ўзбекча таржимасидан айнан кўчирилди. Эътибор беринг, туркларнинг фазилатлари саналганда биринчи навбатда кўркамлик айтилган. Дарҳақиқат, тарихга оид рисоаларда туркларнинг адил қоматли, хушсуратли инсонлар экани ёзилади. Айниқса шеърятда *турк* сўзи гўзаллик тимсолига айланган. Ҳофиз байтида ҳам *турки шерозий Шероз гўзали* маъносида келган. Шоир Хуршид байт моҳиятини чуқур англаб, *Шероз жонони*, дея аслиятга мос сўзни топа билган.

Турк атамасининг яна бир мазмуни бор. Барча эски луғатларда бу – *халқ номи* экани билан бир қаторда *жангарилик, жанговарлик, аскарлик* маънолари ҳам айтилган. *Турк* ёнида *турктоз, турки торож, турки яғмо, турки фалак, турки хито, туркизарб, турки ҳижоз, туркона аёғ, туркона соз, туркигўй* сингари сўзлар келади ва уларнинг ҳар бирида халқ тарихи, хос белгилари яшириндир.

Сиз *турктоз*нинг отлик аскар эканини, *турки торож, турки яғмонинг* жангу жадал маъносини биласиз. *Турки фалак* – Миррих сайёраси, Марс демакдир. Қадимги юнонлар жанг, киргин тангрисини Марс деганлар ва Миррих сайёрасининг қизил рангида қон белгисини кўриб, уни ҳам Марс атаган-

лар. Шарқда туркнинг жанговарлиги шу даражада машҳур бўлибдики, Миррихни ҳам **турки фалак** дея атабдилар. Бу халқнинг кўркам чехраси, юзидаги нур тилларда дoston бўлибдики, **қуёшни турки хито**, яъни Хитойдан, шарқдан кўтарилган **турк** дебдилар. Туркнинг хусни, баходирлиги, шаҳарлар устига от солиб келиши шеърий мажозга айланибди. Шоирлар маъшуканинг гўзаллигини ҳам, юракни забт этишини ҳам, ошиқ жонига офатлигини ҳам, ёрдан етган хижрон изтиробларини ҳам **турки яғмо** сўзи билан ифодалайдиган бўлдилар.

Ҳофизнинг ўша машҳур ғазалида шундай байт бор:

*Фигон к-он лўлиёни шўхи ширинкори шахрошуб
Чунон бурданд сабр аз дилки, туркон хони яғморо.*

Бу байт маъносини таржимон шоир соддагина қилиб ўзбекчага шундай ўгирган:

*Шу алдоқчи, қизиқчи, фитнагар шўхлар қўлидан
Кўнгулдан элтдилар сабрим, қилиб туркларча
яғмони.*

Алдоқчи, қизиқчи, деган сўзлар сизга жуда жўн, мумтоз шеърият услубидан йироқ туюлиши мумкин. Балки, байтдаги форсий сўзларнинг хаммаси ўзбек мумтоз адабиётда бор-ку, нега Ҳофиз сўзлари таржимада айнан қолдирилмаган, дерсиз. Гап шундаки, халқимиз эски ўзбек тилини унутиб қўйган, буюк шоир ишора қилган тимсолларни англашдан йироқ эди. Ҳозир ҳам шундай. **Лўлиён, ширинкор, шахрошуб** сўзларини замонавий луғатлардан тополмайсиз. Шу боис шоир Хуршид байтни жўнгина, бизга тушунарли қилиб ўгирган.

Фақат турклар эмас, бошқа бир неча халқлар ҳам

ўзларининг хос белгилари билан тимсолга айланганлар. Ўзбекнинг тўғрилиқ ва соддалиги, лўлининг шўхлик ва алдоқчилиги, хиндунинг нозу карашмаси, корачалиқ белгилари ташбихларга сингиб кетган. Ҳофизнинг ушбу ғазалида хинду ҳам, – *ба холи ҳиндуяш бахшам* – турк ҳам, – *турки яғмо, турки шерозий*, лўли ҳам, – *лўлиёни шўх* – бор. Уларнинг ҳар бири катта меҳр билан тилга олинган. Дунё билган, таниган халқлар, шуҳрат топган жой номларининг тизилиб келгани – *Самарқанду Бухоро, Рукнободу Мусалло* – дилбар самимият, юксак маҳорат билан омихта бўлиб, ғазалнинг жаҳоншумул доврўғини таъминлаган.

ИЛМИ ҒАЙБ

Болалигимизда “мушт кетди” деган ўйинимиз бўларди. Маҳалла болалари бир қаторга тизилиб ўтирардик. Ёши каттароқ, донороғимиз бошловчилик килар, қаторда биринчи ўтирган боланинг қулоғига шивирлаб бир сўз айтарди. У бола эшитган сўзини ёнидаги ўртоғининг қулоғига шивирлар, ўртоғи ўртоғига айтиб, ўн-ўн беш тилдан ўтгач, охирги бола эшитган сўзини овоз чиқариб айтарди. Бу сўз одатда бошловчи айтганидан тамоман бошқа бир сўз бўларди. Аслида *тошбақа* бўлса, охирида *мошкичирига* айланарди. Маза қилиб кулишардик. Бошловчи ким нима эшитгани, кўшнисига нима деганини бирма-бир сўраб чиқарди. Тошбақанинг қай йўсин мошкичирига айлангани маълум бўларди. *Тошбақа* – *бошқача* бўлиб, *бошқача мошқачага* айланиб, у ҳам *мош қанча* шаклини олиб, яна уч-тўрт юмалаб *мошкичири* бўлгани ажиб ҳангома эди.

Ўйласам, Сўз оламининг эврилишлари улкан “мушт кетди” ўйини экан. Ҳар калима минг-

лар, миллионлар тилидан ўтиб, баъзан аслиятга мутлако алоқасиз сўзлар пайдо бўларкан. Биз эсақ шахру кишлоқларимиз, минг хил ашёларимиз, дарахту кўкатларимиз номини танитай, асли нима эди, деб юрар эканмиз. Қўқон – хўк – тўнғизга кон бўлган, Форишнинг номи Париж, Паркент аслида Парикент эди, дея тахминлар қиламиз. Форишга қўшиб Фарғонадаги Боғдод, Самарқанд яқинидаги Мотритга Соҳибқирон бобомиз ном берганлар, Париж, Мадрид, Бағдод шаҳарлари номи билан кишлоқларни атаганлар, дея ривоят тўқиймиз. Ҳақиқат эса тилсим қулфлик сирлар сандиғи ичида яширин, уни аниқлашдан кўра тошбақанинг мошкичирига айланганини билиш осонроқ экан.

Бундай ҳол фақат бизларда эмас, дунёнинг барча тилларида бор. Жуда кўп мамлакатлар, элу элатларнинг номи қандай маънони англатиши, аслида қандай аталгани номаълум. Биз ўзимиз ҳам *ўзбек* деган номимиз қачондан бери мавжуд, асл маъноси нима, тахмин қиламиз холос. Ҳар янги топилган ҳужжат шаҳарларимиз ёшини улғайтириб боргани каби ҳар янги археологик кашфиёт тарихимиз тўғрисида янги фаразларни яратади.

Дейдиларки, халқ ва мамлакат исмининг мазмунини бошқа тиллардан ахтариш даркор. Негаки, ном халқнинг ўзига эмас, яқин ва узок қўшниларга керак, уларни бошқалардан фарқлаш учун керак. Араблар бошқа ҳамма халқларни *Ажам* деганлар, ҳиндлар учун ўзларидан бошқа барча *Хурросоний* бўлган. Тошкентлик ҳам тошкентлик бўлмаганларни *Анди* атаган. “Ўтган кунлар”да бу тўпори одат ёрқин бадийий ифодасини топган.

Биз ўз миллатимиз номини ўзбек деймиз ва ўзига бек бўлган халқ дея талқин қиламиз. Қозоклар, ўзбек ўз оғам, дейди. Бу ҳикматли сўз ўзбеклар ҳам

кадимда кўчманчи чорвадор халқ бўлгани, қозок билан ёндош поёнсиз яйловларда от сургани учун айтилган бўлса ажабмас. Ҳазрат Навоий ҳам ўзбекни чўл фарзанди, бағри кенг, содда бир қавм шамойилида суйиб тасвир этганлар.

*Ҳалол она сутидекдур гар ўзбаким тутса
Тобук қилиб юкуниб тўстагон ичида қимиз.*

Тобук қилиш – эгилиш, тавозе кўрсатиш дегани. Тўстагон – кимиз ичадиган ёғоч коса. Бугунда чойхўр дея ном чиқарган ўзбек, демакки, Навоий замонида қозок қардоши каби кимизхўр бўлган, кўшни халқнинг ўз оғаси бўлган. **Қозоқ-чи?** Унинг номи қандай пайдо бўлди? Мирзо Бобур ўзининг қувғинда юрган чоғларини **қозоқ** деган ибора билан баён этган: “Андижонга келгандан сўнг Али Дўстнинг атори тамом ўзгача бўлди. Менинг била **қазоқликлар**да ва меҳнатларда бўлгон кишилар била ёмон маош қилиша киришди.” Қазоқлик ва меҳнат – **қочоқлик** ва азоб-укубат демакдир. Яна бир ўринда: “Тўлун Хожа отлик Бориннинг мардона ва саромад **қазоқ** йигитларидан эди...” дейилган. **Қазоқ** бу ерда **сахро одами**, кенгликларда юрган **озод одам** маъносида келган. Бу каби ном олган халқлар, қавмлар дунёда бор. Дон, Кубан **казаклари** ҳам қозоққа отдош бўлганлар. Қозокнинг эрки ўз қўлида бўлганидек, казак ҳам **вольный казак** дейилган. **Поляк** дала одами, сахройи дегани. Кипчок даштидан Русияга таҳдид солган кўчманчи халқлар ҳам **половецлар**, яъни сахройилар эди. **Украина** – чекка ер, эски ўзбек тилида айтсак, **қир** маъносини билдиради. Бу ўлкада яшаган **гайдамаклар** ўзимизнинг **ҳайдамак** сўзимиздан ном олганлар. Улар ҳам, болқонда озодлик учун курашган **гайдуқлар** ҳам қозоққа отдош десак бўлади. Руслар **край** деб атаган жами ерларни

қир десак адашмаймиз. Айтаберсам, дунёнинг ярми козок бўлиб чиқади.

Агар биров сизга Ўзбекистон, Қозоғистон – ўзбек ва козоқлар тўхтаган *станция*, деса албатта куласиз. Кулманг. Форсча *истодан* ва *ситон*, инглизча *stand* ва *station*, русча *становиться* ва *стан* (*полевой стан, летний стан*), француз тилидан русча орқали бизга етиб келган *станция* ва казаклар яшайдиган *станица* – бари бир ўзакдан чиққан. *Стан* – туриладиган ер, *село* – ўтириладиган ер. Шу ўринда бир савол: *остона* сўзи ҳам *ситон* билан қариндошми? Ундай десак, *дўстона, мардона, ошиқона* деган сўзларимиз бор. Уларда ўзак *дўст, мард, ошиқ* бўлгани каби *остонанинг* ўзаги *ост* бўлиши керак. Ахир *остона* остимизда бўлади-ку! Мабодо сиз бу ишончли, мантикли гапга хўп десангиз... янглишасиз. Шоир сўзи ёлғондир, деган қадимги ибора рост бўлиб чиқади. *Остона* ҳам *ситон* ўзагидан. *Ситона* ва *остона* бир сўз.

Остонани биз *бўсага* деб ҳам атаймиз. *Бўсага* қандай сўздан олинган? Бу саволга шоирона жавоб шундай:

*Ўпмокқа кўлин бермади, остонани мен зор
Ўндим, бўсага бўсага ном олмади бекор.* Яъни, ёр кўлидан ўпмокқа борган ошиқ ниятга етолмай, остонасини ўпиб қайтди. *Бўсага* аслида бўса учун, *бўсага*, асл ўзбекча айтсак, *бўсага* жой демақдир. Сиз бу лутфни тушунасиз ва шоирни ёлғончига чиқармайсиз, деб ишонаман. *Бўсага* асли қандай сўздан олинган? Буни бизга олимларимиз айтсин.

Ситон сўзи аслида санскрит тилидан тарқалган, дейилади. Ҳозир ҳеч ким санскрит тилида гапирмайди. Бу каби умрини тугатган тиллар дунёда кўп. Улар минг-минглаб сўз ва атамаларни ўзлари билан кабрга олиб кетганлар. Бизга Сўз қандай шаклда

етиб келган бўлса, шундай айтамыз, қай мазмунни касб этган бўлса шундай қабул қиламыз. Одамзодга аён бўлмаган ва аён бўлмас, биргина Тангри таолога маълум сирлар олами *илми гайб* дейилади. Сўзнинг мўъжизавий дунёси ҳам инсон ақли етмас *илми гайб* дир.

БАРКАМОЛ СОДДАЛИК

Одатда шоирлар маҳорат пиллапояларидан юксалиб, аввал соддаликдан мураккабликка, сўнг мураккабликдан яна соддаликка қараб борадилар. Лекин бу орқага қайтиш эмас. Икки соддалик ўртасида ер билан осмонча фарқ бор. Дастлабки соддалик жўнлик даражасида бўлса, кейингиси баркамоллик саналади. *Шеърим соддаликда шухрат қозонган*, деб ёзганда Ғафур Ғулом бадий маҳоратнинг юксак босқичини кўзда тутган.

Ўйласам, тиллар тараққиёти ҳам шундай босқичлардан ўтар экан. Дунёда луғат бойлиги мингта сўзга етиб-етмайдиган ибтидоий қабилалар ҳам, сўз хазинаси миллиондан ошадиган мутараққий миллатлар ҳам бор. Қабила учун мингта сўз етиб ортади, лекин маданияти юксак халқларга миллион ҳам камлик қилиб, бошқа тиллардан сўз оладилар.

Тилларни қиёсий ўрганувчи олимлар сўз қурилишининг соддалигини, қоидаларнинг аниқ ва изчиллигини, истисноларнинг камлигини муайян тилнинг баркамоллиги деб қарайдилар. Бу айтилган ҳақиқат. Тил тараққий этгани сари чигалликлардан қутулиб борар экан. Шу ўлчов билан торозуга қўйсақ, ўзбек тили дунёнинг энг ривожланган тиллари қаторида туради.

Баркамоллик сўз яшашнинг соддалиги, қулайлигидан бошланади. Биз икки сўзни ёнма-ён қўйиб, ортиқча қўшимчаларсиз янги сўз ясаймиз. *Сопол*

товоқ, темир йўл, бол қошиқ, ёғоч оёқ, тахта кўприк, тилла узук, деймиз-кўямиз. Бошқа тиллардаги каби икки сўз ўртасига воситачи тиркама кўйиб ўтирмаймиз. Инглизларда ҳам сўз яшаш жуда оддий. *Оёқ*нинг ёнига *тўп*ни кўйиб, *футбол* сўзини курганлар. Ўзбекчада *оёқ тўп* деса бўлади. Лекин рус тилида *нога* билан *мяч* ўзича бириколмайди. Уларни кўшиш учун дастлаб *нога* сўзини сифатга, яъни *ножной*га айлантириш керак. Энди *мяч* сўзининг музаккар ё муаннаслигини, мужской ё женский родда эканини аниқлаш лозим. Охирида юмшатиш белгиси бор сўзларнинг ярми музаккар, ярми муаннас. Буни аниқлашнинг коидаси йўқ. *Мяч ножной* бўладими ё *ножная*? Нега *нога* сўзи сифат шаклига кириб *нож* бўлди ва *пичоққа* айланди? Билмаган одам билмайди. Бундай мураккабликлар тилнинг безаги эмас.

Биз ўз тилимиздаги соддалик ва аниқлик қадрига етишимиз керак. Бошқа тилларга таклид қилиб сўз яшаш коидасини илмий тахрирдан ўтказишга ҳожат йўқ. *Нон дўкони, қўл соати, қор одами, кўз ёши* – ясама сўзлар. Оддий халқ – *қўл соат, нон дўкон, қор одам, кўз ёш* дейди ва ўзбек тили коидасига риоя қилади. Қоида яратувчилардан кўра тўғрироқ айтади. Ахир *билак узуги, ер ёнгоги* демаймиз-ку. Ҳамма бирдай *билагузук, ерёнгоқ* дейди.

Ўзбек тилида отлар ва феъллар жинси фарқланмайди. Сўзларнинг музаккар-муаннаси, эркакча-аёлчаси йўқ. Ҳаммаси бир хил. Бу ҳам сўзлашни осонлаштиради. Мен ўзим шунча йил рус тилида муомала қилиб, ҳали-хамон родларни адаштираман. Нега день – мужской, ночь – женский родда? Нега октябрь – тёплый, осень – тёплая? Не сабаб дичь – бошқа, соболь – бошқа жинсда? Мен учун тушунарсиз. Ўз тилимдан кўймасин, дейман.

Биз бирор калимага оддийгина *чи* кўшсак касб-ҳунар эгасининг номи чиқади. *Ишчи, ёзувчи, ўрмончи, бўёқчи, асалчи* каби. Бундай содда сўз яшаш ҳам барча тилларга хос эмас. Руслар биз сананган атамаларни *рабочий, писатель, лесник, маляр, пчеловод* дейдилар. Ҳунар эгаси яшашнинг шакли кўпу аниқ коидаси йўқ. Ҳар бирини алоҳида ёдлаб олиш керак бўлади.

Биз бирор ишга ё воқеага сабаб бўлган одамни *сабабчи* деймиз. Рус тилида *причина* бор, лекин бу сўздан *сабабчи* ясаб бўлмайди. Шу боис тўйтантана сабабчисини ярим ҳазил билан *виновник торжества* дейдилар. Бошқа сўз бўлмаса нима қилсинлар?

Жўналиш келиши яшаш ҳам ўзимизда осон. Ҳамма сўзга тиркаса бўладиган *га* кўшимчамиз бор. Руслар Киевга борсалар *в Киев*, Украинага борсалар *на Украину*, дейдилар. Уйга кетсалар – *домой*, ишга кетсалар – *на работу*, ишхонага эса – *в кабинет. Кавказга бошқа, Боқуга бошқа, далага, овга бир хил, тоғларга, дарёга бошқа хил, даволанишга алоҳида, шифохонага алоҳида сўқмоқ орқали борадилар. Бу сўқмоқларда адашиш ҳеч гап эмас.*

Киймоқ ва кийдирмоқ кўпгина тилларда бир хил айтилади. Руслар ҳам ҳар икки ҳолатда *одевать* сўзини ишлатадилар. Бизлар ўзимиз *киямиз*, бошқага *кийдирамиз*, иккинчи одамга айтиб учинчи одамга *кийдиртирамиз*, ҳатто уч кишини ўртада восита қилиб тўртинчи одамга *кийдиртиргизамиз*. Қани бу ишни бошқа исталган тилда бир сўз билан айтиб кўринг-чи! Овора бўласиз!..

Бу сўзларни сиз ўзбек тилига тенг келадиган тил йўқ экан, деб тушунманг. *Муҳокаматул лугатайн* ҳам бундай мақсадда ёзилмаган. Баҳсимиз она тилимизнинг кенг имкониятлари тўғрисида, ҳеч бир

тилдан кам эмаслиги устида бормоқда. Очиғини айтиш керак, луғат бойлигида биздан устун, сарфу нахви бизникидан мукамал тиллар бор. Абдулла Қодирий *меҳробдан чаён* иборасини русча шаклдан олган. Ўзбекчада *меҳробдан чиққан чаён* бўлиши керак эди. Биз ҳеч вақт *қишлоқдан одам*, ёки *тандирдан патир* демаймиз. *Қишлоқдан келган одам*, *тандирдан узилган патир* деймиз. Лекин сўзнинг энг яхшиси энг қисқаси бўлади. Рус тилидаги шакл қисқароқ ва соддароқ бўлгани учун Қодирий бобога маъқул келибди. Улуғлар кўйган кадам албатта ўзининг издошларини топар экан. *Меҳробдан чаён*га таклидан *ён дафтардан кўчирма*, *қишлоқдан хушxabар*, *яхшидан ибрат* каби сарлавҳалар кўямиз. *Мозийдан садо* номли журналимиз бор. Пушкиннинг машҳур шеърини *Қуръондан иқтибос* деб таржима қилганмиз.

Ўзбек тилининг яна бир фазилати – маънодош сўзларга бойлиги. Бошқа бир муқобили йўқ калимани топиш қийин. Бу сифат илмда тафталогия деб аталувчи меъдага тегадиган қайтарикларнинг олдини олади. Ҳозиргина сўз деган сўзни такрор айтмаслик учун *калима* дедик. *Сухан* десак ҳам бўлади. Бошқалар, масалан, тил мавзусида рисола ёзсалар, *тил* деган сўзни жонга теккунча қайтарадилар. Чунки уларда бу тушунчани билдирувчи бошқа истилоҳ бўлмайди. Биз *тил* ҳам, *лисон* ҳам, *забон* ҳам дейишимиз мумкин.

Тилимизда шаклдош сўзлар ҳам бисёр. *Тур* сўзида юз тур маъно ва маъно ранглари бор. Ўрнингдан *тур*, жойингда *тур*, сўзингда *тур*, ҳали шошмай *тур*; маҳсулот *тури*, *тур*лича ҳолат, *тур*ланадиган одам; мусобақанинг биринчи, иккинчи *тури*; *Тур* тоғи; сарфу нахв истилоҳи – *тур*ланиш ва тусланиш... Ёки *бор* сўзининг рангинлигига

каранг! Мактабга *бор*, вақтинг *бор*, неча *бор* айтдим... Мумтоз адабиётда *бор* сўзининг юк маъноси ҳам бор. *Бори дил* деб дил юки, калб изтироблари айтилади. Сарой маъмурлари *бор аҳли* дейилади. *Бор* – мевани ҳам, *ижозат*ни ҳам, *ёғдирувчини* ҳам англатади. *Зулфи анбарбор*, деганда хушбўй анбар таратувчи сочни тушунамиз.

Бир сўзда кўп маъно бўлса тилнинг шираси ортади. Чиройли сўз ўйинлари килиш, аския айтишга имкон беради. Бундай нозик маъно товланишлари зукко одамларга завқ бағишлайди, шеърятда ийхом санъати, туюқ санъатини ҳосил қилади. Мирзо Бобур: *Нечаки бориб эшигига бор топмадим*, деганда *бор* сўзининг тўрт маъносини кўзда тутган. *Эшигига бориб* деганда *бор* – *бормоқ* феълининг ўзаги, *бор* топмадим, дегандаги *бор борлик*, *мавжудлик* ифодаси. *Бор топмадим* иборасининг яна бир яширин маъноси – *ижозат топмадим*, *рухсат ола билмадим*. Байтда ошкор айтилмаган, фақат кўзда тутилган яна бир маъно – *нечаки бориб* иборасининг *нечаки бор* қисмида яширилган. Бу ўринда *нечаки бор* – *неча марта* мазмунида келади. Ошиқ маъшука эшигига неча *бор борди*. Ёр ҳар гал уйда йўқ бўлади, *бор* топиб бўлмайди. Кўрмоққа ижозат, яъни *бор* олиш ҳам имконсиз. Чунки ёрнинг ўзи *бор* эмас. Бундай санъат имкони ўзбек тилидек бой ва рангин тилдагина бор.

Ўзбек тилининг яна бир қулайлиги – кўплик яшашнинг осонлиги. Рус тилида *дед* – *деды, отец – отцы, мать – матери, брат – братья, сестра – сёстры, ребёнок – дети* шаклида кўпайтирилади. Мана сизга биргина яқин қариндошлар ичидаги кўплик шакллари. Бу хил усуллар кўп, лекин умумий қоида йўқ. Ҳар бир ҳолатни ёд олиш керак. Араб тилида ҳам шу мураккаблик бор. *Фанлар* –

фунун, олимлар – уламо, набийлар – анбиё, хаёл – хаёлот кўринишида жам бўлади. Уларнинг бари-ни ёд олиш араб тилини ўрганувчиларга осон эмас. Ўзбеклардаги битта *лар* шоҳу гадога баробар.

Тилимиздаги яна бир енгиллик шуки, саноғи ай-тилган нарсаларга кўплик белгиси *лар* кўшилмайди. Бу мантикан тўғри, чунки саноқнинг ўзи кўпликни ифода қилади. Рус, инглиз тилларида саноғи маъ-лум нарсаларга ҳам кўплик белгиси қўйилади. Бу икки тил таъсирида бизларда ҳам *ўнта китоблар, ўн иккита курсилар* дегувчи чала муллалар пайдо бўлди. Бу ҳол ўз она тилининг фазилатини билмас-лик, менсимасликдир.

Дунё тилшунослари эътироф этган, соддаликда буюк, бойликда уммон тилимиз бор. Унинг ижодко-ри донишманд халқимиз, элнинг минг йиллар даво-мида етиштирган улуг олимлари, шоирлари, закий фарзандлари. Бу улкан бойлик бизники, қонуний мерос эгаси биз бўламиз. Биз миллионерлармиз. Бу хазинани асраб кўпайтирмақ ҳам, совурмақ ҳам мумкин. Очиғини айтганда сўнгги юз йил ичида тил бойлигимиз совурилди.

Бир замон сафарда, турли миллат адиблари жам бўлган даврада, *до свидания* сўзининг ўзбекчаси нима бўлади, деган саволга *чао* дея жавоб қайтариб дўстларимни кулдирган эдим. Ўша вақтда, дар-ҳақиқат, *чао* бутун дунёда удум бўлган, инглиз ҳам, хитой ҳам, ўзбегу козок ҳам *чао* деб хайрлашар эди. У жавобим ҳазил эди, холос. Энди қардошлар даврасида бу хил саволдан чўчийман. Кўпгина ри-вожланган тилларга таржима бўлган халқаро атама-лар ўзбекчада йўқ. Жуда узоқ вақт ҳоким бўлган, ҳозирда ҳам ўрнини бўшатмаган кўзқараш, яъни бундай истилоҳларни таржима қилиб ўтириш керак эмас, деган ғоя тилимизнинг бой имкониятларини

йўққа чиқариш демакдир. Нега арабчага, немисчага, русчага таржима килинган атама ўзбекчада бўлмаслиги керак? Руслар оксиген, водород, аэроплан каби сўзларни аллақачон кислород, водород, самолёт қилиб олганлар. Биз дангасалар эсак русчадан кўчирганмиз-қўйганмиз.

Истиклол билан бирга ўзликни тиклаш замони келди. Тил – ўзликнинг бош белгиси. Ўз кадрини билмаган ўзганинг кадрини билмас, деган ҳикмат бор. Биз ўз она тилимиз кадрига етсак, араб тилининг бойлиги ва мукамал қурилишини кадрлаймиз, форс тилининг нафосати ва гўзаллигидан баҳра оламиз, инглиз, рус тилларининг кудратини ҳис қиламиз. Уларни чуқур ўргансак рақобат тўла бу оламда бамайлихотир қадам ташлаймиз.

НАРХИ НАВО ВА ОБУ ҲАВО

Биз *наво* сўзининг биргина маъносини биламиз. Ҳазрат Навоийга тахаллус бўлган *куй, қўшиқ, оҳанг*ни тушунамиз. Дарҳақиқат, *наво* аксар шу мазмунда келади.

Бир вақтлар “Муштум” журналининг, *нарх-навони* қандай тушунтирасиз, деган саволига шундай ҳазил жавоб берилган эди:

*Наво – қўшиқ, мусиқа, оҳанг,
Нарх маъноси – баҳо бўлади.
Нархни кўриб ашула айтсанг,
Ўшанда нарх наво бўлади.*

Бу аскиянамо жавоб *наво* сўзини фақат бир маънода тушунувчиларга ҳам қаратилган ҳазил эди. Аслида, *нарх-навонинг* ашулага алоқаси йўқ. Ҳаёт учун зарур бўлган нарсалар мажмуи ҳам *наво* дейилади.

*Навосиз улуснинг навобахши бўл,
Навоий ёмон бўлса, сен яхши бўл!*

Сиз кўп бор эшитган бу байтдаги *наво* айнан шу мазмунда. *Навосиз* улус – эҳтиёжманд халқ. *Бенаво* ҳам шу. *Навобахш* бўлмоқ – бенаволарга нажоткор бўлмоқдир. Улуғ шоир ва давлат арбобининг ўз укаси Дарвешалига қилган насихати юксак инсонпарварлик тараннуми бўлиб қалбларимиздан жой олган.

Нархи наво – фақатгина лозим нарсалар баҳоси эмас. У кенг тушунча – бозорнинг аҳволи, қимматчилик ё арзончилик белгиси, халқнинг турмуш даражасига кўрсаткич.

Наво сўзи тўғрисида бир оғиз сўз: Бу калиманнинг маънолари кўп. *Тартибу интизом, ризқу емак, лашқару қурол, бойлигу равнақ, фарзанду авлод, сабру шукрона, тухфаю садақа, тутқунлигу занжир ..*

Ҳофиз Хоразмийнинг шундай байти бор:

*Фақр йўлига бос қадам, изла навони дам-бадам,
Хони жаҳонда чунки йўқ ҳеч наволага наво.*

Биринчи сатрдаги *наво* – *сабру шукрона* маъносида келган бўлса, иккинчи сатрдаги *наво* – *равнақни* билдиради. Шоир айтмоқчики, эй инсон, бойликка ружу қилма, фақирликка сабр қил, шукрона айт. Бу дунё дастурхонидан еган лўқманг – наволанг сенга руҳий равнақ, камолот келтирмайди.

Донишманд халқимиз икки сўзни қовуштириб учинчи сўз ё атама яшашга омил. *Сув* билан *ҳаво* бирикиб русча *погода*, инглизча *weather* маъносидаги *об-ҳаво* сўзи пайдо бўлди. Дарҳақиқат, об-ҳаво сув билан ҳавонинг ҳолати, ҳаракатига боғлиқ тушунча. Намлик, ёғин-сочин, оқар сув, денгиз ҳамда ҳавонинг иссиқ-совуқлиги, шамолнинг кучи об-ҳавони белгилайди.

Бобур Мирзонинг *об-ҳаво* сўзи гўзал шеърый санъатга айланган шундай байти бор:

*Оху ёшимдин ортадур заъф, эй табиб,
Билдим, ярашмас эмди бу обу ҳаво манга.*

Яъни, йиғлаб кўз ёш тўкканим, ох урганим сайин заифлигим ортиб бормоқда. – Кўз ёш тўкишда сувга, ох тортишда ҳавога ишора бор. – Демак бу сув, яъни об ва ҳаво менга тўғри келмай қолди, дейди шоир ва кўз ёш, оху фарёднинг фойдасизлигини айтиш билан бирга Ҳиндистоннинг об-ҳавоси ўзининг соғлиғига ярашмаслиғига ҳам ишора қилади. Коса тагида яна бир нимкоса бор. Маълумки, дарди оғирлашган беморга табиб, об-ҳавони ўзгартиринг, дейди. Шоир калбидаги юрт соғинчи, айрилиқ дарди, об-ҳавони ўзгартириш орзуси ҳам байтда ўз ифодасини топган. Мана бу сатрлар ҳам Мирзо Бобурники:

*Ковун бирлан узумнинг ҳажридан кўнглимда гам
ҳар су,
Оқар сувнинг фироқида кўзимдан ҳар дам оқар
су(в.)*

Ҳиндистон меваларга бой, лекин ҳеч бири қовун билан узумнинг таъмини бермайди. Бу ҳақда Бобурномада ҳам айтилган. Шоир қовун ва узум воситасида ўз она юртининг беқиёс табиати ва иқлимини таърифлайди ва қалб соғинчини изҳор қилади. Байтда ҳар томон маъносигаги **ҳар су** билан **оқар су** (сув) ёндош келиб ажиб шеърӣ санъат – ийҳом пайдо бўлган. **Оқар сув** билан кўзимдан **оқар сув** ибораларида **оқар** сўзи бир ўринда сифат, яна бир ўринда феъл.

Биз нархи наво билан обу ҳаво истилоҳларининг маъзини чақишга ҳаракат қилдик. Тилимизнинг сўз ясаш имконлари устида фикрлашдик. Гапни шу ерда тугатсак ҳам бўларди. Лекин об-ҳавонинг инглиз тилида *weather* деб аталиши менга бошқа бир

сўзни эслатди. Ҳавонинг ҳаракати рус тилида *ветер* дейилади. Бу сўз *weather* билан қариндошми? Ва ё фалак маъносидаги *сунехрнинг sphere, сфера, атмосфера, стратосфера*га алоқаси борми? Бу саволларга жавобни инглиз, рус тилларини сув қилиб ичиб юборганлар берсин. *Фирдавс* билан *paradise, ситора* билан *star, йўғурт* билан *yogurt* эгизак эканини ўзимиз ҳам биламиз. Жаҳон тилларида туркий, форсий калималар тўлиб ётибди. Биз турли тўқималар билан уларни кўпайтиришимизга ҳожат йўқ. *Грамми* – *гирромга*, *матрасни* – *мадрасага* боғлаб маъно чиқараман, десак бошқаларга кулгу бўламиз. Яқинда бир ўртоғимиз янги гап топиб келди: Аргентинани ўзимизнинг *аргин* деган уругимиз очган эмиш. *Аргентина* – *аргин тинган* жой экан. Бу кашфиётга жавобан бошқа бир дўстимиз қочирим қилди: – Гапинг тўғри. Бу юртдан чиққан *Марадона* ўзимизнинг *Мардон* бўлади. *Чили* – чиллакидан, *Куба* – *Кубадан* олинган. Яна биров, *Аляска* ҳам ўзимизнинг сўз, сафарга чиққан ўзбек, қаёққа кетаяпсан, деган саволга – *олисга*, деб жавоб берган, ўша *олисга* – *Аляска* бўлган, деди. Аския пайрови уланиб кетди. – Бизнинг кишлоқдан Гафир ва Амир деган ака-ука сайёҳлар чиққан, – деди яна биров, – Икковлон йўлга чиқиб, Гафир ака борган ер – Гафрика, Амир ака етган ер – Америка бўлган. Африка аслида – Гафрика эди. У ерлилар *Ғ* ни айтолмаганлар. – Ўша куни ҳазил-ҳазил билан дунёни эгаллаб қўйдик.

Бу ҳикояни айтишдан мақсад, биз қилган айрим тахминлар ўша пайровга ўхшаб кулгили эмасмикин?

Ветер билан *weather, сунехр* билан *сфера* тамоман бошқа сўзлар бўлса-чи? Яна бир суҳбатимизга нуқта эмас, савол белгиси қўйиб тугатдик.

ХОТИН ТИЛИ

Устоз Абдулла Қаҳҳорнинг олима ва таржимон, мумтоз шеърятнинг хассос билимдони Кибриё Қаҳҳорова билан бирга кечирган ҳаёти, ижодий ҳамкорлиги ўзи бир тарих. Бу меҳмондўст хонадон ўзига хос ёзувчилар уюшмаси эди, ижодкорлар билан ҳамиша гавжум бўларди. Устоз вафотидан кейин ҳам бу анъана давом этди. Абдулла Қаҳҳор чироғи ўчмади, бу азиз даргоҳдан кадамимиз узилмади. Қутлуғ хонадон ўз эгаларидан кейин ҳам хувуллаб қолгани йўқ. Уй-музей хануз мухлислар билан, бу икки ижодкорни кўрган ва кўрмаган шоғирду муҳиблар билан тўла.

Абдулла Қаҳҳор билан Кибриё Қаҳҳорованинг турмуши оддий эр-хотинлик муносабатидан юксакроқ эди. Кўнгил якинлиги, ижодий ҳамкорлик ўз йўлига. Икки сўз устасининг суҳбатлари лутфга, тугилмаган гапларга, гўзал кочириларга бой бўларди. Абдулла аканинг тагдор гапларига Кибриё опанинг назокатли жавоблари бизга ҳам завқли, ҳам ибратли эди.

Кибриё Қаҳҳорова эсдаликларидан:

“Турмуш деганнинг аччиғи ҳам, чучуги ҳам бўлади. Эрим умрида мени уришмаган, каттиқ сўзламаган, дегувчи хотинлар бекорнинг бештасини айтибдилар. Сизлар Абдулла акангиз билан ширин суҳбатларимизни кўргансиз холос. Қаҳҳорнинг қаҳрини сиз билмайсиз. Мен билганман. Эшитадиганимни эшитганман. Лекин Абдулла акангиз жаҳли чиққанда ҳам сўзни тобига келтириб, чийратма қилиб айтарди. Уйда тожикча гаплашардик. Мен ўзим тожик бўлганим учун, Абдулла акангиз Кўқонда ўрганган тожикчаси эсдан чиқмаслик учун. Кунлардан бир кун мен, хотин киши эмасманми, иззат талаб бўлиб, гинахонлик қилибман. У кишининг

жавоби кулоғимдан кетмайди: – Яна нима килай? Ҳамма хотинини *сен* деганда мен *сиз* десам, *она тилимни қўйиб хотин тилида гапирсам*, бундан ортиқ иззат қайда бор?.. – Шу гапдан кейин мен кайтиб истиғно килмайдиган бўлдим.”

Устоз Қаҳҳорнинг *хотин тили* деган ўткир ибораси мени кўп хаёлга толдирди. Шу ибора билан боғлиқ ҳодисалар, ривоятлар, шеърӣ сатрлар ёдимга келди. Хаёлим дунёни кезиб чикди. *Хотин тили*. Улуғ адиб бу лутф билан *она тили* деган сўзнинг азиз ва мўътабарлигини ҳам, аёлга эҳтиромнинг юксак мақомини ҳам гўзал ифода қилган. Гап фақат тожик тили устида эмас, кўнгил устида, эркак ва аёлнинг бир-бирини англаши устида бормоқда. Бу осон иш эмас. Хотин тилини англаш турмушнинг энг оғир ва мураккаб муаммоси, тирикликнинг мангу ечилмас жумбоғидир. Холиқи олам аёлнинг жинси ва жисминигина эмас, тафаккур тарзини ҳам бошқача яратган экан.

Эшитганим бор, дунёнинг қадам етмас узоқ оролларида яшовчи бир қабиланинг эркаклари бошқа, хотинлари бошқа тилда гаплашар, бир-бирларини тушунмас эканлар. Эркакнинг хотин тилида, аёлнинг эркак тилида гапириши уят ҳисобланар экан. Ўзаро муносабат фақат имо-ишора орқали экан. Буни эшитиб аввал хайрон бўлгандим. Маданиятдан узоқ, ибтидоий қabila-да, дегандим. Кейинроқ ўйласам, дунё тамаддуни етиб бормаган ўша қадам етмас ернинг халқи донишманд одамлар экан. Эркак ва аёл ўртасида ўтли нигоҳ, сирли имо, диллар талпинишидан бошқа яна қанақа гап-сўз бўлиши мумкин? Тилларнинг гаплашганидан юракларнинг тиллашгани минг бора авло эмасми?

Эр-хотин ўртасида меҳр – кўз орқали, можаро – сўз орқали бўлар экан. Севишганларда гап кам,

термулиш кўп бўлади. Турмуш кургач, гаплашиб оладиган масалалар чиқади. Кўргиликлар шундан бошланади. Бошимизга не бало келса, тилдан келади.

Ўша ибтидоий қабилага ҳавас қилдим. Қадим замонларда бизда ҳам шундай донишмандлик бор эди. Хотин билан гаплашиб ўтирган эр кишини *хотинчалиш* дейиларди. Эр хотиннинг, хотин эрнинг отини айтиб чақирмаган. Чорлаганда фарзанд номи, зарур гап бўлса фарзанд тили восита бўлган. Аёл кўзидаги ҳаё, эр кўнглидаги меҳру шафкат барча муҳокаманинг ўрнини босган. Биз шундай муносабатга гувоҳ бўлган, “қолок”лардан қолган авлодмиз. Эр-хотин ўртасида тилсиз муомалани олис ороллардан кидириш шарт эмас, ўзимизнинг чекка кишлоқларда ҳали-ҳамон йўқолиб кетмаган.

Ўзбек тилида эркаклар тилга олмайдиган, фақат аёлларга хос сўзлар бор. Булар асосан нозу карашма, эркалик билан боғлиқ сўзлар. Фақат аёлларга хос қарғишлар ҳам борки, йиғса китоб бўлади.

Ўн тўққизинчи асрда яшаган маърифатпарвар шоира Осима Хоним эрдан зорланган хотин тилидан шундай сўзларни шеърга солган:

*Илоҳи, дарбадар юрган ватансиз жонни ер ютсун,
Ҳамиша уйда ётган беҳунар ҳайвонни ер ютсун.*

*Жаҳону осимону жумла мофиҳони фаҳм этмас
Ўлукмас ё тирикмас бисмили нимжонни ер ютсун.*

*Емак-ичмак, фалон қилмоқ, жаҳонни кори шулдир деб
Шароби гафлат ичган беҳабар нодонни ер ютсун.*

*Хотинлар сўзи бўлса гарчи маънан беғубор олтун,
Қулоқ солмас жамоди маҳздек қотгонни ер ютсун.*

*Надоматдур биза ўлгунча нодон эрлара кетмак,
Бизи ҳайвон каби боғлаб семиртиргонни ер ютсун.*

*Ўқув билмас, ёзув билмас, яна дунёни фаҳм этмас,
Бу аҳмақдин туғулгон бахтсиз ўғлонни ер ютсун.*

*Узун тўн, катта салла, кирмаган ҳаммома умрида,
Сасиб битган қаро кўйлак била иштонни ер ютсун...*

*Гирифтори ҳавои нафс ўлуб шайтонга алданган,
Боқолмай қарзга ботуб, уч хотун олгонни ер ютсун.*

*Қилиб дорию дармон, бел букулган чоғда айш истар,
Ҳалокатларни тавлид айлаган дармонни ер ютсун...*

*Фаройибдур жаҳоннинг кори сартосар назар солсанг,
Ямон эр бирла кўрган роҳати давронни ер ютсун.*

Кичкина луғат: **Мофиҳо** – дунёда бор нарсалар.
Жамоди маҳз – бу ўринда курук кесак маъносида.
Тавлид – туғдириш, дунёга келтириш.

Ер ютсин деган сўзни фақат аёл айтиши мумкин, фақат қизу жувонларга ярашади. **Хотин тилининг** хатто қарғишида ҳам назокат бор. Нозу карашмали сўзларини айтмаёқ кўяй. Бошқа ҳеч бир тилда бўлмаган тотли, жозибали калималарни эшитиш бизларга насиб қилган. Айниқса Хоразм қизларининг ишвали сўзлари ҳеч бир таърифга сиғмас. **Жоним сиза**, деру жон олар, ўлдиради **ўлмагайсиз**, деб. Олтмишинчи йилларнинг бир де-вона ёш шоири айтган экан:

*Тинглайман кўп ўзбек сўзларин
Хоразмча талаффузини.*

*Хуш кўраман у ер қизларин
Кўйсангиз-а, деган сўзини.*

*Улар буни айтса мулойим,
Тилларидан шакар тўкилар.
Хоразмлик қизларни доим
Кўйсангиз-а, дегизгим келар.*

Ўша хаваскор шоир улғайиб, ёши бир жойга борганда ҳам дилидаги завқини йўқотмабди, замона йигитларига насихат қилиб, уларнинг қулоғига бир сўз айтган экан:

*Қиз боланинг рост гапи оздир,
 Ёлгонлари бисёр, адашма.
 Тегманг менга дегани ноздир,
 Нариге туринг, деса қарашма.*

*Ишва билан, қуриб кетинг, дер,
 Кўнгилга ҳеч қаттиқ олмагин.
 Ўлинг, деса яшнаб юрабер,
 Қочинг, деса қочиб қолмагин.*

*Ҳеч гул борми ахир тикансиз?
 Тиканига фидо қилгин жон.
 Бир кун айтар: Ёмон экансиз,
 Маъноси – сиз энг яхши инсон!*

ДАСТУРХОН

Даст – кўл эканини биламиз. Лекин бу форсий сўзнинг бошқа кўп маъноларидан ҳаммамиз ҳам хабардор эмасмиз. Ўзимиз *ўнг кўл, чап кўл, кўли баланд, кўлбола, кўли гул, кўл кўймоқ, кўлламоқ...* деганимиз каби *даст* ҳам рангин калима. *Даста, дастак, дастгоҳ, дастёр, дастхат, дастпеч, забардаст* – булар фақат кўл маъносига туташ сўзлар. Бу суҳаннинг *тараф, аҳвол, хил, нав, галаба* каби мазмунлари бор. *Куч-қудрат, амал-мартабани* ҳам ифода қилади. Бундан ҳосила бўлиб *дастур* атамаси вужудга келган.

Дастур – коида, йўл-йўриқлар мажмуи. Биз бу кунда уни ана шу маънода тушунамиз ва ишлатамиз. Эски замонда шоҳ фармонлари асосида бундай қоидаларни тайёрловчи *вазирни* ҳам *дас-*

тур деб атаганлар. Агар сиз Туркияда ишланган “Муҳташам юз йил” кўп қисмли фильмини томонна қилган бўлсангиз, шоҳ ва шахзодалар ташрифчи чоғида жарчи – *Дастур!* – деб ҳаммани огоҳ қилади. Улуғлар олдида ўзни қандай тутиш *дастур*да белгиланган ва бу *дастур*ни ҳамма билган.

Хон эса бугунги тилимизда – *стол*. Ота-боболаримиз чордана куриб ўтирганлари учун бизнинг столимиз пастроқ қилиб ясалган. Уни *хонтахта* ҳам дейилади. Назаримда, *подшо* маъносидаги *хон* сўзидан фарқлаш учун шундай аташган. Аслида бу сўзлар араб хатида икки хил ёзилган. *Стол*ни англаувчи *хон* – *хавон* деб битилган ва *хон* деб ўқилган. Бамисоли *Хаворазм* ёзиб *Хоразм* ўқилгандек.

Дастур билан *хон* нима эканини билган киши *дастурхон*нинг маъносини сизга тушунтириб бера олади. *Стол* тузаш тартиб-қоидаси *дастурхон* бўлади деб айтиш мумкин. Лекин сиз бунга ишонманг. Негаки, *дастурхон*нинг *дастур*га ҳеч бир алоқаси йўқ. Аслида бу сўз – *дасторхон*.

Дастор деса биз фақат *саллани* тушунамиз. Йўқ. *Дастор* ҳам *рўмол* сингари бир бўлак матони англатади. *Даст* – *қўл*, *рў* – *юз*, *мол* – *мато*. Уч сўзни қўшса – *дастрўмол*. Кичкина *рўмол* *рўмолча* дейилгани каби кичик *дастор* *дасторча* дейилади. Бу сўз кўпроқ *белбоғ* маъносида келади. Ўзбекнинг тўни – тўшаса – кўрпача, устига ёпса – кўрпа, бошига кўйса – ёстиқ бўлганидек, *дастор* ҳам бошга ўраса – салла, қўл ювса – сочиқ, ибодат қилса – жойнамоз, ёзса – дастурхон, ўлса – кафанлик бўлган.

Бу ибтидоий маълумот *хонни* ҳам, *дастор*ни ҳам билмайдиган ёшлар учун. Ўзим тенгилар, шу ҳам гап бўлдим, деб кулмасинлар. Яна ўйламасинларки, мен ҳаммага ақл ўргатиб, бундан буён *дастурхон* эмас, *дасторхон* деб айтинг,

демокчиман. Ундай эмас. Агар тилимиздаги барча сўзларни асл тарихий илдизларига қайтарамиз, талаффузини тўғрилаймиз, десак бирорта бутун калима қолмаса керак. Сўзлар, товушлар ўзгариши ҳаётий жараён. Биз **дастурхон** деймизми, **дасторхон** атаймизми, қайсар халқ ўзи билганини ўзига қулайини айтаберади. **Дастархон** сўзидан бир ҳарф ташлаб **дастахон** дейди. Тўғри қилади. Чунки **дастурхон** дейишдан кўра **дастархон** дейиш маъкулроқ. **А** ва **О** товушларининг алмашуви тилимизда азалдан бор, қоидага кирган. **Р** товушининг юмшатиб айтилиши, ёки тушириб қолдирилиши эса фақат ўзбек тилига хос эмас. Айниқса инглизлар бу товушни ёзсалар ҳам оғзаки нутқда сира талаффуз қилмайдилар.

Қоида, йўл-йўриқ маъносидаги **дастур** сўзи тилимиздан мустаҳкам жой олаётгани қувончли ҳол. Бу йўлда собитқадам бўлишимиз керак. Лекин тилимизни тозалаймиз, деб, халқаро атамаларни ялпи суриб чиқариш ҳам тўғри келмас. Улар ҳам янги замонда топган бойлигимиз. **Инсон** деган сўз ёнида, **одам, башар, одамзод, жон, шахс, зот, банда** каби атамаларимиз турганидек, **дастур** ёнида **програма, муаммо** ёнида **проблема, атама, истилоҳ** қаторида **термин** ҳам бўлса, **арава, улов, маркаб** билан ёндош **транспорт** ҳам кунимизга яраб турса, ўзбекча айтганда, тешиб чикмайди. Лекин ҳар бир атама муқобили ўз она тилимизда бор бўлсин ва сўзлар сафида биринчи қаторга қўйилсин, дейман.

Маънодош сўзларнинг ҳеч бири ортикча эмас. Улар бир-бирига, ё сен тур, ё мен турай, демайдилар. Тилимизда фаол ишлатилган **дорилфунун** калимаси бор эди. **Университет** деган сўз турганда **дорилфунунга** нима бор, дея уни қувғин қилдилар. Аслида университетни дорилфунун – фанлар уйи дейиш хато эмас эди. Расмий истилоҳ баҳсини

қилмай, лекин адабиёт учун, айникса шеърят учун бу гўзал сўз аъло даражада хизмат қилиб турган эди. **Дорилфунуним** деб шеърлар ёзган эдик, кўз олдимизда бу сўз архаизмга айланди-қолди.

Такрор айтай, мақсад зинҳор-базинҳор мавжуд халқаро атамалардан воз кечиш эмас. Фақат бор сўзларимизни йўқотмасак, хазинамизни совормай, тўлдириш йўлидан борсак, дейман. Араб, форс тилларидан баҳраманд бўлиб ютқизмадик. Уларга қарши ялпи кураш очиб хароб бўлдик. Турк қардошларимиз ҳам бу кўргиликни бошдан кечирганлар, афсусларини яширмайдилар.

Вазифа сунъий руслаштириш сиёсати натижасида тилдан суриб чиқарилган, унутилган бойлигимизни тиклашдир. Тиклаганда ҳам ҳар томонлама ўйлаб, мантиқ асосида етти ўлчаб бир кесганимиз яхши.

Биз ёзув қуролимизни **ручка** деймиз. **Қалам** деб русча **карандаш**ни айтамыз. Аслида **ручкани қалам** десак тўғри бўлади. Чунки **қалам** – **кесмоқ** сўзидан олинган. Камишни кесиб **қалам** қилинган ва уни сиёҳга текизиб хат ёзилган. Демак, сиёҳли ёзув қуроли – **қалам**. Биз **қалам** дейдиган **карандаш** ҳам асл туркий атама. Русча луғатларнинг барида бу қайд этилган. Фақат аслиятни биров **қоратош** деса, биров **қоринтош** дейди. Биз ўз сўзимизни қайтариб олсак ёмон бўлмасди. Лекин амалда бу қийин иш. Шунинг учун иккала ёзув қуролини **қалам** деб айтсак, хато бўлмас. **Карандаш қалам**ни ҳам учини очиш учун кесилади, яъни **қалам** қилинади.

Балки **хон** деган сўзимиз ҳам вақт келиб **стол**нинг ўрнини олар. Ахир у қисқа ва гўзал сўз. **Кўқон хони**, **Хева хони** билан адаштириб юбормасмиз. Биз **тур** ва **бор** сўзларининг олти-етти маъноларини айтиб, бир сўзда кўп маъно бўлса тилнинг безаги, дедик. Икки маънодаги хон ҳам аския мавзуси бўлса

ажабмас. *Хонимиз хонларча безатилган*, десак, ёки ҳазилкаш дўстимизни столга таклиф қилиб, *хон хузурига марҳамат*, дея лутф қилсак, ҳам чиройли, ҳам ўзбекча бўларди.

Ҳазрат Навоий *хон* сўзини ҳам ясатилган *стол*, ҳам *неъмат* маъносида ишлатганлар. *Стол* тушунчаси кўп тилларда фақат ёғоч ашё эмас, ризк маъносини ҳам англатади. Хон ҳам шундай. Ҳазратга кулоқ тутинг:

*Хони ҳусн ул юз, намакдон оғзидур, ул хон аро
Нутқи шўрангездин пайдо намакдониди туз.*

Ёр чехраси неъмат тўла хон, оғзи хон устидаги намакдон, туздон, жонга ғавғою офат келтирувчи сўзи эса ўша туздондаги туз. Қарангки, Навоий замонида ҳам гўзалларнинг тили аччиқ, сўзи нордон бўларкан. Чиройли қочирим баробарида ғавғо маъносидаги шўрангез билан туз ажиб шеърий санъатга айланган. Яна бир ўринда Ҳазрат айтадилар:

*Кўйки, ул юз хонига наззора айлай тўйгуча
Ким, кўзум бўлмиш бу қаҳти ҳусн айёмида оч.*

Маъноси: Ул гўзал юз неъматига бир тўйиб олай, кўйиб бер, чунки жамолини кўп замон кўрмай, ҳусн камёблигидан, висол қаҳатчилигидан кўзим оч.

Хон сўзини ҳар қанча тарғиб қилмай, биламанки, у дарҳол тилимизга сингиб кетмайди. Киши умрида татиб кўрмаган таомни ейиши қандоқ қийин бўлса, умрида айтиб кўрмаган сўзни айтиши ҳам шундай мушкул. Бирини кўнгил тортмайди, бирига тил келмайди. Лекин она тилимизга ўзбекча сўзларни олиб кириш фақат кўнгил иши эмас, бурч ҳамдир. Бурч-ни адо этишда эса уятчанликка ўрин йўқ. Миллий, ватаний иш шахдамлик, жасорат ва мардликни талаб қилади.

4. СЎЗ ЛАТОФАТИ

ТАҚДИМ

Зариф инсон Сўз кадрига етади. Сўзнинг мағзини чакиб, туб илдизини кидиради. Инсонни улуғлайдиган, уни қаро ердан осмони фалакка кўтарувчи фазилат баҳрамандликдир. Ўз она тилини севмаган, тил замирида ётган тарихни билмаган, қизикмаган одам баркамол саналмас. У ким, қайси юрт ва қайси миллатга мансуб эканидан, ўз она тилининг бою камбағаллиги, майин ё дағаллигидан катъи назар. Ўз тилинг ўз ватанингдек азиз, ўз онангдек табаррук.

Расул Ҳамзатов авар тилида гапирганда эшитиб ҳайратга тушганман. Қойил қолиб эмас, шу тилда ҳам шеър ёзиб бўладими, деб ёқа ушлаганман. Икки авар сўзлашса, ўдағайлашяпти, деб ўйлайсиз. Тишда ёнғок чакқандек қарсиллаган, тош йўлда арава югургандек тараклаган овозни эшитасиз. Лекин авар ўз тилини севади. Улуғ шоирлари бу тилда ўлмас шеърлар ёзиб колдирганлар.

Ўзбек тилим бошқаларга кандок, билмайман, лекин мен учун дунёда энг бой, энг гўзал, энг баркамол тил. Ўзбекча гапириб тилим чиққан, кўлимга қалам олиб ўзбекча ёзганман, қалбим севинчлари ва изтиробларини ўзбекчада қоғозга туширганман. Унга меҳримни, миннатдорлигимни изҳор этиб бир китоб ёзсам деган ниятим бор. Ёзганларим шеър бўлмаса-да шеърдек ўқилса, дейман. Она тилимнинг кўрки, барваста қомати саҳифалардан бўй кўрсатиб турса, дейман. Орзуларим кўп. Қани эди парвозим орзуларим қадар юксак бўлса...

Муаллиф

АДАШ, ДЕДИМ, АДАШДИМ

Икки шоир, икки адаш, икки Турсунбой дўстларимга бағишланган ҳазил рубоий:

*Турсунбойга деди Турсунбой: Адаш,
Шартми иккимизни Турсунбой аташ?
Шеърхон адашмасин, бўлайлик энди
Сен Турсун Али, мен – Турсунбой Адаш.*

Бу сўзлар факатгина икки шоирга эмас, **адаш** дея адашувчиларга ҳам ҳазилдир. Нега исми бир одамларни **адаш** дейдилар, деб савол берсангиз, кўпинча, уларни бир-бирлари билан адаштирганлари учун, деган жавобни оласиз. **Адаш** сўзининг асли **отдош** эканини биров билса, биров билмайди. Шундай, **қир** сўзининг чекка ер деган маъносини билмаган киши **қиргоқ**нинг қаердан пайдо бўлганини англамайди. Даланинг чеккаси **қир**, сувнинг чеккаси **қиргоқ**, эшик ё деразанинг чеккаси **қирра**.

*Шаҳ ёнин фарзин киби кажлар мақом этмиш,
не тонг
Ростравлар арсадин гар чиқсалар руҳдек қироқ.*

Арса – майдон, **қироқ** – чекка ер. Ҳазратнинг бу машҳур байтида биринчи сўз шахмат тахтаси, иккинчиси – тахтанинг чеккасини билдиради. Фарзин ва руҳ – сипоҳлар. Руҳ тўғри чизик бўйлаб тикка юргани учун у кўнгли тўғри, хаксўз, ҳалол инсонга ўхшатилмоқда. Фарзин эса гоҳ тик, гоҳ қиялаб, ҳар ёнга кетавергани учун дили эгри, қадами эгри, ҳар мақомга йўрғалайдиган кишиларга қиёс бўлди. Руҳ тўғрисўз бўлгани учун шоҳдан йироқда, шахмат тахтасининг чеккасида туради. Шундай бўлгач, фарзин каби кажравлар, эгри қадамлар шоҳ ёнидан жой олса не ажаб?

Гўзал ва баркамол ташбих. Сўзларнинг маъно

юки залворли. Ўзаги **қир** бўлган **қироқ** сўзи бамисоли узукка кўз кўйгандек ўз ўрнида. Афсуски, Навоий бобомизнинг тил бойлигидан тўла бахраманд эмасмиз. Бошқа кўп сўзлар каби **арса** ҳам, **қироқ** ҳам унут бўлган.

Бир эртақда айиқ билан дехқон шерикликда қарам экишади. Дехқон айиқни алдаб ҳосилнинг **тупи** сенга, япроғи менга, дейди. Алданган айиқ келгуси йил, энди **тупини** сен оласан, барги менга, деб яна алданади. Чунки бу гал шолғом экишган эди. Нега илдизни **туп** дейдилар? Нега ёш келин ва кувёвга, **туп** қўйиб, палак ёзинглар, деймиз? Илдиз ернинг **туби**да бўлади. Демак, **туб тупга** айланди. Бамисоли **турб турупга**, **чўб чўпга**, **қолиб қолипга**, **кўршабнарак кўршаналакка** айлангани каби, оғзаки тилда **китоб**, **мактаб** сўзлари **китоп**, **мактап** дейилганидек. Гулнинг тагида, бешикнинг тагида турадиган, биз **тувак** деб атайдиган сопол идиш аслида **тубак** экан. **Туб** сўзининг тубини изласа, балки биз эътибор қилмаган яна кўп сўзлар чиқар. Паст одамни **тубан** дейдилар. **Туп** илдиз бўлса, илдизли ер **тупроқ** бўлади. Гўё **ўтли** ер **ўтлоқ**, **тошли** ер **тошлоқ**, гулнинг, меванинг ёпинчиғи **ёпроқ** (**япроқ**) бўлгандек.

Тупроқни биз **турпоқ** ҳам деймиз. Бу – **ёғмурни ёмғир** деганимиз каби оддий харф алмашинганими, ёки ўзбекча **тупроқ** билан арабча **турбат** сўзларининг қўшилиши натижасида ҳосил бўлган янги сўзми? Нима дейсиз?

Инсоннинг гавдаси **бошдан бошланиб оёқда** тугайди, **одоқ** бўлади. **Оёқ** қадимда **одоқ** дейилган. Демак одамзоднинг **боши бош**, **одоғи одоқ** экан.

Бошга **сочилган соч**, уни **чоч** ҳам деймиз ва **кўп** деган маънода ҳам ишлатамиз. Соч толасидек кўп нарса **чоч** бўлади. Неки тўкилиб ётса **тўкин**, со-

чилиб ётса *сочин*. Мўл-кўлликни *тўкин-сочинли* дейдилар.

Сочдан пастда, бошнинг *пешид*а, яъни олдида *пешона*. Пешонадаги ажинлар хатга ўхшайди. Ижодкор халқ бу чизикларни қисмат ёзуви деб тасаввур қилган ва тақдирга тан берганда, пешонада борини кўрамиз, деган. Яна дейдиларки, инсоннинг пешонасига тескари хат битилган, бахту омад ундан юзини терс ўгирган. Мирзо Бедил бу ривоятдан гўзал ташбиҳ чиқарган:

Нақши маъкуси нигин аз сажда мегардад
дуруст,
Сарнавишти вожгунро рост месозад намоз.

Яъни нигинга – муҳр ўйилган узукка терс хат нақш этилган. Бармоқ букиб нигин қоғозга босилса, муҳрнинг терс хати ўнг бўлади. Эй, инсон, сенинг ҳам пешонангга тақдир хати чаппа ёзилган. Уни ўнг хатга айлантириш учун пешонангни саждага кўй. Сенинг халоскоринг намоздир. – Ажиб киёс, бедилона чуқур фалсафий байт!

Пешона билан боғлиқ яна бир сеҳрли сўз. Руслар *пешонани чело*, инсон умрини *век*, дейдилар. *Человек* дегани пешонага битилган умр экан.

Бошимизнинг икки томонидан ўсиб чиққан, кўзанинг тутқичидек ўзимизга ярашиб турган *овозтутқич* “локатор”имиз *қулоқ* бўлади. Дарҳақиқат, *қулоқ* кўпинча *тутқич* маъносида келади. Чойнакнинг, кумфоннинг, қозоннинг *қулоғи* бор. Қозончида ихтиёр қайдан *қулоқ* чиқарса, деймиз. Сув тутилган, боғланган ер ҳам *қулоқ*.

Сўзимиз аввалида ўртага тушган саволларга қайтсак. Юрагимиз макон тутган ер – *кўкрак*. *Кўксим осмон* деганимиз билан *кўксу кўкракнинг кўк* осмонга ҳеч бир алоқаси йўқ чиқди. *Кўк*

қадимги туркий тилда *эммоқ* сўзининг ўзаги экан. Бир кўкракдан сут эмган *кўка*, *кўкалдош* бўларкан. Демак, чинакам кўкрак аёлнинг кўкси экан. Биз эсак курук кўкракни кериб, *кўксим қалқон*, деб юрган эканмиз.

Кўксимизда уриб турган *юрак* аслида юракми, ёки *урак*? Юрак урадими ё юрадими? Мен ўзимча *урак* дегим келади. Мантиқан шундай бўлиши керак. Лекин “Девону луғатит турк”да *юрак* дейилган. Дарҳақиқат, *юр* ўзаги фақат юришни англатмайди. Умуман *ҳаракат* маъносини билдиради. Масалан, *шамол юрди*, деймиз, *ишимиз юриб кетди*, деган гапимиз бор. Навоий ҳазрат ҳам *юрак* деганлар, *Дил*, *кўнгул* сўзларича кўп бўлмаса-да, *юрак* ҳам турфа хил жилолари билан “Маънолар хазинаси”дан кўркама ўрин олган.

*Ғам кулбасида, жоно, ул хастага раҳм этким,
Тебранса бағир оғрир, дам урса юрак санчар.*

Соф ўзбекона ибора! Кўкракдаги оғриқни *юрак санчиги* дейиш халқимизда узоқ замонлардан бор экан. Ҳазрат яна бир ўринда айтганлар: *Ким яна йўқдир алар оллига бормоққа юрак*. Биз *кўркүв* маъносида ҳар кун ишлатадиган *юрак йўқ* бирикмасининг тарихи-да қадимий экан.

Бу сўз усмонли турк тилида *юрак*, аммо озарбайжонлар *урак* дейдилар. “Девону луғатит турк”дек, “Ҳазойинул маъоний”дек муқаддас манбаларда *юрак* бўлса, бошқа саволга ўрин қолмаслиги керак эди. Лекин тинчимас кўнгил, иштибоҳчи фикрат менга тинчлик бермайди, жуда қадимда, Кошғарийдан ҳам минг йиллар нарида бу сўз *урак* бўлгандир, деган хаёл кўнгилни тарк этмайди.

Тилимизда ўз асл маъносини аллақачон йўқотган, бизни адаш кўчаларга етакловчи сўзлар кўп. Дафъатан эсга тушганларини айтай: *зимистон*, *ху-*

нук, меҳнат, фуқаро, мард, мағиз, мастава, ни-
гор, тоза, ирода, таманно, фан, жазо, жазира,
пул, сиёҳ, ватан, қалам, гайрат, қатагон, салом,
рахмат, табрик, афанди, девона, дарвеш, марҳум,
таклиф, тақсир, тахрир, муҳаррир, дағал,
дағдаға, бисот, кунж, чекиш, лавҳа, мақола, гараз,
юввош, галати, тасаддуқ, бадал, арава, асбоб,
аския, айёр, артист, пир, жувон, қароқчи, қоп,
қопқоқ, қонагон, разм, татбиқ, тахаллус, сиёсат,
табиб, арбоб, ҳамшира, доя, кошона, мусаллас,
овқат, жаҳл, жоҳил, иснод, маймун, андиша, фа-
ромуш, алвон, алфоз, ушоқ, сандал, авзо, хавотир,
адабиёт, сарбаст, чўпчак, рўзгор, бағир, қайсар,
ўксук, сайл, гаиш, нушхўрт, қойил, қойилмақом...
Санаб адо килиш мушкул. Ўйласам, асл маъно-
сини йўқотган сўзларни санагунча асл маъносида
қолган, ҳеч бир янги мазмун, янги оҳанг касб этма-
ган сўзларни санаш осонроққа ўхшайди.

Бир ўтириш охирлаганда меҳмонлардан бири
меzbонга шундай деган эди: “Жуда яхши ўтирдик.
Ҳам хўрдани ичдик, ҳам бурдани урдик. Энди бизга
жавоб беринг.” Меzbон бухоролик эди. Тожикчани
яхши биларди. У кулиб кўйди-да: “Энди сизларга
жавоб йўқ. Ишорани тушундим. Олиб кетишингиз
учун бирор нарса тайёрлашим керак бўлади,” деди.
Сўнг хайрон бўлиб қолган меҳмонларга *хўрдан* ва
бурдан нима эканини тушунтирди. *Хўрдан* – *емоқ*,
бурдан – *олиб кетмоқ* экан. *Ҳам хўрдани, ҳам бур-*
дани, яъни ҳам ейиш, ҳам олиб кетиш, деган ибора
ўзи тўйса ҳам кўзи тўймас меҳмонга нисбатан айти-
ларкан.

Адаш дедим, *адашдим*. Биз кўп адашамиз. Ти-
лимиз поёнсиз ўрмон. Унинг сўқмоқлари кўп. Ҳар
бир сўз бамисоли бир туп дарахт. Шоҳу навдалари
бисёр дарахт. Агар биз барчамиз ҳамжихат бўлиб
уларнинг хусусиятларини ўргансак, асл макони қай

замин эканини билиб, меҳр билан парвариш қилсак, бу ўрмон боғу чаманга, сўқмоқлар равон йўлга айланади. Тил гулшанида сайр этиш ҳам марокли бўлади. Лекин барибир... бу сайр сирлар оламига, мўъжизалар мамлакатига саёхат бўлиб қолаберади.

АХИЙ, МЕН БИТДИМ

Тил таракқиётининг қонуни шундай эканки, халқ қанча қадимий маданиятга эга бўлса, минг йиллар оша сўзлари ҳам ўзгаришга юз тутиб борар экан. Инглиз тили ҳам асрлар мобайнида ўзгара-ўзгара ёзув билан оғзаки нутқ фарқи таниб бўлмас ҳолга келган. Ўзлари ҳазил билан, биз Ливерпул деб ёзамизу Манчестер деб ўқиймиз, дейишади. Лекин кўплаб ноқулайликларга карамай, табиати мозийпарастликка мойил бўлган инглизлар имло-ни ўзгартирмайдилар. Тарихни асраш учун, мумтоз адабиётни унутмаслик учун шундай қиладилар. Бунга тан бериш керак.

Англия ўзининг узоқ тарихида ҳеч қачон бировга қарам бўлмаган. Кўп замонлар улкан империянинг соҳиби эди. Ўз эрки ўзида эди. Биз қарам ўлка бўлганимиз учун ёзувимиздан, демакки тарихимиздан жудо қилиндик. Қайта-қайта саводсизликка маҳкум бўлдик. Тилимизга бегона бўлган кирилл алифбоси мажбуран киритилди. Тўғри, араб алифбоси ҳам туркий тилга ётмаган. “Девону луғатит турк”ни араб тилида, араб ёзувида битган Маҳмуд Кошғарийга осон бўлмаган. Талай туркий товушларга мос ҳарфлар тополмаган. Абдулла Қодирий ҳам ўз романларини араб ёзувида битган. Қипчоқ шеvasига хос **туринғ**, **ўтиринғ** сўзларидаги асл туркий “нғ” товушини ифода қилолмай, саҳифа тагида батафсил тушунтириш берган. Бу товушга кирилл ёзувида ҳам, лотин хатида ҳам мос белги йўқ.

Туркий халқларнинг кўргилиги шундаки, қадимги

турк ёзуви йўқолиб кетган. Мўғилистоннинг Урхун, Россиянинг Енисей дарёлари соҳилидан топилган ёдгорликлар хати бир замонлар поёнсиз кенгликларда макон тутган халқларимизни бирлаштирган эди. Бамисоли хитой тасвирхат – иероглифлар турли лаҳжаларда сўзлашувчи бир ярим миллиардлик халқни боғлаб тургандек. Бизнинг ҳам кўхна ёзувимиз барҳаёт бўлиб, тараққий топганда тилларимиз бу қадар йироқлашиб кетмас, қардош элларимиз мулоқотида учинчи тил восита бўлмас эди. Бизлар ягона буюк тилнинг усмонли, ўзбек, козоқ, қирғиз, татар, бошқирд, тува, қораўғиз шеваларида сўзлашардик. Ёзи жазирама Туркман чўлларида то аёзи бешафқат Ёкутиягача поёнсиз маконда бизга тилмоч керак бўлмасди.

Бу армонни айтиш бугун энди жасорат эмас. Кеча бундай сўзлар пантуркизм тарғиботи дея баҳоланар, айтувчига омонлик йўқ эди. Дунёни ларзага келтирган Турк хоқонлиги, қудратли Амир Темури давлати Мағрибу Машрик хотирасидан ўчиб кетмаган ва қондаги таҳлика унут бўлмаган. Шунинг учун ҳам дунё сиёсатининг жиловини тутиб турганлар паневропеизм, панславянизмдан эмас, пантуркизмдан чўчийдилар.

Етмишинчи йилларнинг боши эди. Ёзувчилар уюшмасининг ижод уйида бир кекса ёқут адиби билан кўшни бўлиб қолдим. Жажжи набираси билан келган экан. Қизалоқ ҳар гал таом еб бўлгач, “*Ахий, мен битдим*”, дерди. *Битдим* деган қадимий туркий сўзнинг *бўлдим, тугатдим* маънолари бизга таниш. Шунингдек татар, бошқирд тилларида отани *атий*, онани *аний* дейишлари ҳам аён. Лекин бобони *ахий* аталиши менга янгилик бўлди. Ўша кекса адиб билан тилларимизнинг ўхшаш томонлари тўғрисида гаплашмоқчи эдим. Лекин қулоғи оғир экан, сўзларимни яхши уқмади. Бунинг устига

у рус тилида ёзар экан. Мен билан русча сўзлашди. Адибнинг айтишича, ёкут тили йўқолиб бораётган тиллар қаторида. Ёшлар бу тилда гаплашмайдилар, ўкимайдилар. Халқ руслашиб бўлган.

Бу кичик халқларнинг катта фожиаси. Нуфузи миллионга етмаган, тўрт юз йил Россия мустамлакаси бўлган, мустамлака бўлганда ҳам улкан давлатнинг энг чекка, овлоқ еридан жой топган халқнинг холи бошқа не кечиши мумкин? Тағин ҳам тил сақланиб қолибди. Чол набирасига она тилини ўргатибди. Араб тили ҳам, форс тили ҳам етиб бормаган, кўзлардан йироқ бу юртда, камчилик орасида бўлса ҳам, туркий тил ўзининг ибтидоий софлигини асраб қолибди.

Ёкутиядан келган қизалокнинг, *мен битдим*, деган сўзи қулоғимда қолди. Шу болажоннинг тили билан бир кичик халқ, *мен битдим, тугаб бораётирман*, дегандек эди тасаввуримда. Дунёнинг ишларини қарангки, агар чигиртканинг бирор тури камайиб кетса, табиат мувозанати учун ўша турни сақлаб қолишга киришадилар. Табиатнинг қизил китоби бору, жамиятнинг қизил китоби йўқ экан. Бутун бошли бир тил йўқолаётган бўлса, тил эгаси бўлган халқ тугаб бораётган бўлса, бунга биров парво қилмас экан. Наҳотки тирик инсонлар жамоасининг ўша зарарқунанда ҳашаротчалик қадри йўқ бўлса!

Туркий тилда сўзлашувчи икки улуғ халқ номи айтилса, биттаси ўзбеклар бўлади. Жаҳон сахнида ўз ўрнини топган давлатмиз, тараққий этган илму фанимиз, маърифатимиз бор. Ман-ман деган тилшуносларимиз бор. Олимларимиз зиммасида шарафли бир вазифа ҳам турибди. Бу – фақат ўзбек тили учун эмас, умуман туркий тиллар тараққиёти учун қайғурмоқ, уларнинг қисматини ўйламоқ масъулиятидир. Тили йўқолиб бораётган кичик халқлар

катта қардошларига умид кўзини тикадилар. Тиллар, айникса илдизи туташ тиллар бир-бирларидан баҳра олиб ривож топадилар. Қилни қирқ ёрган тил билгичларимиз эски замондан қолган тор кулбани тарк этсалар, қардош тилларимизни чоғиштириб ўрганишга каттиқроқ киришсалар, туркий тилда сўзлашувчи оз сонли халқларнинг йўқ бўлиб кетмасликлари учун жон койитсалар, дейман. Бу ишни биз қилмасак ким қилади? Ўзингни бил, ўзгани кўй, дейиш энди бизга ярашмайди. Қардош тилларни асраш ва ўрганиш, аввало ўзимиз учун керак. Тилимизнинг ўзаги бўлган туркий сўзлар тарихи, бугуни ва эртасини ойдинроқ тасаввур қилишимиз учун, она тилимизнинг имкониятларини кенгайтириш учун керак. Катта кемага катта йўл, дейдилар. Бор илмий салоҳиятимиз, ғайратимиз, жасоратимизни кичик қардош тиллар химоясига бағишламасак бўлмас. Бу биз учун тарихий масъулият, келажак олдидаги улкан бурчдир.

КЕНГУРУ ВА БЕЛМЕС

Ўн саккизинчи асрда яшаган, ер юзини уч бор айланиб чиққан, талай оролу кўрфазу бўғозларни кашф этган машҳур инглиз сайёҳи Жеймс Кукни албатта биласиз. Унинг аянчли қисматида хабардорсиз. Гавай оролларида ёввойи кабилалар уни тутиб еб юборганлар.

Ўша Кук Австралияга келганда қорин халтасида боласини кўтариб икки оёқда сакраб юрган ажабтовур ҳайвонни кўрибди ва ерли одамлардан, бу нима, деб сўрабди. Улар албатта инглиз тилини билмаган ва бир-бирларига қараб, *тушуномадим*, деган. Бу сўз маҳаллий халқ тилида *кенгуру* экан. Сайёҳ дафтарида ўша ҳайвонни *кенгуру* деб ёзибди ва бу ном дунёга тарқалибди.

Шоҳ Иван Грозний замонида руслар Қозон хон-

лигини забт этиб, маҳаллий халқ билан мулоқот қилганларида татарлар русча тушунмаганлар, тил билмасликларини айтганлар. Орадан уч юз йил ўтиб руслар Марказий Осиёда ҳам **билмасам** деган сўзга кўп дуч келдилар. Русчани тушунмаган **белмес** бўлди. Бора-бора ҳамма гап укмас, ғалча одамлар **белмесга** айландилар, **балбес** бўлдилар.

Зобит халқнинг тилини билмаган, хатини ўқи-маганнинг шўри куриди экан. **Полвонларимиз балван, паҳлавонларимиз ахламон** бўлдилар. Олиму уламолари, фозилу фузалолари беҳисоб бўлган на-воийхон, бедилхон халқимизнинг саводхонлиги икки фоиз ҳисобланди...

Бир вақтлар Москва телевидениесининг “**Ералаш**” деган ҳажвий кўрсатуви бўларди. Мен бир рус шоиридан **ералаш**нинг маъносини сўрадим. У, **ералаш** дегани **кавардак** бўлади, деб тушунтирди. Қозон кавлагандек кўлини айланттирди. Шундан сўнг мен ўзбекча **аралаш, қовурдоқ** сўзларининг маъносини айтдим. Қовурдоқ қозонда аралаштирилади. Демак сизлар бу сўзни қозондан топгансизлар, дедим. Ҳам ўчоқдаги қозондан, ҳам татар юртидаги Қозондан.

Ўша оқшом рус тилига кирган туркий-ўзбек сўзлари устида узоқ баҳс бўлди. **Пост** ҳам, **караул** ва **есаул** ҳам, **қалпак** ҳам, **штаны** ҳам қолмади. Қозок дўстим Ўлжас териб чиққан минг бир сўзнинг ҳаммаси бўлмаса-да, юзга яқини саналди. Москва-река яқинидаги “Бальчуг” меҳмонхонаси номини дўстим ўзича жемчуг сўзига қиёслаб, марварид маъносида деб юрар экан. Дарёнинг балчиқли қирғоғида тикланган бу мусофирхона исми мазмунини эшитгач, ҳафсаласи пир бўлди. Билмаган эканман, деди. Гап келганда **белмес** сўзининг тарихи устида ҳам суҳбатлашдик.

Дўстим деди:

– Москваликнинг илдизини очсанг, ҳар бирдан битта татар топасан, – дейдилар, – рост экан. Тилимизда туркий сўзлар тўлиб-тошиб ётибди. Биз уларнинг кўпини билмаймиз. Аслида *белмес* деб бизни айтса бўлар экан.

Бўйинбоғ десанг ўлармидинг?

Бу воқеани мен бир турк адибидан эшитганман. Унга ўша ходисани бошдан кечирган полвон жияни хикоя қилган экан. У йигит бир халқаро кураш мусобакасида ўзбек полвони билан танишиб қолибди. Улар бир меҳмонхонада ёнма-ён турар эканлар. Гаплари қовушиб, дидлари мос келиб, оз вақт ичида қадрдон бўлиб олибдилар.

Бир кун ўша йигит ўзбек дўстидан, бир кечага краватингни бериб тур, деб сўрабди. Ўзбек хайрон бўлибди. Краватим сенга нега керак, дебди. Турк унга шивирлабди:

– Бир жонон билан танишиб қолдим. Бугун кўришадиганмиз. У жуда гўзал экан...

– Тушундим, краватинг йўқми?

– Бор, лекин эскироқ.

– Менинг краватимда айш-ишрат қилмоқчимисан?

– Бир кеча холос...

Ўзбекнинг жони халқумига келибди:

– Қани, бир туёгингни шиқирлат! Чик, кўзимга кўринма! – дея уни ҳайдаб чиқарибди. Турк ҳам қизиққон экан, сенга нима ёмонлик қилдим, нега мени ҳайдайсан, деб ўзбекнинг ёқасидан олибди. Бақир-чақирга қўшнилар йиғилиб, икки полвонни зўрға ажратиб қўйибдилар. Улар ичида озарбайжонлик полвон ҳам бор экан, жанжал нимадан чиққанини сўрабди.

– Мен ундан фақат крават сўрадим холос, – дебди турк.

– Менинг кроватимда бузуқлик килмоқчи бўлди бу беномус, – дебди ўзбек.

Озар йигит бу гапни эшитиб роса кулибди. Ўзини тўхтатолмай, корнини чангаллаб узоқ ханда урибди. Жанжал устида қах-қах урган йигитга караб ҳамма хайрон эмиш. У ниҳоят ўзини аранг босиб кўзидан оққан кулгу ёшларини артиб ўзбекка дебди:

– Сен қардош, бекорга хафа бўлибсан. Крават турк тилида галстук дегани. Дўстинг сендан, галстугингни бериб тур, деб сўрабди.

Ўша окшом ўзбек полвони зиёфат берибди. Минг узрлар билан дўстига ҳамма галстукларини совға қилибди.

– Крават нима, десанг бўлмасмиди? – дебди турк.

– Бўйинбоғ десанг ўлармидинг? – дебди ўзбек.

ТЕСКАРИ ТУШГАН ТОВУШЛАР

Болалик кунларимдан унутилмас хотира бўлиб дил тубига чўккан кувонч лаҳзаларидан бири уйимизга патефон келгани эди. Ҳозирда музейларда турадиган бу ибтидоий техника воситаси ўша замоннинг мўъжизаси эди. Эсимдан чикмайди, қари бувим ёқа ушлаб хайратланар, “тавба-тавба, қора лаппакдан овоз чиқади-я, бунинг ичига ажина кириб олган”, – дерди. Аввал бошда эшитишга кўрқиб юрган, кейин ўрганиб, патефондан нари кетмай қолганди. Ҳалима Носирова қўшиқ айтса, авж пардаларга етганда, “бай-бай-бай, мен ашулани бунақа айтолмайман”, – дея ҳаммамизни кулдиради эди.

Ўша патефондан эшитган кўшиқларим ҳамон кулоғимдан кетмайди. Лутфихоним Саримсоқова маромига етказиб айтган катта ашулани унутмайман: *Хулқи хуш йўқ сен каби жонона, айналсин қулинг.* Қўшиқ айнан шундай айтилган эди. *Айлан-*

син эмас, айналсин қулинг! Фарғонада *айналай* деган сўзни ҳар кун эшитганим учун менга у эриш туюлмаган. Аксинча, Тошкентга келиб, аёлларнинг *айланай* дегани мени ҳайрон қилган эди. Кейинча Фурқатнинг ўша ғазалини топиб ўқиганимда яна ажабландим. Бу сўз ҳозирги имло қоидасига кўра *айлансин қулинг* тарзида ёзилган. Лекин кўконлик Фурқат ўзи қандай ёзган ва аслида қайси шакл тўғри?

Оғаҳийнинг бир ғазали шундай бошланади:

Юзинг очким, қуёш садқанг бўлиб бошингдан айлансин, Янги ой юз тавозе кўргузиб қошингдан айлансин. Мумтоз шеърятимизнинг нодир намунаси бўлган бу ғазални кўп ҳофизларимиз турли оҳангда ижро этганлар. Тошкентлик Ориф Алимахсумов *айлансин* деб айтган бўлса, фарғоналик Алижон Эркаев *айналсин* шаклида ижро этган. Яна савол: қайбири тўғри? Қозоқлар *айналайин* дейдилар. Биз турли шеваларда турлича айтамиз. Бухорода *айлонайин*, Хоразмда *айнанайин* дейилади. Аслида қандай эканини ҳазрат Навоидан сўраймиз. Жавоб шундай: *Музтариб кўнглим аро ул юз хаёли айланур, Мавжлиг суда қуёш акси нечукким чайқалур.* Яна бир ерда айтганлар: *тег-рамга онча саъб гирифторлиг айланди.* Демак, *айлансин* дейилгани тўғри экан. Адабий тилимизга бу сўз асл шаклида олинибди. Кўнглимиз жойига тушди.

Тилимизда бу каби товуш алмашган сўзлар кўп. Алмашувнинг бир тури айтиш қийин бўлгани учун мажбурият юзасидан содир бўлган. *Кифт, қулф, авф, бўйра, киприк* сўзлари аслида *китф, қуфл, афв, бўрө, кирпик* бўлган. *Тилсим* ҳам *тилисм* дейилиши керак. Лекин бу сўзлар талаффузига тилимиз келмайди. *Ёмғир* аслида *ёгмур. Ёгмак, ёгин* шу ўзакдан. Айтиш осон бўлсин учун *ёмғирга* ай-

ланди. *Турпоқни* ҳам кулайлик юзасидан *турпоқ* деймиз. Лекин кўпгина товуш алмашуви, ёзувда харф алмашуви ихтиёрсиз, яна ҳам тўғрироғи, сўзга эътиборсизликдан юз беради. *Салтанат* исмининг *Санталатга*, *Марямхоннинг Майрамхонга*, *Назрулланинг Нарзуллага* айланиб қолгани бунга мисол бўлади. *Айналсин қулинг* деб куйлаган *Лутфихон* аяни ёшлигида ўз қариндошлари *Лутфихон* деб чакирганлар. Чунки водийда шундай айтилади. *Тўграмоқни тўргамоқ, қийналмоқни қийланмоқ, юмронқозикни юрмонқозик* дейиш ҳам водийга хос. *Сумалакни туркистонлик ўзбеклар суламак* дейдилар. Шоир Юсуф Сарёмийнинг ватани Туркистон яқинидаги *Сарём Сайрамга* айланди. Турк кардошларимиз *кўрсатишни кўстариш (гўстариш)* килиб олганлар. Биз *ўргатиш* десак, улар *ўгратиш* дейдилар.

Тилимизда *ўргилай* деган сўз бор. *Айланай* маъносида. Лекин аслида *ўгрилай* бўлиши керак. Чунки орқага қараганда биз *ўргилмаймиз*, балки *ўгириламиз*. Хонандаю раққосага пул *ўгирамыз*. Яъни бошидан айлантириб, сўнг дўпписига кистирамыз, чўнтагига соламыз, ё машшоқлар олдида ташлаймыз. Айланиш ва ўгрилиш бир мазмунли сўзлар. Лекин *ўгрилиш* демакка тил ковушмайди, шу боис бу сўз бир шевада *ўргилиш*, яна бир шевада *ўврилиш, эврилиш* бўлган. *Ўгрилик* сўзи ҳам шундай. У ҳам икки товуш ўрин алмашиб *ўгирликка* айланди. Бу нотўғри. *Ўгир* – дон-дун майдалайдиган узун ёғоч *ҳовон*. Уни *кели* деб ҳам айтамыз. *Ўгирлик қилиш* ўгир вазифасини бажариш, туйиш, янчиш бўлади. Афсуски, *ўгирлик* луғатларимизга кириб конунлашди. Бу – илм сўзи кадрсиз, авом сўзи мўътабар саналган замондан бизга мерос қолган хатолик. Агар *ўгриликни ўгирлик*

десак, *тўғрилиқни* ҳам *тўғирлик* дейишимиз керак бўлади.

Ўйласам, икки товушнинг ўрин алмашуви жуда узоқ тарихга эга экан. *Александр Македонский*-нинг *Искандар Мақдуний*га айланиши бунга бир мисол. Араблар *Александр* номини бамисоли *Ал-Хоразмий*, *Ал-Бухорий*, *Ал-Фарғоний* дегандек *Ал-Иксандар* деб қабул қилганлар. Исmlарни оддийгина қилиб *Термизий*, *Беруний*, *Марғилоний* деган каби бора-бора бу номдан ҳам *Ал* кўшимчаси тушиб қолган. Лекин *Иксандар* ҳам талаффузга қийин. Шу боис кулайлик қоидасига кўра исмдаги икки ҳарф алмашиб, *Иксандар* *Искандар*га айланган. Бундай эврилишни ҳис қилмаган кишига *Александр* қаёқдаю *Искандар* қаёқда!

Одатда халқ ўзи тўқиган ривоятларни машҳур шахслар номи билан боғлайдилар. Чингизхон, Амир Темури, Наполеонга нисбат берилган ҳикматлар, ҳикоятлар жуда кўп. Шохдор подшонинг саргароши ўзи билган ҳақиқатни бировга айтолмай қорни шишиб кетгани, охири қудуққа сўзлаб азобдан қутулгани ва қудуқдан ўсиб чиққан қамиш най бўлиб сирни оламга ёйгани тўғрисида ибратли эртак бор, яхши биласиз. Подшо ва саркардалар ичида Искандардан машҳури бўлмагани учун ривоят унинг номига боғланган, эмишки, най *Искандарнинг шохни бор*, деб қуйлаган. Тириклигидаёқ шухрати оламга кетган бу улуғ саркарда шу эртак боис Искандар Зулқарнайн – икки шохли Искандар номини олди.

Асрлар ўтди. Зулқарнайн лақаби ҳам замонлар оша ўз асл маъносини йўқотган сўзлар қаторига кирди. Унинг икки шохлик деган мазмуни унутилиб, Искандар адолат, ақл-заковат, мардлик ва саховат тимсолига айланди. Инсонларнинг одил шох тўғрисидаги орзуси шу номда мужассам бўлди.

Қуръони каримда ҳам Зулқарнайн зикр этилган. У ҳақда ўлмас дostonлар битилган. Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” асари бундай дostonларнинг энг сараси ва энг улуғидир.

Тескари тушган товушлар ҳақидаги суҳбатни шу ерда яқунласак бўларди. Мен ўзим билган, ёдимга тушган сўзларни айтдим. Хотирамдан кўтарилган яна қандай тескари товушли сўз бор, дея хаёлан излайман. Бор экан! Қайси сўз денг! Суҳбатимиз мавзуси бўлган **тескари** сўзи! Унинг ўзаги **терс** бўлади. **Ғалати**, яъни **хатолик** сўзини бугун **қизиқ** маъносида ишлатишимиз **ғалат** – хато бўлганидек, **тескари** сўзининг ўзи **тескари** экан.

Чуқур бўлмаган нарса **юзаки**, пишмаган нарса **хомаки**, хонада ўсган гул **хонаки**, чиллада пишган мева **чиллаки**, ҳар гапга жизиллаб кетадиган одам **жиззаки**, борингки, ўша жиззакининг тарс этиб ургани **тарсаки** бўлганидек, **терс** қўйилган қадам, **терс** қилинган иш **терсаки** бўлади. Лекин **терсаки** дейиш қийин. **Тескари** осонроқ.

Сиз бу фикрга шубҳа қилишингиз тайин. Тўғри қиласиз. Иштибоҳ йўқ ерда тафаккур йўқ. Айтишингиз аниқки, **тескари** сўзи **хонаки** билан шаклдош эмас. Урхун-Енисей ёзувларида ўқиганман. Қадимги тилимизда йўналишни билдирувчи **қару** қўшимчаси бўлган. Бугунда фақат **ташқари**, **ичкари** сўзларида сакланиб қолган. Аксар ҳолда **қару** қисқариб, **қа** бўлди. **Қа** ҳам маданийлашиб, юмшаб, аввал **ға**, сўнг бугунги **га** шаклига кирди. **Тескари** ҳам бошда **терсқару** бўлган. Айтишга қулай бўлсин учун бир товушни ютамиз-да, тескари деймиз.

Бу сизнинг фикрингиз. Агар далил билан исбот қилсангиз, тан бермаган номард. Мен **терсаки** дейман. Лекин бирор тарихий манбада бундай сўзни учратмаганман. Агар сиз унинг **терсқару** шаклини учратган бўлсангиз, қаерда кўрганингизни айт-

сангиз, сиз ғолибсиз. Илму ижоднинг жони бўлган ҳалол баҳс асли шу. Ютқизган кўпроқ ютади. Билмаганини билиб олади.

Терсаки билан шаклдош *тобаки* деган сўзимиз бор. Унинг қисмати ажойиб. *Тоб* ўзак сўзнинг кизитиш, куйдириш маъноларидан келиб чиққан, *тоба* (ясси қозонча. Биз уни *това, тава* деймиз), *тобланиш, обу тоб, тобига келтириш* сингари калималар кўп. *Тобаки* деб *тобада* пиширилган ёки умуман қовурилган таом айтилади. Ток баргига қийма ўраб товада тайёрланган дўлма ҳам *таваки* дейилади. Хуллас, *тобаки* деган сўз сафарга чиқиб, Россияга борди ва ўрис бўлиб қайтди. Мелибой Миша, Сафарбой Саша, Эргашбой Эрик бўлиб қайтгани каби *Тобаки* деган номини *Табака* қилиб келди. Тобада пишган таом экани эсидан чиқди ва қовурилган жўжага айланди. Биз ҳам ўзимизнинг боламизни танимай *Табака* деб чақирадиган бўлдик.

Тилшуносликда *жўналиш келишиги* деган атама бор. *Йўналиш* сўзидан. *Отланиш, сафланиш, ривожланиш, ўнгланиш, нурланиш, богланиш, нозланиш, турланиш* деганимиз каби бу сўзни ҳам *йўлланиш* десак тўғри бўларди. Чунки ўзак *йўл*. *Йўн* эмас. *Йўллаш* деб осонгина айтамыз-у, *йўлланиш* дейишга тилимиз қайрилмайди, *йўналиш* деймиз. Қипчоқ шеvasида сўзлашувчи ўзбеклар, яъни “жўкчилар” *йўлни жўл* дейдилар. Сўзнинг қисматига қарангки, *йўлланиш йўналишга, йўналиш жўналишга* айланди ва биз сарфу наҳвадаги бир атамани *жўналиш келишиги* дедик. *Йўлга тушди* деган маънодаги *йўллаб кетди* шевага кўчиб *жўллаб кетди* шаклини олди. У ҳам эскириб, бугун биз, меҳмон ўз юртига *жўнаб кетди*, деймиз. *Жўнаш* сўзининг ўзаги *йўл* деб кўринг, биров ишонармикин?

Халқ асрлар давомида тилга ишлов беради, айтишга қулай ҳолга келтиради. Сўз маънолари ўзгаради, товушлар тушиб қолади, ўрни алмашади. Бундай ҳолат беистисно барча тилларда бор. Ҳамма сўзларни аслига қайтариш иложсиз. Ким бугун *кифт*ни *китф*, *қулф*ни *қуфл*, *ёғир*ни *ёғмур* дея олади? Ёки ким тилимизга кирган арабча сўзларни арабдек, инглизчани инглиздек айта олади? Ҳатто тил мутахассисларига осон эмас. Бугунги тил талаффузимиз тарихан таркиб топган ва у бизники. Фақат сўзларнинг асл маъносини билиб қўйсақ, хатоларимизни имкон қадар **тўғри**лаб борсақ ёмон бўлмас.

ТЎННИ КИМ ТЕСКАРИ КИЯДИ?

Тилимизда шундай иборалар борки, уларнинг асл келиб чиқиши маълум эмас, мазмун бошқа, сўзлар бошқа. Ишинг ошиб-тошиб ётганда эрмакка *бало борми*, дейилади. Ёки биров хато иш қилса, *қовун туширди*, дейдилар. Бу жумлаларда *бало* ҳам, *қовун* ҳам гап маъносига алоқасиз. *Оғайни чалиш* деймиз. *Оғайни* маълум, лекин *чалиш* нима? Оғайнилар бир-бирини *оёғидан чалгани* учунми? Ёки бир-бирининг айбини *нозора қилиб чалгани* учунми? *Тан берди*, *ё тан олди*, деган ибораларимиз бор. Бири койил қолиш, иккинчиси иқроп бўлишни билдиради. Бу маъноларга *тан* сўзининг нима алоқаси бор? *Дабдала* сўзининг *далага*, *дабдурустдан* сўзининг *дурустга* боғлиқ жойи борми? Шундай сўз бирикмаларини тилшунос олимларимиз мажҳул ибора дейдилар. Жаҳли чиккан одамга нисбатан, *тўнни тескари кийди*, дейиш ҳам мажҳул саналади. Дарҳақиқат, жаҳлнинг тўнга нима алоқаси бор?

Лекин шу нарса аёнки, ҳеч бир сўз, ҳеч бир ибора бекор айтилмайди. Оғиздан оғизга ўтиб сўзлар

алмашади, тушиб қолади, харфлар ўзгаради ва таниб бўлмас ҳолга келади. Агар биз кўпроқ изласак, тарихни ўргансак, Сўзнинг сўзига қалб қулоғимизни тутсак, тилимизда мажхул ибора қолмас. **Оғайни чалиш** ҳам бесабаб айтилмаган. Мақол аслида: **оғайни** – **бир жуфт калиш** бўлиши керак. Бамисоли **эру хотин қўш хўкиз** дегандек. Калишнинг икки пойи бир-бирисиз бутун эмас. Оға-ини ҳам шундоқ. Халқимиз шоиртабиат, қофияпарвар эмасми, мақол чиройли бўлсин учун бир оҳангдош сўз қўшиб, **оғайни чалиш** – **бир жуфт калиш**, дейдиган бўлди. **Чалиш** шунчаки қофия учун. **Тақ-туқ, тасаддуқ** деган каби.

Оға-ини аслида иккита сўз. Ака-ука дегани. Бора-бора бу икки сўз қисқариб бир сўзга айланди. **Ўртоқ, ошно** маъносини билдирувчи **оғайни** ҳолига келди. Оғайни бир кишини билдиргач, **жуфт** сўзига ҳожат қолмади. Энди **оғайни чалиш** – **бир пой калиш** дейиладиган бўлди. Ҳозирда **бир пой калиш** ҳам истеъмолдан чиқди ҳисоб. **Оғайни чалиш**нинг ўзи қолди ва мажхул иборага айланди.

Бу ўйларни қоғозга тушираркан, ўзимга савол бераман: Нега энди бу гапларни тилшунос олимлар эмас, мен айтишим керак? Эрта бир кун уларга кулги бўлмайманми? Одамлар, шеърингни ёзсанг бўлмайдими, нима қиласан бировнинг ишига араллашиб, демайдими? Яна ўзим жавоб бераман: Мен айтган фаразни олим айтиши мумкин эмас. Илмда тахминий гап кетмайди. Аниқ манба, асосли исбот керак. Фақат шоирларгина хаёлга эрк беришлари, кўнгилга қулоқ солишлари мумкин. Шунинг учун ёзган сўзларимга илм аҳли бирор муносабат билдирмасалар хафа бўлмаслигим керак. Бу гаплар ҳеч бир мўътабар манбада йўқ, ҳеч ким тадқиқ қилмаган, суянадиган ҳеч нарса йўқ. Олим ишончли

таянч бўлмаса жойидан кўзғолмайди. Биз доктор ҳам, профессор ҳам эмасмиз. Хато қилсак айб эмас. Мана, узр ҳам топилди. Энди гапни бемалол давом эттиришимиз мумкин.

Тўнни тескари кийди ибораси ҳам маъносиз эмас. Тўнни ким тескари кияди? Бу саволга бошқа бир мақол жавоб беради. **Камбағални урма, сўкма, тўнни йирт.** Ҳозирги ёшлар бу мақолни англамаслар. Ўн тўққизинчи асрда туғилган шоир Ҳабибийни кўриш, ҳамсухбат бўлиш менга насиб қилган. Шоир ёшлигини эслаб, бўздан тикилган иштон тиззадан йиртилиши, тўзиган жойга солинган ямоқ ҳам тўзиб, ямоққа ямоқ солинганини айтиб ўтирарди.

Тўнни ким тескари кийган? Ҳазаб отига миниб, муштлашаман деган камбағал тескари кийган. Қон тегса, лой тегса астарга тегсин, йиртилса астар йиртилсин, ямоқ тушса астарга тушсин деб **тўнни тескари кийган.** Камбағалнинг тўни икки бўлмаган. Йиртилса бошқасини киёлмаган.

Эндиликда тўн кийиш урфдан қолди. Кийган елим камзулимиз юз йилда ҳам йиртилмайди. Муштлашиш ҳам удум эмас. Қасд олиш учун муштинг кераги бўлмай қолди. Оёқдан чалишнинг минг бир хил усули топилган. Тўнни тескари кийишга ҳеч бир зарурат йўқ. Лекин қанотли ибора унут бўлмаган. Бу ҳам Сўзнинг сеҳри. Сўз замирида тарих яшириниб ётганига тимсол.

Бир мақолнинг қулфини очишга бошқа мақол калит бўлди. Ким билсин, балки **қовун туширди** иборасига ҳам бошқа ибора, **тарвузи қўлтигидан тушди**, деган мажоз очқич бўлар. Буни аниқлаш энди сизлар – Сўз уммонининг ғаввосларига ҳавола. Изланг, баҳс қилинг, таллашиб тортишинг. Лекин зинҳор тўнни тескари кийманг!

ИНСОН ВА ҚОРАЧИҚ

Ҳазрат Алишер Навоий шохбайтларига яна ва яна қайтиш эҳтиёжи кўнглимизда ҳар лаҳза пайдо бўлади.

*Қарокўзим келу мардумлиг эмди фан қилгил,
Кўзим қаросида мардум киби ватан қилгил.*

Аввалги суҳбатларда байтни шарҳ қилиб, унда жам бўлган теран мазмун, гўзаллик, санъатларга биргаликда ҳайрат қилганмиз. Ҳозир энди гапимиз фақат биргина *мардум* сўзи тўғрисида, бу форсча атаманинг *инсон* ва *кўз қорачиги* деган маънолари тўғрисида бўлади. Бир-биридан жуда узоқ бўлган бу икки тушунча нега шу бир сўзда ифода этилган? Бу саволга жавоб излаб бошқа тилларга мурожаат қиламиз. Араблар кўз қорачиғини *инсонул айн* дер эканлар. Яъни *кўзнинг инсони*. Араб тилида ҳам *қорачиқ* ва *инсон* бир сўз экан.

Мардум сўзида *инсон* маъноси ҳам, *халқ* маъноси ҳам бор. Инглизлар халқни *people* (пипл) дейдилар. Кўзнинг қорачиғи эса *pupil* (пюпл) бўлади. Ажабо! Инсонлар ва кўз гавҳари деярли бир хил айтилади. Рус тилида қорачиқ қандай ифода қилинади? Владимир Даль луғатини очиб қараймиз. *Зрачок, зеница* қаторида *человечек, мальчик* атама-лари ҳам бор экан. Араб, форс, инглиз, рус тилларидаги бундай ўхшашлик кишини ҳайратга солади, бу ҳолнинг сабабини излашга мажбур қилади, албатта.

Ўйласам, одамзоднинг кўзига яқиндан тикилиб қараса, инсон акси кўринар экан. Бу, аёнки, тикилиб қараган инсоннинг ўз акси. Лекин тасвир жуда кичик ва таниб бўлмас даражада бошқача намоён бўладики, биз қорачиқда ўзимизни эмас, нотаниш бир одамни, яъни умумият-ла инсонни

кўрамиз. Кўз қорачиғи шу боисдан *инсон, мардум, риріп, человек* аталган, десак хато бўлмас.

Риріп сўзининг яна бир маъноси *талаба, ўқувчи бола*. Русча қорачиқ маъносидаги *мальчик* сўзини эслатади. Биз ўзимиз ҳам фарзандимизни *қарогим* деймиз. Болани кўз қорачиғига тенглаш деярли барча туркий тилларга хос. Дарҳақиқат, инсон кўздек азиз, азиз инсонлар яшайдиган юрт кўздек ардокли. Дўланадеккина ер курраси ҳам кўз шаклида. Ватанимиз унда бамисоли гавҳар. Шу боис *юртни кўз қорачигидек асраймиз*, деган сўз бизга юртнинг ўзидек қадрлидир.

Қарокўзим, келу мардумлиг эмди фан қилгил. Хайрон бўлманг, байт сўзларини бузиб ёзмадим. Биз *қаро кўзим* деб икки сўз тарзида ёзишга ўрганиб қолганмиз. Ваҳоланки, *қарокўз* ягона тушунчани англатувчи яхлит сўздир. Ажабо, *сарвиноз, дилрабо, гулчехра, гулбадан* сўзларини қўшиб ёзамиз, ҳатто, исм бўлгани учун *Гулбаданбегим*, дея уч сўзни яхлит битамиз-у, *қоракўзга* келганда иккига бўлиб қўямиз.

Атокли адиб Пиримкул Қодировнинг дастлабки романларидан бири “Қора кўзлар” деб аталарди. Эсимда бор, ёзувчи, бу ном қўшиб ёзилиши керак, мен кўзлар ҳақида эмас, инсонлар ҳақида ёзганман, дея ноширлар билан кўп талашган, лекин сўзини ўтказа олмаган эди. Имло коидаси шундай, деб туриб олишган. Балки, гап имло коидасида ҳам эмас, муҳаррир *қоракўз* атамасининг таг маъноси ни тушуниб қолгандир. Гап миллат ҳақида кетаётганини англаб ўзини эҳтиёт қилгандир. Дарҳақиқат, *қоракўзлар*, дея муаллиф *ўзбеклар*ни кўзда тутган эди. Лекин китоб “Қора кўзлар” номи билан чиқди ва чин маъно пинҳон қолди.

Навоийнинг шуҳрат топган шундай байти бор:

*Менга шоҳлар ҳилъатиким, эл тамошо қилгали,
Ўзбаким бошида қалпоқ, эғнида ширдоғи бас.*

Қарокўзим, дея Ҳазрат ўзбекни атамаган, албатта. У замонда миллатни кўккўз, малласочлардан айириб номлашга эҳтиёж йўқ эди. Овруполиклар хали Хуросонга келмаган эдилар. Лекин мен, барибир, **қарокўзим** деганда **ўзбегим**ни ўйлайман. Бу ғазал ўзининг теранлиги билан, унга боғланган куйнинг гўзаллиги ва нафислиги билан ўзбекнинг тимсолига айлангандек туюлади.

РАНГ СЎЗИНИНГ РАНГИНЛИГИ

Тонготар уфқидан эндигина кўтарилган, ҳали яллиғланиб, кўзни олар даражага етмаган куёшга караганмисиз? Нурланиб турган бу улкан олтин баркаш қалбингизга завқ берганми? Ёки офтобнинг ботишига назар солганмисиз? Оқшом ва тонготарда хуршиди жаҳоннинг тамоман ўзгача, бир-бирига ўхшамас рангларидан ҳайратланганмисиз? Биласизми, ҳовлингизда ўсган гули раъно қандай рангда? Эътибор берганмисиз? Албатта разм солгансиз, биласиз. Сиз, ахир, бебахра инсон эмассиз. Бу рангларни билганингиз учун Ҳазрат Навоийнинг гўзал байтидан завқ-шавққа тўлгансиз:

*Қуёшқа гаҳ қизармак, гоҳи сарғармоқ эрур андин
Ки, сунъунг боғида бор ул сифат юз минг гули
раъно.*

Куёшнинг тонгда сарғайиши, оқшомда кизариши шунданки, дунёни яратган Оллоҳ жаҳон боғига юз минглаб гули раънони сочиб қўйган. Гули раънонинг эса бир томони қизил, бир томони сарик бўлади.

Яна бир савол. Ёниб турган оловда неча хил ранг бор? Тикилиб караганмисиз? Шубҳасиз, назар сол-

гансиз. Лекин юзаки қараган бўлсангиз қизил тусни кўргансиз холос. Дикқатни жам қилган бўлсангиз аланга марказида тонготар офтобининг сарғиш тобини ҳам сезгансиз. Олов шуъласидаги яшил нурланишга эса эътибор ё қилгансиз, ё қилмагансиз.

*Хилъатин то айламиш жонон қизил, сориг, яшил,
Шуълаи оҳим чиқар ҳар ён қизил, сориг, яшил.*

Яъни, оҳим алангаси қизил, сарик, яшил бўлиб ёнса, бунинг боиси жононим қизил, сарик, яшил рангли либослар кийганидир.

Биз кўриб турган олам рангинлиги билан гўзал. Бу гўзалликни қалб кўзи билан кўра олиш, завқланиш, лаззатланиш алоҳида истеъдоддир. Ҳазрат Навоий тасвир этмаган, ташбеҳларга солмаган ранг йўқ, десак муболаға бўлмас. Ҳар гал бундай ташбиҳлардан баҳраманд бўлганимда, улуғ устоз қалбида Беҳзоднинг кўзи бўлган, дегим келади.

Оврупонинг рутубатли ҳавосида занг босган ҳайкалларни томоша қилгансиз. Кетмас яшил доғ бўлиб бу занг улуғ сиймоларнинг биринж – бронза танасида қотиб қолган. Дейдиларки, тоза пўлат қиличда ҳам қон қотиб қолса шундай яшил рангли занг тутар экан. Бу ҳолатни Фузулий қойилмақом байтга кўчирган:

*Муқаввас қошларингким вусма бирла ранг
дутмишлар,
Қиличлардирки, қонлар дўкмак ила занг
дутмишлар.*

Яъни, ёрнинг қавс белгисидек қошлари ўсма билан яшил рангга кирди. Бамисоли қон тўккан қиличлар занглаб яшил тус олгандек. Ҳаётий ҳақиқат бадий мажоз билан қовушиб гўзаллик туғилди.

Дунёда қанча жонзот бўлса, барчасининг ўз

ҳимоя услуби бор. Букаламун, яъни хамелеон кавмидаги жонзотлар гиёҳ ичида гиёҳ, хазон ичида хазон, шох-шабба ичида шох-шабба рангига кириб ўзларини яширадилар. *Ҳар ранг билан ўзни қутқариш* деган қадимги ибора шундан. Мирзо Бобурнинг байтини эсланг:

*Хазондек қон ёшим, сориг юзимдан эл
танаффулда,
Ба ҳар ранге, биҳамдуллоҳ, улусдин ўзни
қутқардим.*

Эътибор қилинг, *ба ҳар ранге*, баъзи ҳофизларимиз куйлагандек *баҳор ранги* эмас. Байтнинг мазмуни шуки, ҳижронзадалиқдан ошиқ шоирнинг юзи сарғайган, кўзидан қонли ёш оқади. Буни кўрган элулус, дарди оғир экан, менга юкмасин, деб ошиқдан ўзини олиб қочади. Улуснинг ғавголари жонига теккан ошиқ шоир бундан хурсанд. Қизил қоним, сариғ юзим билан, яъни *ҳар ранг билан* улусни кочирдим-у, ундан ўзимни қутқардим, дейди. Ҳасратли, аммо ёркин ва гўзал ташбиҳ.

Қадимги луғатларда *найранг* сўзи *ниранг*, *неранг* деб ўкилади. Араб ёзувида ёй ҳарфининг икки хил айтилиши боис *неранг* *найранг*га айланган. Аслида *найранг* ҳам *ҳар ранг* деган маънони билдиради. Кўзни алдаб ҳар рангда тусланиш *найранг* ҳисобланади. Бугунда урфга кирган ҳислат.

Ранг форсча сўз, арабчаси *лавн*. Биз *алвон* деб қизил рангни айтамыз. Аслида *алвон* *лавн*нинг кўплиги, *лавнлар*, *ранглар* демақдир. Биз туркий халқлар *тус* деймиз. Ҳазрат Навоий ҳар уч сўзни тенг эъзозлаб ғазалларга киритганлар.

*Новакининг парру пайқонида рангин тус эрур,
Ёки кўнглимдан чу паррон ўтди, юқмиш*

қон анга.

Ёр отган камон ўкига боғланган пар рангиндир.
 – Бу ўринда **рангин тус** кон юки маъносида келган.
 – Новакнинг пари қон юки бўлишига сабаб шуки, у юрагимни тешиб ўтган.

Кўнглакинг лавнидан ўлдим, атридин топдим
ҳаёт,
Қайси гул баргида бор эркин бу янглиз рангу бў?

Навоий асарлари лугатига қарасангиз, **ранг** сўзининг бешта маъносини топасиз. Мабодо Шарқ қўлёмалари ҳазинасига кирсангиз, “Қанзул луғот”, “Мунтахабул луғот”, “Баҳрул жавоҳир”, “Луббул албоб”, “Кашфул луғот”, “Фирдавсул луғот”, “Муаййидул фузало”, “Латоифул луғот”, “Бурҳони котеъ”, “Фарҳанги Жаҳонгири”, “Сирожул луғот”, “Рашидийи арабий”, “Рашидийи форсий”, “Чароғи ҳидоят”, “Жавоҳирул ҳуруф”, “Баҳори аҷам”, “Фарҳанги сурури”, “Музилул алфот”, “Шаръуш шуаро”, “Мажмуъул луғот”, “Баҳри маввож”, “Ғиёсул луғот”, “Мадорик”, “Муҳаззабул луғот”, “Нафоисул фунун”, “Ойини Акбарий”, “Фусули Акбари”, “Чорбардий”, “Абушқа” сингари луғатларни варақласангиз **ранг** сўзининг ўттиз бир маъносини топасиз. Фақат соддалик қилиб, бу китобларни кутубхоналаримиздан излаб овора бўлманг. Уларнинг ҳеч бири Ўзбекистонда нашр этилган эмас. Тил бойлигимизга, нафис адабиётга эски беписандлик давом этса, ҳеч қачон нашр этилмас. Ҳар бир саводли инсон яхши тушунадик, луғат кўрмай тарихимизни, кўп асрлик адабиётимизни ўрганиб ҳам, ўргатиб ҳам бўлмайди. Навоий сўзлари луғати бор-ку, дерсиз. Аввало, мумтоз адабиётимиз ёлғиз Навойдангина иборат эмас. Тилнинг бутун бойлигини биргина шоир қамраб олиши имконсиз. Қолаверса, бу луғатларда Навоий сўз ҳазинаси тўлиқ акс этган эмас. Шу номукамал манба ҳам

кўп йиллардан бери қайта нашр этилмагани учун китоб дўконларидан топиш иложсиз. Ҳаммасидан ҳам Ота луғатимиз саналган, ҳар бир ўзбекнинг бош китоби бўлиши зарур ҳисобланган “Девону луғатит турк”нинг эллик йил (!) давомида қайта нашр этилмагани аламлидир. Бу вақт ичида беш авлод табаррук манбадан бебаҳра мактаб битирди. Китоб чиккан йил уни сотиб олишга улгурганларнинг кўплари дунёдан ўтиб кетдилар. Жуда оз миқдорда, фақат уч минг дона чоп этилган асар ўша замондаёқ ноёб эди.

Биз каламга олган луғатлар асосан форс тилида битилган. Айтишингиз мумкин, уларни эронийлар нашр этсин, тожиклар нашр этсин. Бизга нима зарурати бор? Бу иддаога жавоб шуки, мен айтилган луғатлардан дуч келганини олиб, дуч келган саҳифани очиб карадим ва бир талай туркий ўзбек сўзларини кўрдим. Хукмдор маъносидаги *қоон*, дарвоза маъносидаги *қону*, қозон маъносидаги *қозгон*, бугунги тилимизда мавжуд бўлган *қон*, *қош*, *қатиқ*, *қошук*, *қилич*, *қонун*, *қақнус*, *қулоч*, *қаймоқ*, *қайчи* сўзларини топдим. Менга янгилик бўлгани – *қонун* билан *қақнус* аслида юнонча экан. Қолган сўзларнинг барига *лафзи туркий* дея изох берилган. Эринмай санаб чиқдим. Туркий ўзбек сўзлари араб, форс сўзларидан кўп чиқди. Арабий, форсий сўзларнинг ҳам бари беистисно менга таниш экан. Уларнинг кўпи бугунги жонли тилимизда бор. Қолганлари мумтоз адабиётимиз хазинасидан жой олган. Энди айтинг, нега у луғатлар бизники бўлмасин? Нега улардан баҳраманд бўлмаслигимиз керак?

Ўзбек тилининг ривожига аҳамиятсиз ҳисобланган, тарихимизнинг бойлиги ва улуғлиги тўғрисида гапириш миллатчилик саналган даврлар ўтди. Қадриятларимизни тиклаш давлат сиёсати даража-

сига кўтарилган замон келди. Лекин ўриндан кўз-голишимиз қийин кечмоқда. Қарамликдан қутулсак ҳам, узоқ вақт давомида жонимизга сингиб қолган ҳадикдан қутулмадик.

*Дил сўзи қатагон эркисиз тузумни
Биз кўрдик, кўрмасин ҳеч ким ҳеч замон.
Кўп қаттиқ тишлаган эканмиз мумни,
Оғиз очолмасдан юрибмиз ҳамон.*

Жонкуяр аجدодларимиз сонсиз луғатлар тузиб, келажак авлоднинг саводини ўйлаганлар. Минг йиллар қаъридан етиб келган Сўз жавоҳирини асраб-авайлаб бизга етказганлар. Уларни ўрганиш, нашр этиш ёлғиз мумтоз адабиётимизни англаш учунгина эмас, турлича ижтимоий, илмий, ахлоқий атамаларни билиш ва тилимизга дадил киритиш учун керак. Агар ўша луғатлар кўлимизда бўлганда фаннинг барча соҳаларида ўзбекча сўзлар кўпроқ ва устунроқ бўларди. **Юридик шахс, жисмоний шахс, ҳуқуқбузарлик** сингари зўрма-зўраки таржималарга эҳтиёж қолмасди. **Олтин пробаси**ни ўзбекча нима десак бўлади, деб бош котирмас эдик. Ўзбекистоннинг тўксон тўкқиз **ёргитли** тилласи бор, дея ифтихор билан айтардик. Олтинимиз ёнида олтин сўзимизга-да эга бўлардик. Мустақил юртимизнинг ўз мустақил армияси ўз ҳарбий атамаларини топарди. **Сарқарда** ёнида **сартиб, сарҳанг, сарлашкар, сипоҳсолор** каби жанговар унвон-даражаларимиз бўлар, авангард, арьергард ўрнида **хировул, чиндовул** деб, ўнг ва сўл флангни **буронгор, жувонгор** дея Темур бобомиз айтгандек, Ҳазрат Навоий шеърга солгандек айтардик:

*Ҳам буронгор, ҳам жувонгор кинсигол,
Ҳам яна гулу ҳировулда бу ҳол.*

Бу соф туркий сўзларнинг талаффузи қийин бўлса, **маймана, майсара** дердик. Мен асл ўзбекча

юзбоши, мингбоши, айникса *қўрбоши* унвонларини тилга олмадим. Ўтмишимизни қоралаш урф бўлган замонда улар шу қадар лойга қорилганки, эшитган одам бугун ҳам сесканади. Ўрни келганда айтиб кўяй: *қўрбоши* эмас, *қурбоши* десак тўғри бўлади. Чунки *қур* тўплаш, йиғиш маъносини англаувчи *қурмоқ* сўзининг ўзаги. Йигитлар давра курса бир *қур* йигит деймиз. Бир *қур* ичидаги йигитлар *қурдош* бўладилар. Ёши тенглари *тенгқур* аталадилар.

Тилшунос олимларнинг кўплари билан дўстман. Дўст ачитиб гапиради. Лекин фақат аччиқ гапларгина айтсак инсофдан бўлмас. Шубҳа йўқки, истиклол йилларида тилшунослигимиз бирмунча ривожланди. Катта жамоанинг кўп йиллик меҳнати – беш жилдли изоҳли луғатнинг нашр этилгани, гарчи у мукамалликдан йироқ бўлса ҳам, эл маърифати учун фойдали иш бўлди. Профессор Қосимжон Содиков “Девонул туғатит турк”нинг қайта нашри устида иш олиб бормокда. Академик Эргаш Фозилов Навоий асарларининг тўлдирилган ва батафсил шарҳланган луғатини тайёрламокда. Алломанинг айтишича, бу луғат ҳар бири минг саҳифалик бешта китоб бўлади. Атоқли тилшунос Шавкат Раҳматуллаев уч китобдан иборат ўзбек тилининг этимологик луғатини чоп эттирди. Академик Нematулла Иброҳимов раҳбарлигида тайёрланаётган арабча-ўзбекча мукамал луғат яқин ойларда дунё юзини кўражак. Шарқшунос олим Муҳаммаджон Имомназаров ўз шогирдлари билан “Хамса”нинг тўла сўзлиги, конкардансини тузмокда. Булар, албатта, олижаноб ишлар. Лекин армон армонлигича қолади. Мусулмончилик астачилик, дея ўзимизга таскин бериб, шитоб замондан ортда юриш энди ярашмайди. Олимларимиз зиммасида мумтоз адабиётимизнинг мукамал сўзлигини тузиб беришдек

улкан бурч турибди. Ўзбек тилининг ўз грамматикаси – сарфу нахви йўқ. Кимга тобе бўлсак унинг тили коидаларини олганмиз. Ҳозирда рус тилининг сўз яшаш, гап куриш, имло талабларини шундоққина қабул қилганмиз. Тилшунослик атамаларимиз бари русчадан таржима қилинган. Ўз она тилимизга мос грамматика яратиш ҳам олимларимиз бўйнидаги қарз. Ҳам бугунги авлод, ҳам келажак насллар олдида ўташ зарур бўлган, кечиктириб бўлмас қарз бу.

Мана, узоқ чўзилган, зинҳор лирик бўлмаган чекиниш ниҳоят тугади. Энди мавзуга қайтамиз. Дарҳақиқат, *ранг* сўзининг ўттиз бир маънода келиши китобларда кўрсатилган: Биринчиси ва энг машҳури оқ, қора, қизил деган каби *тус*, иккинчиси *ҳисса*, *насиба*, учинчиси *айб ва орият*, тўрттинчиси *ранжу изтироб*, бешинчиси *қувват ва имкон*, олтинчиси *жон*, еттинчиси *нор туя*, саккизинчиси *мол-мулк*, *олтин*, тўққизинчиси *фойда*, ўнинчиси *дарвешларнинг кўк тўни*, ўн биринчиси *равиш*, *тарз*, ўн иккинчиси *тоғ эчкиси*, ўн учинчиси *макру ҳийла*, ўн тўрттинчиси *кўкариш*, *юз очиш*, ўн бешинчиси *яхшилик*, ўн олтинчиси *саломатлик*, ўн еттинчиси *шарму ҳаё*, ўн саккизинчиси *қон*, ўн тўққизинчиси *чирой ва латофат*, йигирманчиси *миқдор*, йигирма биринчиси *ўғрилиқ*, йигирма иккинчиси *қимор ва қимордан топилган бойлик*, йигирма учинчиси *тангри ва эга*, йигирма тўрттинчиси *ота*, йигирма бешинчиси *юздаги хол*, йигирма олтинчиси *лутф ва рамзу ишора*, йигирма еттинчиси *қувноқлик ва шўхлик*, йигирма саккизинчиси *қўнғироқ*, йигирма тўққизинчиси *қаҳру ғазаб*, ўттизинчиси *ипак*, ўттиз биринчиси *хиёнат*. Ўзбек тилида рангнинг ўттиз иккинчи маъноси ҳам бор. *Юз*, *афт*, *башара* маъносида. *Ранги рўй*, яъни юзнинг ранги сўзидан *рўйнинг* тушиб қолиши натижа-

сида ҳосил бўлган. **Ранги синик, ранги бузук, ранги совук, ранги қурсин** иборалари бунга мисол.

Фузулий байтида **ранг** биринчи, асосий маъносида келган бўлса, Бобур байтида ўн учинчи маъно, яни **ҳийла** ўрнида қўлланган. Навоий байтидаги **рангин тус** қон туси, яъни ўн саккизинчи рақамли мазмунга эга. Ҳазратнинг “Лисонут тайр” достонидан олинган куйидаги байт ўн биринчи рақамли маъно, яъни **тарз, равишни** билдиради:

*Ун чекиб ноқус оҳанги била,
Куфр элининг шевау ранги била...*

Бу ўринда Шайх Санъоннинг ишқдан мажнун бўлиб, диндан чиққани ва куфр элига хос тарзда ноқис сўзлар айтгани, бутга чўқингани, чўчка боққани тўғрисида сўз боради.

Ранг тушунчасини ифода қилувчи сўзлар кўп. Олтин куз, феруза осмон, зумрад дала, деганда сарик, кўк, яшил рангларни кўзда тутамиз.

Японияда рангларни ўрганувчи махсус илмий институт бор. Оламнинг рангинлиги, рангларнинг киши кайфиятига таъсири, турли рангларнинг бир-бирига мос тушиши, рангларга нисбатан инсон дидининг шаклланиш жараёнидан тортиб, оддийгина галстукни тўғри танлашгача шу даргоҳда ўрганилади. Японлар рангларга жуда эътиборли. Бизнинг ҳам улардан кам жойимиз йўқ. Юртимиз уларнинг юртидан ўн хисса рангинроқ, шеъримиз ўн карра бойроқ. Элимизга ўн баробар кўп неъмат ато этган тангримиз япондаги ҳафсала ва уринчокликнинг ўндан бирини бизга берса эди...

ТУТАШМАС ҚАЛБЛАР ТУТАШСА

Икки **қалб** бор. Улар шу даражада бир-биридан узоқки, туташмоғи сира мумкин эмас. Бири – **инсон юраги**, поклик, тўғрилиқ, олижаноблик тим-

соли бўлган **қалб**. Бошка бири – **қалбаки, қаллоб** сўзларининг ўзаги, яъни эгрилик, алдамчиликни ифода қилувчи **қалб**. Бир-бирига батамом карама-карши бўлган тушунчаларнинг бир сўзда жам бўлгани таажжубли.

Қалб сўзининг нечта маъноси бор, биласизми? Балли! Мен ҳам билмайман. Келинг, бу саволни ҳам Ҳазрат Навоийга бериб кўрайлик. “Хазойинул маъоний” бизга шундай жавоблар беради:

*Зулф аро холинг кўнгуллар ҳайлини торож этар,
Қалб шабравлар либосин кеча олгандек асас.*

Яъни, ошиқ кўнгли ёр сочларини соғинган, хаёлан зулф васлига етган эди. Лекин гажак орасида яширин пойлаб ётган қора хол ошиқ кўнглини тутиб олди ва торож қилди. Бамисоли **қалб шабрав** – **қоронгида эгри юрган** кишини асас – миршаб тутиб олгани, либосини ечиб жазолагани каби. Лекин бу насрий баён холос. Байтнинг нафосати шундаки, Ҳазрат тажнис санъати билан **қалб**нинг икки маъносига ишора қилганлар. Ёр сочлари қора тунга, сочлар орасида хаёлан кезган ошиқ кўнгли, яъни **қалби** қоронғи тунда юрган **қалб** – саёқ бир дайдига ўхшатишган. Буюк истеъдод нафаси тегса, қовушмаган калималар қовушар экан.

Икки қалбни туташтирган яна бир байт:

*Қалб эрур кўнглимки, боғлабдур сочинг
зуннорини,
Турфа буқим, бир нафас чиқмас қошинг
мехробидан.*

Яъни, кўнглим аслида сочингни белга зуннор қилиб боғлаган бир кофир. Лекин ажабки, қошинг мехробидан бир лаҳза чиқмайди ва мусулмонлик даъво қилади. Байтнинг мазмуни шу. Бадииятчи? Санъатчи? Биринчи санъат – ташбих, ёр соч-

лари зуннорга – кофирлар белбоғига ўхшатилади, қошлари эса меҳробга қиёс қилинади. Иккинчи санъат – тазод. Зуннор билан меҳроб бошқа-бошқа олам тимсоллари, кофирлик ва мусулмонлик белгилари. Улар ёндош бўлиши мумкин эмас. Мана шундай мумкин бўлмаган ишни мумкин қилувчи кудрат шеърятда бор. Зид тушунчалар ёндош келиб, бадий унсур – тазодга айланади ва гўзаллик пайдо қилади. Учинчи санъат – ийҳом. Шакли бир, лекин мазмуни турлича сўзнинг бир маъносини айтиб, бошқа маъносига ишора қилиш ийҳом бўлади. *Қалб эрур кўнглим* деган жумлани биз, аввало, кўнглимнинг мусулмонлиги қалбаки, у алдоқчи, кофир, деб тушунамиз. Ишора этилган яширин маъно – *Қалб эрур кўнглим – кўнгил* менинг *қалбим, юрагим*. Унинг кофирлиги ҳам, мусулмонлиги ҳам менинг ўз хислатимдир, деган фалсафий хулосадир.

Кўнгил билан юрак битта тушунча экани “Ҳайратул аброр”да аниқ қилиб айтилган:

*Буки кўнгул дерсан эрур бу юрак,
Исми кўнгул бирла анга муштарак...
Каъбаки оламнинг ўлуб қибласи,
Қадри йўқ андоқки кўнгул каъбаси.*

Ийҳом энг қийин ва энг юқори қадрланувчи санъат ҳисобланади. Ҳазрат демишларки: *Агар хосса маъни гар ийҳом эрур, анинг кунда юз байти ҳалвом эрур*. Яъни, агар шарт шу энг мараққаб ийҳом санъати билан ёзиш бўлса, ҳар кун юз байт битиш менга ҳолва шимганчалик осондир.

Яна байт:

*Эй Навоий, ишқ ила кўнглим хаёл этди масоф,
Рўбарў бўлгач менинг қалбим сари тушди шикаст.*

Ишқ менга кўп азоб берди. Кўнглим бу азобларга чидолмай исён кўтарди ва ишқ билан жангга

кирмоқни хаёл килди. Лекин рўбарў бўлгач қалбим шикаст топди. Яъни ишққа асирлигича қолди. **Қалбим сари тушиди шикаст** жумласида ҳам икки маъно бор. Бир маъно **қалб**, яъни юрак. Бошқа маъно – ҳарбий атама – кўшин маркази. Лашкар жангга кирганда шоҳ марказда боради. Мақсад – ҳам кўрикланиш, ҳам сафларни бошқаришга қулайлик. Шу сабаб кўшиннинг маркази **қалб** дейилади. Шоҳ ўнг ё сўл қанотга ўтса, у ер ҳам қалб ҳисобланади. Сипоҳнинг юраги шоҳ турган жой бўлади.

Навоий байтида кўнгил озодлик жангига кирди. Лекин ишқ устун келиб кўшиннинг марказига – **қалбига** зарба берди. Бошқа маъноси – шоир қалбига зарба берди.

Қалбнинг ҳарбий атама экани бошқа бир байтда янада аниқроқ кўринади:

*Бир диловардур кўнгулким, ғам сипоҳи қалбида
Оҳи новак, тоза доғидур қизил қалқон анга.*

Менинг кўнглим ғам сипоҳининг марказида турган бир диловар – кўркмас – фидойи аскар. Чеккан оҳлари камон ўқлари бўлиб фалакни тўлдиради. Бағридаги жароҳат, қотган қон унинг қизил қалқонидир.

Шу ўринда навоийхонларга айтар сўзим бор. Агар Ҳазратнинг бирор байти тагида яширин маъно ётмаган бўлса, бирор ишора, санъат бўлмаса, билингни, байт Навоийники эмас. Бу гап даҳо шоир асарларини тарғиб қилувчи мухтарам олимларимизга ҳам тегишли. Устоз ғазаллари сизга завқ-шавқ бермаган, қалбингизга ўт солмаган бўлса, яхшиси гапирманг. Гўзал ижод шарҳини математика дарсига айланторманг. Навоий тўғрисида қовоқ солиб гапириш гуноҳ. Доно гапларни ҳамма айтиши мумкин. Олам аҳли, билингни, иш эмас душманлиғ, ёр ўлинг бир-бирингизга... дейиш учун Навоий

бўлиш шарт эмас. Агар Навоий шу сўзларни айтган бўлса, демак бунда бир сир-синоат бор, ё чиройли мажоз, ё яширин муаммо, ё бирор ташбеҳ бор. Агар сиз бу синоатни илғамаган бўлсангиз, фақат мазмунни баён қилсангиз, ҳазрат руҳи олдида шаккоклик қилган бўласиз.

Мана, сиз билан бирга “Хазойинул маоний”ни варақлаб қалб сўзининг тўрт маъносини топдик. Изласак бу сўзнинг коса тагидаги нимкоса мазмунлари яна чиқади. Тўрт девон бежиз “Маънолар хазинаси” деб аталмаган.

Сўнги савол қолди. Нега юрак *қалб* дейилган? Унинг қаллобликка, ёлғончиликка нима алоқаси бор? Биласизки, инсон онги шаклланган замондан бери ақл ва юрак ўртасидаги баҳс тугамаган. Ақл онг билан, юрак ҳиссиёт билан ошно. Одамзодни ҳиссиёт кўп алдаган. Ҳамма халқларда, кўнгил кўчасига кирма, деган мазмундаги хикмат бор. Демак, юрак сўзига кириб алданган одамлар унга *қалб* дея ном қўйибдилар.

Эмишки, тақдири азал инсон пешонасига тескари хат битгани каби юракни ҳам одам кўкси ичида тескари осиб қўйган. Шунинг учун эгасини терс йўлларга бошлармиш. Бу гапга ишонмаган, юрак сўзига кирган бир девона ёш шоирнинг ёзганлари будир:

*Айбли эмас бунда иродам,
Маъзур тутинг, дўстлар, сиз мени.
Ақл қанча ҳақли бўлса ҳам,
Тутар бўлдим юрак измини.*

*У бахш этган оташда ёндим,
Ўзи бўлди менга раҳнамо.
Унга, фақат унга ишондим,
Юрак мени алдамас асло!*

ЗИМИСТОН

Тилимизда *зимистон* деган сўз бор. Боғистон, гулистон сўзлари каби чиройли, ёруғ калима. Лекин негадир *зулмат*ни билдиради. У аслида тиник ва оппоқ сўз. *Баҳористон, тобистон* каторида туради. Форс ва рус тиллари қариндош бўлганидек, *зимистон* русча *зима* сўзи билан эгизак. Қишнинг ўзига хос ҳусни, таровати бор бу сўзда. Баҳористон – баҳор, тобистон – ёз, зимистон – қиш. Лекин биз қайсар халқ қоронғи кечани *зимистон* деймиз ва сира фикримиздан қайтмаймиз. Шу маъно билан луғатларга киритиб қонунлаштириб олганмиз.

Ажабо, *қиш* қандай қилиб *қоронғига* айланди? Бу икки сўз тамоман бошқа-бошқа тушунчалар-ку! Бу хатонинг сабабини топишга бир чистон ёрдам қилди:

*Ялдо кечаси бирдур, бир йилда бир ялдо,
Ё раб, бу нечук ялдо? Бир ойда икки ялдо!*

Ялдо кечаси қишнинг энг узун, энг қоронғи тунни. Ҳозирги йилойқун – календар ҳисоби бўйича йигирма иккинчидан йигирма учинчи декабрга ўтар кеча. Чистоннинг, яъни жумбоқнинг маъноси: Ялдо кечаси бир йилда бир келади. Лекин бир ойда икки ялдо бор. Топ-чи, бу қандай ялдо? Жавоб: Ёрнинг юзи – ой, икки ўрим сочи қоралиги ва узунлиги билан – ялдо кечаси. Бир ой юзли ёр икки ўрим сочи ни ташлаб қўйса, бир ойда икки ялдо бўлади. Гўзал ташбеҳ.

Қарангки, бир жумбоқ бошқа жумбоқни ечишда кўмаклашиб турибди. Қиш кечасининг узун ва қоронғилиги учун зулматли тун *зимистон қоронғиси* дейилган, яъни *қиш қоронғиси*. Лекин биз гапни қисқа қилишга устамиз-ку. Асса-

лому алайкум, демаймиз, салом, деймиз-қўямиз. Қалайсан, деган сўзимиз узундан узоқ ахвол сўрашиш ўрнига ўтади. *Зимистон қоронгисини* ҳам қисқа қилиб *зимистон* деяқолдик. Тилшунос олимларимиз барака топсинлар, халойиқнинг айтгани бўлақолсин, деб, луғатларда зимистонга қоп-қоронғи кеча дея изоҳ бердилар. Хато конуний тус олди.

Хунук деган сўзни биз кўрксиз, бадбашара деб тушунамиз. Аслида бу сўз *совуқ* дегани. Ташқари хунук, иссиқ кийиниб ол, десак тўғри бўлади. Лекин бундай деб айтсак, кулгу бўламиз. Ажабо, *совуқ* маъносидаги сўз қандай қилиб кўрксизга айланди? Бунга ҳам сабаб – қисқартишга ўчлигимиз. Аввалда уни *совуқ* маъносида тўғри ишлатганмиз. *Турқи совуқ* оламни *турқи хунук* деганмиз. Кейинча *турқ* тушиб қолди, *хунук*нинг ўзини айтадиган бўлдик. Тилчиларимизга яна раҳмат, буни ҳам расмийлаштириб бердилар.

*Ўзгалар васлин таманно айласам навмид ўлай,
Ўзга бир дил ҳамки васлингни таманно айласа.*

Таманно – истак, хоҳиш, орзуни англатади. Биз *таманно* деб *нозу карашмани*, *танноз аёлни* айта-миз. Бундай маъно ўзгаришига ҳам сабаб ўша, – гапнинг шох-бутоғини кесишга омиллигимиз. Ўзини яхши кўрадиган одамнинг таманноси, истаги кўп бўлади. Айниқса, ўзига бино қўйган аёлларда бу хислатнинг аёнлиги учун уларни *таманноли*, *таманноси кўп*, дейилган. Бора-бора сўз қўшимчалари йўнилиб *таманнонинг* ўзи қолди, от сифатга айланди. Маъно тамомила бошқа бўлди. Тилшуносларимизга қайта-қайта таъзим, бугун ўзбекча-русча луғатларни очиб қарасангиз *таманно* – *кокетство*, деб таржима қилинган. *Мечта*, *желание* эмас.

Энди Навоийнинг *таманноси* билан бизнинг *таманнони* солиштиринг! Яна Навоийни нега тушунмаймиз, дея хайрон бўламиз.

*Бу тоза туганким гамидин кўнглум ародур,
Кўнглум қуши гам дашти аро бағри қародур.*

Кўнглим аро ёр ғамидан янги, битмаган жароҳат бор. Шу сабаб ғам даштида кўнглим қушининг бағри каро. Туган – жароҳат. *Тоза* – *янги*. Тоза сўзини биз ювилган, артилган, пок маъносида тушунамиз. Аслида бу маънони билдирувчи *тамиз* деган сўзимиз бор. *Бетамиз* ювиксиз, нопок дегани. Биз эса бетамиз деб гап уқмас, маънисиз одамни айтамиз. Луғатларда ҳам *тоза* – *чистый, бетамиз* – *недогадливый, болван* деб таржима қилинган.

Тилшунос олимларимизга қарата айтилган ярим ҳазил, ярим чин сўзларни зинҳор кесатик, таъна деб тушунманг. Улар *зимистон*нинг асл маъносини билмаган эдиларми? Яхши билганлар. Лекин мафкура аталган қудратли куч бор эди. Олимларнинг эса бола-чакаси... Илм сўзи эмас, авом сўзи, фозил инсонларнинг бой ва зарофатли тили эмас, йўксилнинг ўзи каби кашшоқ ва ғариб тили муқаддас саналган замонларни ҳозирги ёшлар билмайдилар. Билмасинлар ҳам. *Зимистон* давронининг ортда қолгани рост бўлсин. *Зимистон* сўзини *қоронғилик* деб тушунсангиз, тонг отгани, *қиш* деб тушунсангиз, баҳор келгани чин бўлсин.

ҒАЗАЛ СЕҲРИ

ШОИР ҚАЛБИНИНГ ФИҒОНИ

*Жунун водийсига мойил кўрармен жони зоримни,
Тилармен бир йўли бузмоқ бузулгон рўзгоримни.*

Улуғ Навоийнинг ҳар бири бир жаҳон маъно, бир олам ҳис-туйғу ифода қилғувчи байтларини такрор-такрор ўқиб ҳар сафар кўнглимиз сурур ва ҳаяжон билан тўлади, ҳар сафар бу олмос сатрларнинг янги қирраларини кашф қиламиз, янги-янги маъно товланишларини кўриб ҳайратланамиз.

Мана шу матлаъ билан бошланувчи ғазал ўзбекнинг хонадонида дам-бадам меҳмон бўлади. Уни машҳур ҳофизларимиз мақом йўлларида жуда таъсирли ижро этганлар.

Бу ғазал дунёнинг ғаму андуҳидан зардобга тўлган шоир қалбининг афғонидир.

Инсон юраги ва тафаккури ҳаддан зиёд севинччи ҳам, ғамни ҳам қабул қилолмаслик хусусиятига эга. Туйғуларнинг офатли сели кишини телба қилади. Шоир ўз жонини жунун, яъни телбалик водийсига мойил кўради, бузулган ҳаёти – рўзгори уни ақлдан оздиргани, энди телбаликни бўйинга олиб дашту саҳролар кезишдан ўзга иложи қолмаганини ва телбалик – бузиш, вайрон қилиш экан, демак, бузилган ҳаётини бир йўла вайрон қилмоқ тилагини фарёд билан ифшо қилади:

*Жунун водийсига мойил кўрармен жони зоримни,
Тилармен бир йўли бузмоқ бузулгон рўзгоримни.*

Шоир дунёдан шунчалар кўнгли қолган, совуғанки, оқибатсиз одамлардан шунчалар меҳри қайтганки, бу ҳаётдан ҳеч бир нишонсиз йўқ бўлиб

кетишни тилайди. Инсон жисми-ку хоки ғубор бўл-
мокқа маҳкум, лекин шоир истаги:

*Фалак бедодидин гарчи мени хоки ғубор ўлдум,
Тилармен, топмағайлар тўтиёлигқа ғуборимни.*

Яъни, золим одамлар мени тириклигимда хўр-
ладилар, кадримга етмадилар. Вақт келарки, менинг
одамларга кўргузган меҳру садокатим, фидойили-
гим аён бўлар. Кишилар менинг кадримга етарлар,
мозорим хокини кўзларига тўтиё қиларлар. Ле-
кин тириклигимда бедодлик қилганлар мен дунё-
дан ўтгач ўкинмоқлари бенаф, кўзларига тўтиё
қилмоқ учун ғуборимни топмағайлар. Ўшанда, эй
аҳли ғафлат, Навоий қайга азм этти, деб сўраманг,
мен тириклигимдаёқ ихтиёрим жиловини қазонинг
қўлига бериб қўйганман:

*Деманг, қай сори азм этгунг, манга йўқ ихтиёр,
оҳир
Қазо шкига бермишмен инони ихтиёримни.*

Ошиқ дунёнинг жабру жафосидан кўп қонли ёш-
лар тўкди. Оқибат кўзларида ўша қон ёшлар ҳам
қуриб тамом бўлди, фақат заъфарондек сарғайган
юзи қолди. Шоир бу ҳолатни ҳайратомуз ташбеҳга
боғлайди: Золим фалак менинг баҳоримни олиб ха-
зон фаслини менга берди. Бу лоладек қон ёшларим
тугаб, хазондек сарғайган юзим қолганидан намоён
бўлиб турибди.

*Туганди ашки гулгун, эмди қолмиш заъфароний
юз,
Фалак зулми бадал қилди хазон бирла баҳоримни.*

Навоий даҳр зулмидан бошига ёғилган бало-
ларни байтдан байтга кучлироқ фарёд билан баён
қилади. Биринчи байт ошиқнинг “жунун водий-

сига мойил” бўлганини, иккинчи байт дунёдан тасомом йўқ бўлиб кетиш тилагини ифода қилса, ғазал сўнгига яқин шоир буларнинг барчасидан ортик офатни қаламга олади – бу офат телба бўлишдан ҳам, дунёдан беному нишон кетишдан ҳам оғир бир офат. Бу – ёру диёрдан жудо бўлиш мусибати. Навоий шундай ёзади:

*Диёрим аҳли бирла ёрдин бошимга юз меҳнат,
Не тонг, бошим олиб кетсам қўюб ёру
диёримни.*

Яъни, агар мен ёру диёримни ташлаб бош олиб кетар бўлсам, бунинг боиси ёрдан ва диёрим одамларидан бошимга минг балолар ёққанидир. Тақдир менинг бошимга солган бу савдо шундай оғир савдоким...

*Ёмон ҳолимга бағри оғригай ҳар кимсаким
кўргай,
Бағир парғоласидин қонга булғонгон узоримни.*

Бағрим пора-пора бўлганидан қонга бўялдим, бу ҳолимни кўрган ҳар бир кимсанинг бағри оғримай иложи йўқ.

Тириклик шоирнинг наздида – дард. Бу дарднинг давоси эса ёлғиз ўлим. Асли шаробдан келган бош оғриқнинг давоси шароб. Аммо шоир учун тириклик шаробининг дафъи хумори захри қотилдир.

*Ҳаётим бодасидин саргаронмен асру, эй соқий,
Қадаҳқа захри қотил қўй, дағи дафъ эт
хуморимни.*

Яъни, ҳаёт бодасини ичиб бошим оғирдур, эй соқий, қадахга захар қуйиб бергин-да, менинг бошим оғриғини дафъ эт. Чунки бу дунёда ўлмай туриб

тинчимак мумкин эмас, шу боис мени дардлардан озод қилмоқчи бўлсангиз, бору йўғимни ёкинг:

*Жаҳон таркини қилмай чунки тинмоқ
мумкин эрмастур,
Навоий, қил мени озод ўртаб йўқу боримни.*

Навоийнинг бу машҳур ғазали фалак бедодидан, замон бедодидан шоирнинг чеккан ноласи бўлиб, неча асрлар оша девондан девонга кўчирилиб, оғиздан-оғизга ўтиб, ҳам китоб варақларида, ҳам кўшиқлар қанотида бизгача етиб келди. Бу кун биз – улуғ бобомизнинг олис набиралари бекиёс истеъдод каламидан тўкилган мана шундай сатрларни ўкиб, эшитиб онгимиз ва юрагимиз билан баҳраамандлик топамиз, узоқ-узоқ замонларнинг садосини тинглагандай бўламиз:

Жунун водийсига мойил кўрармен жони зоримни...

“ҚАРОКУЎЗУМ...”

*Қарокузум, келу мардумлиг эмди фан қилгил,
Кўзим қаросида мардум киби ватан қилгил.*

Бу сатрлар битилган вақтдан буён беш асрдан зиёд вақт ўтди. Неча-неча авлодлар дунёга келиб кетди, неча-неча тахтлар қулади, сулолалар кечди, замонлар алмашди. Қадимий жафокаш халқимиз бошидан не-не ходисалар ўтди, уруғчилик таркоклиги оша, бекликлар, хонликлар низолари, қирғинлари оша ўзбек халқ бўлиб, миллат бўлиб бирлашди... Ва ҳануз буюк Навоий байтлари билан айтиладиган кўшиқ унинг вужудини ларзага солади, юксак туйғулар оламига етаклайди. Боиси шуки, Алишер Навоий каби даҳолар фақат ўз замонаси эмас, балки

хамма замонларнинг шоири бўладилар. Улар тараннум этган туйгулар инсон юрагининг азалий ва мангулик хоссаларидир.

Биз Навоий ва Бобур, Фузулий ва Огаҳий, Машраб ва Муқимий, Нодира ва Фуркат сингари ўтмиш шоирларимиз ижодини севамиз, ўрганамиз. Чунки уларнинг ижодий мероси бизни эзгуликка ундайди. Она юртни, халқни фарзандлик меҳри билан севишга, руҳий покликка, вафо, садокатга ўргатади.

*Қароқўзум, келу мардумлиғ эмди фан қилгил,
Кўзим қаросида мардум киби ватан қилгил.*

Бу сўзларда канчалар вафодорлик, фидойилик бор, баркамол мухаббат бор, шеърый ифода эса нақадар теран, жозибали, сержило. “Мардум” сўзининг икки маъноси бор. Мардум – одам, мардум – кўз гавҳари. “Қаро кўзум” дея мурожаат этади шоир севикли ёрга, келу мардумлиғ, яъни одамлик, одамгарчилик фанини кўрсат, кўзум қаросида мардум киби, яъни гавҳар каби ватан қилғил, макон қилғил. Биргина байтда неча маъно товланишлари – ҳам мардумнинг икки маъноси, ҳам “қаро кўзум”га муқобил “кўзим қароси” ифодаси – нақадар теранлик, нафосат, мукамаллик бор. Ошиқ ёрни фақат кўриб туришни эмас, кўз қорачиғига жо қилмоқни истайди ва қаён боқмасин, ойгами, гулгами, шабнамгами – барига ёр жамоли орқали боқишни орзу қилади, барида унинг тимсолини кўришни тилайди. Бу фикр Навоийнинг бошқа бир ғазалида очикроқ, равшанроқ бир шаклда намоён бўлган:

*Ўзгалар ҳуснин тамошо айласам чиқсун кўзим,
Ўзга бир кўз ҳамки ҳуснингни тамошо айласа.*

Севгили ёр ошиқ кўзининг қорачиғида ватан қилса бу унинг учун қувонч, катта байрам, ошиқ

кўнгли боғ, равзага айланади ва бинобарин, маъшука юзининг гули бу равзада макон топади.

*Юзинг гулига кўнгил равзасин яса гулшан,
Қадинг ниҳолига жон гулшанин чаман қилгил.*

Яъни, кўзларимда гавҳар бўлиб жойлашганинг бахтидан боғ бўлган кўнглим юзинг гулига гулшан-у, бу саодатдан гулшанга айланган жоним кадинг ниҳолига чаман бўлсин. Ёрга фидойи муҳаббат изҳори кейинги байтларда янада ёрқин ифода этилган.

*Таковарингга багир қонидан хино боғла,
Итингга гамзада жон риштасин расан қилгил.*

Шоирнинг юрак кони ёр отининг туёқларига хино бўлиш учун, жон риштаси – жон ипи итининг бўйнига расан, яъни тасма бўлиш учун фидо. Негаки, ошиқ шоир бағридаги коннинг ҳар томчиси ишқ билан йўғрилган, жони вафо учун шу қадар фидоки, вафодорлик рамзи бўлган ёр итининг бўйнида қолишга тайёр.

Кейинги байтда ошиқ шоир чархга – тақдири азал тимсоли бўлган фалакка мурожаат этади: Мен-ку бутун умрим, жоним, вужудимнинг ҳар бир зарраси-да ёр муҳаббатига фидо, хижронида адо бўлиб бу дунёдан ўтарман. Замон-замонлар танимни фироқ чоғида тупроққа айлантиради. Лекин орзум шуки, эй чарх, минг йиллар сўнгида топилган тупроғимни хамир қилиб ўша фироқ тоғида ошиқлик рамзи бўлган Фарҳодни – ул кўҳкан, яъни тоғ кесувчини яратгилки, менинг янги умрим ҳам муҳаббатга фидо бўлсин, ёр ишқи йўлида меҳнат билан ўтсин.

*Фироқ тогида топилса тупрогим, эй чарх,
Хамир этиб яна ул тоғда кўҳкан қилгил.*

Ошиқ кўнгил тупроқ бўлиб ёр оёғи остида ётибди. Шоир лутф ила ёрга мурожаат қилади:

*Юзинг висолига етсун десанг кўнгулларни,
Сочингни боштин-аёғ чин ила шикан қилгил.*

Бу байт фикрнинг нозик яширинганлиги билан нақадар гўзал. Шоир кўнгилларнинг ёр оёғи остида тупроқ бўлиб ётганини ҳам, ёр сочининг нақадар узунлиги, агар бурама-бурама, тўлқин-тўлқин қилиб ташлаб қўйса то ергача етишини ҳам ошкор айтмайди. У фақат “ошиқ кўнгиллар юзинг висолига етсун десанг, сочингни бошдан оёқ жингалак қилгин” дейди. Шоир тасавурида ёр сочининг учига етишган ғубор – яъни ошиқ кўнгли жингалак тўлқинли ўримлар пиллапоясидан маъшуқа юзининг висолига етишади.

Кейинги байтда фикр мантикий ривожланади. Унинг маъноси бундай: бу дунёда гўзаллик ғанимат, ёшлик ғанимат. Бу ўткинчи ҳаётда ишқу висол бахтидан қувонмоқ керак.

Негаки:

*Хазон сипоҳига, эй боғбон, эмас монёъ,
Бу боғ томига гар игнадин тикан қилгил, –*

Яъни хазон лашкари бостириб келгач, эй боғбон, бу боғ деворларига қанча тикан босиб ғов қилмагин, бари бир бу ғов кузнинг истилосига моне бўлолмайди. Инсон умри ҳам шу – у ниҳоясига етгач, ҳеч бир тадбирдан фойда йўқ. Демакки, тириклик ғанимат, ёшлик ғанимат, маъшуканинг ошиқ бошига солгувчи укубатлари, ҳижрону жафолари ғофилликдан, тириклик қадрига етмасликдандир.

Аммо ошиқ шунча тазаррулар сўнгида яна ёрга вафою садоқатини шундай сўзлар билан ифода қилади:

*Юзида терни кўруб ўлсам, эй рафиқ, мени
Гулоб ила юву гул баргидин кафан қилгил.*

Мен агар ёрнинг гул юзидаги гулобдек терни кўриб ўлсам, ўйламангки, бу гул, бу гулобни мен ортиқ кўрмокни истамайман. Билъакс мени гулоб билан ювинг, гул баргидан кафан килингки, сўнгги йўлимда ҳам ёр хаёли менга ошно бўлсин.

Ғазал сўнгги байтга етиб келди. Шоир фидойилик, садоқат ҳақида, дунёнинг боқийлиги ва инсон умрининг фонийлиги ҳақида теран хаёлларга берилди. Ниҳоят бу хаёлларнинг хулосаси сифатида шоир ўзига мурожаат қилади:

*Навоий, анжумани шавқ жон аро тузсанг,
Анинг бошоғлиқ ўқин шамъи анжуман қилгил.*

Ошиқ юрагига ёрнинг бошоқ учлик – қайтиб чикмас ўқлари санчилган. Аммо ошиқ бу ўқлардан озод бўлишини истамайди. У жон аро анжумани шавқ – шодлик базми тузиб, ёрнинг ўқларини шамъи анжуман – шамлар давраси қилиб ёқиб қўймокчи. Демак, маъшуқа отган ўқлар ошиқ учун шодлик манбаи, нур манбаи.

Мана, “қаро кўзум” дея ёрга мурожаат билан бошланган бир ғазалнинг қисқача баёни. Бу ғазал инсоний туйғуларнинг ҳаётийлиги, ҳаққонийлиги, бадий тафаккурнинг теранлиги билан, ташбехларнинг бойлиги, мукамаллиги билан фақат Навоий ижодининг эмас, балки кўп асрлик шеърятимизнинг энг нодир намуналаридан бири бўлиб қолади ва ҳали кўп замонлар шеърят мухлисларини ўзига ром этади.

ОЗОДЛИК ҚАЙҒУСИ

Навоий ижоди шу қадар поёнсиз туйғулар оламики, ундан инсон ҳиссиётининг барча жилоларини топиш мумкин. Севги, соғинч, рашк, умид, айрилиқ уқубати, висол шодлиги, юрт меҳри, фидолик, жасорат... бу санокни чексизлик қадар давом эттириш мумкин. Тасаввуримда инсон руҳиятининг бирор ҳолати йўқки, Навоийда унинг ифодаси учун бир байт топилмасин. “Хазойинул маъоний” фақат маънолар ҳазинаси эмас, инсоний туйғулар қомуси, ҳиссиётнинг бепоён олами ҳамдир.

Ҳазратнинг бир ғазали “Ваҳки умрим барча зое бўлди эл коми билан” деб бошланади. Шеър бошдан оёқ озодлик туйғуси ҳақида. Ғазалнинг биринчи сатриёк кишини чексиз хаёлларга гарқ қилади:

*Ваҳки умрим барча зое бўлди эл коми била,
Бодаи ноб ўрнида хуноба ошоми била.*

Нақадар буюк изтироб бор бу сўзларда. Биргина шоирнинг эмас, бор инсониятнинг, ҳамма замон ва маконларнинг дарду алами бор. Ком – истак, хоҳиш демак. Комронлик ўз истагига кўра яшамоқ, яъни озод бўлмоқдир. Шоир таассуф билан, мен ўз истагимга кўра яшамадим, бошқаларнинг раъйи билан, замона зайлига бўйин эгиб кун кечирдим, ҳеч қачон эҳтиёрим ўзимда бўлмади, демоқда. Шу боис ичганим бода эмас, қонли ёшларим бўлди. Ҳаётим зое кетди.

Бу фақат ўн бешинчи асрнинг эмас, барча замонларнинг изтиробидир.

Буюк шахсияти, кенг билим ва дунёқараши билан ўз даврининг тор қолипларига сиғмаган Навоий фарёд қилади:

*Кимся юз йил комронлиг қилса, билким, арзимас
Даҳр аро бир лаҳза бўлмоққа биров коми била.*

Эркисизлик шундай аламли ҳолатки, агар юз йил ўз эркинг билан яшасанг, бир лаҳза ихтиёрсизлик бу юз йиллик бахтдан нишон қолдирмайди. Эркисизликнинг бир дақиқаси ҳам оғир кўргилик экан. Умрга татигувлик қайғу экан.

Биров коми нима? Бу ўзганинг истаги, хоҳиши, иродаси, изми, рухсати, раъйи демакдир. Навоий учун эркисизликда ичилган обихаётдан кўра ўз хоҳиши билан ичилган заҳар яхшироқдир.

*Заҳрни ўз коми бирла ичса ондин яхшиким
Ичса ҳайвон шарбатин нокомлиг жсоми била.*

Биров зўрлаб ичирган кадаҳ нокомлик жомидир. Байтнинг маъносини лўнда қилиб айтса, эркисиз яшагандан кўра ўлган яхши, демакдир.

Ғазал давом этади. Навоий байтлар оша гўзал ташбеҳлар, аниқ ҳаётий манзаралар орқали инсон ҳурриятини улуғлайди, бандилик уқубатини чуқур дард билан тасвирлайди.

*Юз дилором айлагандан равза ҳибси яхшироқ
Бўлса ўз вайрони ичра кўнгли ороми била.*

*Эй кўнгил, эл субҳи айши сори боқма, хўй қил
Фардлиг вайрониди меҳнат қаро шоми била.*

Агар жаннат боғига кирсанг, юзта пари сени ўраса-ю, сенда бирор ёққа кетиш ихтиёри бўлмаса, равза ичра ҳибсда бўлсанг, ундан кўра ўз вайронанг-да кўнглинг ороми, озодлик, тинчлик ва хотиржамлигинг билан қолганинг яхши. Шоир юксак санъат билан “дилором” ва “кўнгил ороми” сўзларини ёнма-ён келтириб бу ўхшаш сўзларнинг икки тамоман бошқа маъноларини очади. “Дилором”нинг

маъноси бу ўринда парипайкар бўлса, “кўнгил ороми” деганда хотиржамлик, тинчлик, осойишталик ҳолати тушунилади.

Навоий ёлғизлик истагини кўп ёзган. Ҳиротдек зарифлар шаҳрида ҳам фикри тор, қалби нурсиз, суҳбати саёз, ғийбатчи, майда одамлар йўқ бўлмаган чоғи, “парим бўлса учиб қочсам улусдин то қанотим бор,” деган каби сатрлар “Хазойинул маъоний”да талайгина бор. Бу газалда Навоий ана шундай тоифа ичига тушиб қолмокни тутқунликка киёслайди, уларнинг чароғон субҳи айшидан меҳнат шомини, яъни азобли қоронғиликни, уларнинг чаманзордаги анжуманидан фардлик вайронасини, харобада ўтган ёлғизликни афзал билади.

*Қушқа юнг маскан аро хушроқдурур озодлиг,
Бўлгонидин банд аро сайёд ипак доми била.*

Қуш ўз уясини оддий жундан тўқийди. Овчи эса тузокни қимматбаҳо ипакдан ясайди. Ипак тузук бойликдаги тутқунлик рамзи, юнгдан тўқилган уя эса камина камтарлик аро озодлик тимсоли. Яна ҳам тўғрироғи ватан тимсоли. Байтнинг маъноси шуки, текин неъмат тамасида ўзни тузукқа урма, ўз ватанинг, озодлигинг кадрига ет. Кўргинки, қушга эркин парвоздан ортиқ бахт борми? Лекин у ҳам гоҳ нафс қутқуси билан сайёд домига илинади. Бу сенга ибрат бўлсин.

Бошдан оёқ озодлик қайғуси билан ёзилган бу газал зимнида Навоийнинг сўнгсиз ҳасрати бор, эрксиз ўтган умри учун чеккан надомати бор. Бир қарашда бу ўқинч таажжубли туюлиши мумкин. Шоҳнинг энг яқин дўсти ва маслаҳатчиси, замонининг энг давлатманд одамларидан бири, ёшлик чоғиданок шуҳрати мамлакатга ёйилган, элда

хурмат-эътибори бекиёс даражада юксак, “*Гар кӯёш янглиз эрур қадрим менинг шаҳ олдида*” дея-олган шоир туткун бўлиши мумкинми? Инсониятга ўзидан маънолар хазинасини қолдирган, кўплаб мадрасалар, дорушшифолар, кўприклар қурдириб элга яхшилик қилган, умрининг ҳар лаҳзасини эзгулик хизматига бахш этган Навоийдек инсон “*ваҳки, умрим барча зое бўлди*” деса, бошқалар нима десин?

Шундай деймизу кўнгилда бошқа бир савол туғилади. Ким эркинроқ? Оддий одамларми ёки юксак мартаба ва шон-шуҳрат эгаларими? Чумолидай ўз ризқини териб, аравасини хайдаб, ашуласини айтиб юрган одам озод ва бахтлими ёки ҳар қадами эл назарида, подшолик назарида бўлган улуғ амирми?

Шеър маъносига кирган сари кишига саволлар ёғилиб келаверади. Мутлак озодлик борми ўзи? Инсон фақат ўз истаги билан яшаши мумкинми? Жамиятда яшаб туриб инсон бу жамиятнинг қонунқоидаларидан ташқарида бўла оладими?

Одамзод ҳамиша кўнглим нима дейди дебмас, эл-юрт нима дейди деб яшар экан. Керак ва кераксиз ғам-қайғу, ташвишларни бошига ортар экан, қалбнинг энг хассос эзгу туйғуларини яширмоққа мажбур бўларкан. Инсон жамиятда яшаб туриб жамиятнинг қонун қоидалари, урф-одатларидан, ҳаёт тарзидан четда туролмас экан. Озодлик англаб етилган зарурат, дейилади. Жўн сўз билан айтса, озодликнинг ўзи тутқунлик экан...

Одатда шеърни таҳлил қилганда биз, шоир ундок дейди, бундок дейди, фалон ғояни олға суради, дея сўз юритамиз. Аслида шеър насихат, тарғибу ташвик эмас, юрак тебранишлари эканини унутамиз. Навоий ушбу ғазалда инсон эркини тараннум

этган, десам ҳақиқатнинг ҳаммаси бўлмас. Агар фақат шундай бўлганда беш юз йил ўтиб бугун у бизнинг юрагимизни ларзага солмас эди, хаёлларимизни чулғамас эди.

Ғазал инсоннинг мангу дарди тўғрисида, кўринмас кишанлари тўғрисидаги хасратли киссадир. Шоир юрагини тўлдирган армон, ичидан чиккан чуқур хўрсиниқдир.

“АЙЛАГАЧ...”

Шоир кўлида қалам, шеър хаёли билан банд. Унинг қаршисида майин нур таратиб шам ёниб турибди. Алишер қаламнинг учи билан шам пилигини ёйиб кўяди. Шам равшанроқ ёнади. Ана шунда шоир хаёлида шеър туғилади. Шам ёруғлиги ва куйдириши билан унинг кўз олдида севикли ёри бўлиб жонланади. Ахир унинг дил уйини ёритган, зулматли ҳаёт ичра унинг хаёлини чароғон қилган ва тунлар ҳижронида ўртаган ёр шам эмасми? Ахир ёр ҳам сочини ҳар томонга ёйиб тараса, хусни ортади – бамисоли пилигини, торини тараб ёйиб кўйса шам равшанроқ ёнгандек. Шоир бу гўзал ташбеҳни гўзал байтга кўчиради.

*Хусни ортар юзда зулфин анбарафшон айлагач,
Шамъ равшанроқ бўлур торин паришон айлагач.*

Алишер қаламни кўйиб яна хаёлга чўмади. Поёнсиз яшил кенгликда ханда уриб, бошига чечаклардан чамбараклар қилиб, ёқаларига гуллар тақиб яйраб юрган ёри кўз олдига келади. Бу ёр муҳаббатнинг тирик тимсоли. Аммо шоир учун у фақат хаёлда намоён бўлгувчи бахт, аслида унинг юраги қон, минг хил дарду азоблар қурбони. Али-

шер хаёлида гул кийган, юзини гуллар билан безаган ёрга мурожаат қилади:

*Юзни гуллардин безабму бизни қурбон айладинг,
Ё юзингга тегди қонлар бизни қурбон айлагач.*

Йўқ, сен юзларингни гуллар билан безаб мени қурбон қилмадинг, аксинча мени қурбон қилгач, сачраган қонларим юзингда гуллар бўлиб турибди. Шоир учун ҳаётнинг беаёвлиги ёрнинг қотил ва бешафқатлигида кўринади. Бетиним жангу жадал, қирғинлар ёрнинг яғмогарлигида, зулмкорлигида намоён бўлади. Ғаним лашкари юртни вайрон қилса, йироқдаги ёрнинг юборган ғам лашкари, фироқ лашкари кўнгил мулкани хароб қилади. Дашти кипчоқдан келган ёв шаҳарларни бузиб, текислаб боғларни кесиб буғдой сепгувлик дала қилгандек, ёр ошиқнинг кўнгил кишварини вайрон қилиб, тиг билан ўйиб, жароҳатдан оққан қонга суғориб, пайкон бошоқларини қадамадимми?

*Тиг ила пайконларинг итти кўнгул бўлоч хароб,
Сув қуюб тухм эктинг ул кишварни вайрон айлагач.*

Яъни: “тиг ила ўқларинг кўнглимнинг боғи эди, сен уни хароб қилдинг, мени боғимдан маҳрум этдинг...”. Аммо ишқ йўлида тўкилган қон ҳамиша табаррук. Агар у дунёда жаннат бўлса, унга чин ошиқлар бормоққа ҳақли.

Мана, ошиқни тутиб, калтаклаб-жароҳатлаб, қатл этмоққа олиб келдилар. Ҳозир уни ечинтирадилар, қотил ханжари унинг бўғзига қадалади.

Шариллаб оққан иссиқ қон унинг танидаги жароҳатларни ёпади. Йўқ. Бу оддий қон эмас. Ошиқни муборак қилгани жаннат малаклари келган. Бизга қон бўлиб кўринган нарса жаннат хазинадори

ошиқнинг устига ёпган алвон либос – олий мартаба, табарруклик тимсоли.

*Қон эмаским, ёнди гулгун ҳулла жаннат хозини,
Ишиқ мақтулин шаҳид айларда урён айлагач.*

Ғазал давом этади. Шоир энди севги домига қай куни қандай асир бўлганини ўйлайди. Ошиқ айб-дорми? У катл этилишига лойиқ нима гуноҳ қилди? Айби дунёга очиқ кўз ва ёниқ юрак билан келганими? Гуноҳи гўзалликдан кувониши, оламга ҳайрат кўзи билан боқишими?

*Ошкор айлаб юзин кўзимни ҳайрон айлади,
Ёшурун олди кўнгил кўзимни ҳайрон айлагач.*

Париваш юзини ошкор қилди-ю, кўзни ҳайратга солди.

Кўзни ошкор ҳайратга солди-ю, кўнгилни япирин забт қилди.

Мана, султон неча элу юртларни торож қилиб йиккан ганжини хилват ерга кўмиб яширмоқда. Султон амри билан бу ишни бажарган маҳрамнинг гуноҳи нима?

Ганж кўмиб бўлингач, унинг боши кетади. Маҳрамнинг ёлғиз гуноҳи – сирдан воқиғлиги. Маҳбуба – ёр ҳам шоир хаёлида султон, муҳаббат эса битмас бойлик – ганж.

Оламда шундай ганж борлигини, муҳаббат аталган бойлик борлигини ошиқ билади. Чунки бу ганж унинг жонида. Хазина соҳиби ёр, уни жонга кўмган ошиқ шоирнинг кўнгли. Маҳфий сирдан ёлғиз у воқиғ. Демак у маҳкум.

Жонда қўйғоч нақди ишиқин қилди кўнглимни

ҳалок,

Ўлтурур маҳрамни султон ганж пинҳон айлагач.

Мана, ғазал битди. Замоннинг каттоллиги, ёрнинг бешафкатлиги, ошиқнинг маҳкумлиги намоён бўлди. Ошиқнинг гуноҳи нима деган саволга жавоб чиқди. Энди ёлғиз бир савол қолди. Ўша ошиқ ким? Бу Навоийнинг ўзи. Ахир ишқ шоир кўнглини мажруҳ этмаганда бу қонли афғон, бу дард тўла сатрлар туғилармиди?

*Эй, Навоий, ишқ агар кўнглингни мажруҳ этмади,
Бас, недурким, қон келур оғзингдин афғон айлагач.*

Навоий афғони асрлар ўтиб бизга етиб келди. Қалбимизда акс-садо топди. Мен боғлаган тахмис ана шу акс-садонинг кичик бир ифодаси.

НАВОИЙ ҒАЗАЛИГА МУХАММАС

Кўз очар гулшанда ғунча, булбул афғон айлагач,
Нега афғон айлай, ул гул юзни тобон айлагач,
Мисли ойким, кўрк очур сайри шабистон айлагач,
Хусни ортар юзда зулфин анбар афшон айлагач,
Шам равшанроқ бўлур торин паришон айлагач.

Нега ул кун сочларингни анбар афшон айладинг?
Рўзигорим тийра, кўзим кавкабистон айладинг?
Қўлга қўйгачму хинолар ё дилим қон айладинг,
Юзни гуллардин безабму бизни қурбон айладинг,
Ё юзингга тегди қонлар бизни қурбон айлагач.

Меҳр сўндиргач дилида, жонни сўзон айлади,
Хуснини обод этиб, кўнглимни вайрон айлади,
Сеҳр айлаб ошиқоро, банди пинҳон айлади,
Ошиқор айлаб юзин, кўзимни ҳайрон айлади,
Ёшурун олди кўнгил, ўзимни ҳайрон айлагач.

Мен-ку содиқ маҳрам эрдим оғзи маҳкам,
кўнгли пок,
Ишқ сирин этмасдим ошқор бўлгунимча токи хок,

Шафкат истаб нола қилдим, онт ичиб ёқамни чок,
 Жонда кўйғоч нақди ишкин қилди кўнглимни
 халок,
 Ўлдурур махрамни султон ганж пинҳон айлагач.

Нолаю афғонинг, Эркин, дилбарингга етмади,
 Етса ҳам ё бемехр ёр зарра парво этмади,
 Битди кўп захминг ва лекин ишқ захми битмади,
 Эй Навоий, ишқ агар кўнглингни мажруҳ этмади,
 Бас, нединким қон келур оғзингдан афғон айлагач.

“КЎЙИДА ЙИҒЛАР ЭДИМ...”

Бугун тонгда бир кўшиқ эшитдим. Кун бўйи бу кўшиқнинг ноласи қулоғимдан кетмади. Унинг сўзларини такрорлаб девона бўлиб юрдим.

*Кўйида йиғлар эдим мен зор ҳар беморга,
 Эмди йиғларлар бари беморлар мен зорга.*

Инсон ўз юрагига чўккан ғуссанинг, уқубатнинг, зору андуҳнинг ифодасига минг йиллар чора қидириб охири мусиқани, сўнг мусиқа оҳангига ғазални топдимикин? Торлардан, бамисоли жон риштасига уланиб кетган торлардан тўкилган мунг мени хаёл қанотида ярим минг йил олисликка элтиди. Ҳиротнинг табаррук манзилларига, улуғ устоз қадами теккан кўчаларга, боғларга олиб учди, Навоий кўлида бўзлаб сайраган уд садосини эшитдим. “Кўйида йиғлар эдим...” Ошиқ ўз севгилисидан кўчасида ҳар беморга, яъни ишқ дардига гирифтор бўлганларга ўз ҳасратини айтиб зор йиғлар эди. Бу ҳасрат шунчалик қайғули, шунчалик жон ўртар эканки, аҳли дард – беморлар ўз дардларини унутиб ошиқи зорға қараб йиғлай бошладилар.

Чуқур ғамгин ҳиссиёт ифодаси баробари-

да бу байт ажиб санъат намунаси сифатида кишини ҳайратга солади. Ҳолатга мос байт ичида сўзларнинг, сўз кўшимчаларининг маъно товланишлари фақат Навоийга хос баркамол санъаткорлик билан намоён этилади. “Зор” сўзи бир ўринда сифат (мен зор), бошқа ўринда ҳаракат белгиси (зор йиғламоқ)дир.

“Бемор” сўзи бошда “ишқ аҳли”, “дард аҳли”, кейинда “хаста”, “заиф”, “касал” маъноларига яқин келади. Ҳатто “ға” кўшимчаси икки ўринда икки хил маъно – товланишга эга.

Байтни хаёлимда такрорлайман:

*Кўйида йиғлар эдим мен зор ҳар беморга,
Энди йиғларлар бари беморлар мен зорга.*

Такрорлаганим сари бамисоли олмосда нур жи-
лолангандек янги-янги қирраларни кашф қиламан.

Ғазал давом этади:

*Ҳажр бепоён йўлин қатъ айламак душвор эрур,
Заъфдин менким юрармен қўл таяб деворга.*

Агар мен заифликдан деворга қўл таяб, қўл билан суяниб юрсам, ажабланманг. Ахир мен ҳадду поёни йўқ ҳижрон йўлини ўтдим. Бу иш осон эмас. Шундай фикр байтда айтилган. Унда айтилмаган, лекин юқоридаги байтнинг мантикий давоми сифатида келиб чиқадиган фикр ботинда ётибди: мен-ку дардимни ҳар беморга йиғлар эдим. Энди беморлар менга йиғлайдиган бўлдилар, чунки мен бепоён ҳажр йўлини ўтиб заифландим, ўзим бемор бўлдим.

“Ҳажр бепоён йўли”. Йўқ, бу оддий ҳижрон эмас, севикли ёрдан жудоликкина эмас. Бу жуда буюк, илоҳий даражада буюк ниятнинг ҳижрони. Шунинг учун ҳам унинг йўли бепоён, инсоният тарихи дара-

жасида бепоён, борлик олам, юлдузли осмон қадар бепоён.

Навоий шеърятининг қудрати, беқиёслиги яна шундаки, шоир бу янглиғ юксак, осмоний туйгулар ифодаси учун гоҳи оддий, заминий кундалик турмуш лавҳаларидан фойдаланади.

Заиф одамнинг деворга таяниб юриши жуда ҳаётгий манзара. “Ҳажр бепоён йўли” каби теран фалсафий тушунчадан кейин бундай оддий халқона сўзларнинг қўйилиши ўша замоннинг юксак шеърятчи учун ғайритабиий туюлган бўлса ажаб эмас. Лекин бу шеърӣ жумланинг ҳаётгийлиги ва ҳаққонийлигига, энг муҳими, гўзаллигига ўшанда ҳам, кейин ҳам барча тан берган.

*Телба кўнглимнинг қушидин қону юздин заъфарон
Қилсалар дафъи жунуним басдурур тумморга.*

Навоий байтларини англаш учун у яшаган замон турмушини ҳам яхши билмоқ керак. Баъзан улғ шоир байтлари бизга ўша узоқ замоннинг урф-одатларини ўрганишга ёрдам беради. Маълумки, қадимда дафъи жунун учун, яъни телбаликни қайтариш учун беморга тумор битилган. Бу туморга заъфарон тугиб, сувда эзиб ичирилган. Заъфароннинг бу хил дардга даво бўлиши қадимги табобатдан аён. Дафъи савдо учун қон чиқариш одати ҳам маълум. Туморга ёзиладиган дуо сўзининг сиёҳи ҳам қора рангда – савдойининг қони рангида. Байт маъноси шундай: Агар жунуним дафъи учун тумор қилсалар, қон чиқарсалар, телба кўнглим қушининг қонию юзимнинг заъфарони басдур.

*Ишқ пайдову ниҳон ўлтурди, лекин йўқтурур
Заҳра бу ҳолимни ҳам ихфога, ҳам изҳорга.*

Яъни: ишқ мени ҳам ошкор ўлдирди, ҳам пинҳон. Лекин менда бу ҳолимни яширмаққа ҳам, изҳор этмоққа ҳам журъат йўқ. Ишқ шундай бедаво дардки, уни яширмаққа чора, ошкор этмоққа илож йўқ. **Заҳра** сафро, ўт маъносини ҳам, шаҳдамлик, мардлик туйғусини, яъни юрак ўтини ҳам англатади. Бу ўринда **заҳра** журъат маъносида келган.

*Зулфида мен фонию тасбиҳ ила мағрур шайх,
Субҳа торин бас не янглиғ ўхшатай зуннорға.*

Зуннор номусулмонлик белгиси бўлган боғич. Ўтган замонларда мусулмон мамлакатларида ғайридинлар белига боглаб юрадиган чивик бўлиб, улар буни тақишга ва шунинг эвазидан бож тўлашга мажбур бўлганлар. Субҳа – тасбеҳ.

Байтнинг мазмуни бундай: Мен-ку ёр зулфининг – сочларининг ишқида фоний бўлдим, йўқолдим, завол топдим. Қавс ичида айтамыз: диндан айрилдим, номусулмонлик йўлига кирдим. Аммо бу зуннорни, яъни соч толасини ҳеч нарсага алишмайман. Шайх ўз тасбиҳи билан мағрур, мен ўз зуннорим билан. Бу зуннорни тасбеҳ ториға сира ўхшатолмайман.

*Йўқ ажаб ўлсам доғи кавсар суйи бўлғай насиб,
Назъ вақти солсам ўзни кулбаи хамморға.*

Жон чиқар вақти жон талвасаси билан майфуруш кулбасига ўзни урсаму унда кўз юмсам жаннатга кирмоғим, кавсар суйига етмоғим ажаб эмас, чунки борлиқ дунёнинг неъматини жаннат фароғатининг ўзи демак.

Бу мисралар Навоийнинг фалсафий дунё қарашини, зоҳидлик, тарки дунёчиликни инкор этувчи ғоясини ифода этади.

Ғазал шундай байт билан яқунланади.

*Зор ўлуб мискин Навоий нечаким чекди фиғон,
Қилмади ул ой тараҳҳум бу фиғону зорға.*

Ғазал билан шоир ўз дардини айтиб фиғон қилди, лекин бу фиғон бир гадонинг – мискиннинг кўкка нола қилганидек бўлди. Осмондаги ой гадога кулоқ солмаганидек, ой монанд ёр ҳам мискин Навоийга кулоқ солмади. Яна ботин маънога кулоқ тутамиз: Мискин Навоийга замон тараҳҳум этмади, ноласини эшитмади.

Мана беш юз йил ўтиб бу нола бизга етиб келди. Сўнгсиз ғусса, танҳолик дарди, изтироб тўла нола.

Бугун тонгда мен шу кўшиқни эшитдим, тонгдан бери унинг сўзларини ичимда такрорлаб девона бўлиб юрибман.

ҲАМДАРДЛИКНИ КУЙЛАГАН ҒАЗАЛ

Қардош озарбайжон халқининг оташнафас фарзанди Муҳаммад Фузулий туркий ғазал услубини камолот чўққисига кўтарган буюк сиймолардан бири саналади. Унинг ғазаллари равон ва мусиқийлиги, ўйноқилиги билан, гўзал ташбеҳларга бойлиги билан кўнгилларни банд этади. Фузулий ўзбек халқи учун ҳам севимли ва кадрлидир. Бизнинг боболаримиз Фузулий байтларини ибтидоий мактабдан ёд олиб кўнгилга жо қилганлар. Лайли ва Мажнуннинг ўтли муҳаббатига махлиё бўлганлар, бир қанча ўтмиш шоирларимиз Фузулий оҳангида ўғуз лаҳжасида ғазаллар битганлар.

Ўзбек халқи бугунда ҳам Фузулийни астойдил севади, унинг ҳароратли мисраларини кўшиқ қилиб айтади. Қайси ўзбек мана бу сатрларни билмайди:

*Гул гунчалигинда хор иландир,
Очилса бир ўзга ёр иландир.*

*Аслинда чекар тикан азобин,
Фаслинда ҳақим олур гулобин.*

Ёки:

*Ноладандур най киби овозаи ишқим баланд,
Нола таркин қилмазам найтек кесилсам
банд-банд.*

Ва ёки:

*Азал котиблари ушиоқ бахтин қора ёзмишлар,
Бу мазмун ила хат ул сафҳаи рухсора ёзмишлар.*

Фузулий ҳаво тўлкинлари орқали ҳар кун хонадонимиз меҳмони. Шоир нидоси асрлар оша бизнинг калбларимизда акс-садо топади.

*Шифои васл қадрин ҳажр ила бемор ўландан сўр,
Зулоли завқ шавқин ташнаи дийдор ўландан сўр.*

Шоирнинг мана шу ажойиб байт билан бошланувчи газали халқимиз орасида айниқса машҳур. Етук санъаткор ҳофизларимиз бу ғазални жозибали куйга солганлар ва таъсирли ижро этганлар.

Фузулий бу ғазалда инсондаги олижаноб хислат, ҳамдардлик туйғусини тараннум этади. Дардмандга ким ҳамдард бўлиши мумкин? Фақат дарднинг азобини билган одам! Бир дақиқалик висолнинг дардманд ошиқ қалбига шифо бўлишини ёлғиз ҳижрон азобида бемор бўлган одам билади... Бу оби ҳаётдек жонбахш завқ қадрини танҳо ёр дийдорига ташналик қийноғини тортган англайди. Шу боис ҳам:

*Лабинг сиррин келуб гуфтора мандан ўзгадан сўрма,
Бу пинҳон нуктани бир воқифи асрор ўландан сўр.*

Яъни ёр лабининг сирларини, бу офати жон лаълларнинг килмишини ошиқдан ўзга, бу балолар жонига ёғилган кимсадан ўзга ким билсин. Дунёда неки пинҳон сир бор, уни билмок бўлган одам воқифи асрордан – сирлар хабардори бўлган кимсадан сўрамоғи жоиздур.

Осмон узра сонсиз-саноксиз юлдузларнинг сайри кимга аён? Албатта кечаларни ғафлат уйқусига берилган бедард, парвосиз, ғами йўқларга эмас, балки тунги осмонга ҳасратли кўзларини тикиб тонгга қадар бедор ётганларга аёндур. Ва бинобарин, осмондаги юлдузларнинг оқишидек кўз ёшлари оққан, юрак бағри тунги осмондек тийра бўлганлар аҳволини гофил одамлар қаёқдан билсин?

*Кўзи ёшлуларинг ҳолин на билсун мардуми гофил,
Кавокиб сайрини шаб то саҳар бедор ўландан
сўр.*

Маъшуқа кўзлари бамисоли камончи мерган. Қошларни ёй қилиб, киприкларни ўқ қилиб ошиқ кўксига бало тийрларини отади. Бу кўзлар мастона кўзлар, улар мастларча бедодлик, бераҳмлиқ қилса, бу бедодликнинг жабрини хабарсиз мастлар – фаттон кўзлар қаёқдан билсин. Мастлар қилмишидан мастлар воқиф бўлмаслар. Уларнинг бедодини, яъни шафкатсизлигини ҳушёрларгина биладилар:

*Хабарсиз ўлма фаттон кўзларинг жаврин
чеканлардан,
Хабарсиз мастлар бедодини ҳушёр ўландан сўр.*

Шоир ёр фирокида кечалар уйғоқ шеър устида тонг отгирса, шоирнинг ўзи каби ёна-ёна ўзини адо қилғувчи шам билан тонг қадар улфат бўлса, бу юрак дардларини ким билиши мумкин? Албатта шўх, бепарво маъшуқа тимсоли бўлган шамол эмас.

Чунки шамол – озодлик фарзанди, унга тутқунлик азоби бегона. У ошиқ қалбидек пирпираб ёнган шам жонига балодур. Демак, ҳижрон азобида бедорликка маҳкум бўлган шоирнинг, ошиқнинг азобларини сабо қайдан билсин, бу ҳолатни шоирга ғурбат кечасида ёр бўлган шам билади, шам атрофида учиб, ўзини ўтга уриб куйдирган парвона билади:

Ғамингдан шамътак ёндим, сабодан сўрма
аҳволим,
Бу аҳволи шаби ҳижрон маним-ла ёр ўландан сўр.

Ошиқнинг маскани – харобот, бир лаҳза бўлса-да бу дунё азобларини қадаҳ тубига чўктирувчи – майхона. Ошиқ майхонада оламини унутади, қандайдир бир дақиқада ёр кўзлари сингари ғофиллик хобига кетади. Ҳалигина “Кўксимга ёғилган бало ўқларидан кўзларинг беҳабар” деб турган шоир ёр кўзларига ўзининг мастлик ҳолати кайфияти билан қарайди ва “Мана энди менинг бу ҳолатим мастона кўзларингга аёндур, чунки дунёни унутиш лаззатини ёлғиз дунёни унутганлар билади” дея харобот аҳли тилидан ёзади:

Хароби жоми ишқам, нарғиси мастинг билур
ҳолим,
Харобот аҳлининг аҳволини хуммор ўландан сўр.

Ғазал ўзининг сўнги юксак нуқтасига келди. Шоир барча қилган рози дили шарҳига яқун ясайди: Оламда муҳаббат деб аталган буюк ва тенгсиз кудрат бор. У ҳам азоб, ҳам лаззат, ҳам қийнок, ҳам хузур. Дунёга келиб тириклик саодатига мушарраф бўлган жон, агар у муҳаббат оташида ёнмаса, муҳаббат лаззатини билмаса, у оламга келмади ҳисоб, тириклик бахтидан бенасиб. Дунёда яшаб

туриб тарки дунё қилган зоҳид муҳаббат лаззатини
каёқдан билсин?

*Муҳаббат лаззатиндан беҳабардир зоҳиди гофил,
Фузулий, ишқ завқин завқи ишқи вор ўландан сўр.*

“ҲАЗОН ЯПРОҒИ...”

*Хазон яфроғи янглиғ гул юзунг ҳажрида
саргардим,
Кўруб раҳм айлагил, эй лоларух, бу чехраи
зардим.*

Бу нола, бу аламли фарёд ўрта асрлар қаъридан бизга етиб келиб, юрагимизга ларза солади. Андижон тупроғининг фарзанди, “толе йўки” бошига балолиғ бўлган саркарда ва аламдийда шоир Захириддин Бобур қисматини баён қилади, унинг ватандан йироқда, соғинч изтиробин билан кечган зардобли кунларидан ҳикоя қилади.

Бобур шеърияти бошдан-оёқ ёр ва диёр хижрони шарҳидан иборатдир. Унинг ҳар бир байтида айрилиқ дарди, фиरोқ азоби ошкор бўлиб туради:

Мана, юртдан олисда, ғарибликда шоир сарой деразасидан боққа қараб ўлтирибди. Куз фасли дарахтларнинг баргини заъфарон қилган. Салқин шабада хазон япроқларини учиради. Борликда юракни эзувчи бир сокинлик, диккинафаслик. Шоир кўлига қалам олади. Унинг хаёлида ана шу сарғайиб бораётган боғ – ўз умри – ғарибликда ғам билан кечаётган ҳаёти. У бераҳм ёр сиймосида намоён бўлгувчи тақдири азалга мурожаат қилади:

*Хазон яфроғи янглиғ гул юзунг ҳажрида
саргардим,
Кўруб раҳм айлагил, эй лоларух, бу чехраи
зардим.*

Хазон япроғи, хажр, сарғариш, чехраи зард – бир байтда шунча ғамли ташбихлар...

Ким билсин, балки, шоир хаёлида гулюз, лоларух ёр тимсолида олисдаги гўзал Фарғона водийси намоён бўлгандир, ахир шоир учун ёр ва диёр тушунчалари доимо эгиз. Ахир шеърийнинг минг йиллик анъанасида ёр тимсоли – инсон қалбининг гўзалликка бўлган ташналигини, соҳир кудратга эга бўлган холик олдидаги хайратини ва бу гўзалликлардан вақт келиб абадул-абадга маҳрум бўлишга маҳкум этилган жонларнинг ғуссасини ифода қилиб келди. Шунинг учун ёр – гўзаллик тимсоли, бераҳмлиқ тимсоли, бевафолик тимсоли. Бамисоли дунё, тириклик, умр, жон каби.

Шоир куз либосидаги боғ аро юксалган, баҳорий тўн кийган, гўзал ва мағрур сарвга боқади ва унинг қоматида етолмаган орзуларининг юксаклигини кўради. Сарв ёр қиёфасига қиради:

*Сен, эй гул, қўймадинг саркашлигингни сарвдек
ҳаргиз,
Аёгингга тушуб, барги хазондек мунча ёлбордим.*

Сарв остида ётган хазон баргида шоир ўзининг ҳолатини кўради. Чунки хазон япроғи – ўзи жудолик рамзи. Шоирни ҳам умр кузида қисмат шамоли ўз она дарахтидан – ўз юртидан йироқларга учирди ва тупроқ аро йўқ бўлиб кетишга маҳкум қилди.

Бобур ёр саркашлиги заминида қисмат саркашлигини кўради ва ўзининг кудрати олийдан нажот сўраб қилган илтижоларини сарв оёғи остида ётган хазон баргининг бенажот аянчли садоси ва титроғига қиёс этади.

Шоир хаёли олисдаги ватанига учади. Унга чексиз муҳаббат билан, жудолик алами билан мурожаат қилади: Мен-ку ўз она-дарахтидан узилган япроқ

каби тақдир куюнида узоқ-узоқларга кетдим, аммо сен омон бўл, ғариб фарзандинг тилаги:

Латофат гулшанида гул киби сен сабзу хуррам
қол,

Мен арчи даҳр боғидин хазон яфроғидек бордим.

Ўз ватанидан хазон япроғидек узилиб кетган шоир ўз қалби билан, жони билан туғилиб ўсган ватанида, қисмат уни юртдан айирган бўлса-да, юрт меҳридан айирган эмас. Ахир уни ватанидан жудо қилган – тожпараст шахзодалар, вафосиз қариндошлар, хулласи – бешафқат замон, гардуни дун – чархи кажрафтор... Бобур бу оқибатсиз элни, кадр билмас улусни тарк этиб ғурбатни ихтиёр қилди ва ғурбат азоби қанчалар мушкул бўлмасин, бу тоифадан ўзини қутқаргани учун шоир шукрона айтади:

Хазондек қон ёшим, сориғ юзимдин эл
танаффурда,

Ба ҳар ранге, биҳамдиллах, улусдин ўзни
қутқордим.

Яъни, менинг қон ёшимни, хазондек сариғ юзимни кўриб эл нафрат қилса, ҳазар қилса майли, мен хурсандман, не қилсам-да, биҳамдиллах, ўзимни улардан қутқардим.

Шоир ўз бошига тушган кўргиликларни омадсизлик, бебахтликдан кўради. Ахир мунажжимлар ривоят қиладилар – ҳар бир тирик жоннинг осмонда бир юлдузи бўлади. Бу юлдузнинг ҳолатига кўра одамзоднинг кунлари бахтли ё бахтсиз кечади. Шоҳларнинг-да нусрати ва ё мағлубияти шу юлдузларнинг мавқеига боғлиқ, дейдилар. Не кўргуликким: шоирнинг умр бўйи бирор куни бахтли кечмади, бирор дақиқа ҳақиқий шодлик

нашъасини сурмади. У афсус билан нола килади: “Ҳамманинг осмонида ўз юлдузи бўлганда, балки менинг юлдузим аслида йўкмикин?”

*Не толеъдур мангаким, ахтари бахтим
топилмайди,
Фалак авроқини ҳар нечаким дафтардек
ахтардим.*

“Фалак жадвалларини, осмон хариталарини неча бор варақлаб ахтариб чиқдим, менинг бахт юлдузим кўринмайди”.

Бу мисралар бетолеъ замондан, бешафкат одамлардан, андуҳли тақдирдан улуғ шоирнинг аламли фарёдидир. Байтнинг теран маъноси, сўнгсиз дард ифодаси бизни қанча изтиробга солса, ундаги бадиият, санъат шунча дилимизни нурга тўлдиради. *Ахтар* сўзининг бир маъноси *юлдуз*, яна бир маъноси *изла, қидир* демақдир. Бобур мирзо ўзининг бетолеъ умридан хасратга тўлганда ҳам унинг баёнига гўзал сўз излайди. *Юлдузимни қидирдим*, деган ибора ўрнида *ахтаримни ахтардим*, дейди ва байтни юксак санъат даражасига кўтаради.

Шеър сўнгги байтга келди. Шоир хаёлан ўзининг ўтган бутун умрини фалак дафтарини варақлагандек варақлайди. Бу дунёда кўрган машаққатларини, ошган довларини, жангу жадалларни, ҳамсуҳбат бўлган яхши-ёмон одамларни кўз олдига келтиради ва бирмунча ўзига тасалли беради. У айтади:

*Улуснинг таъну таърифи манга, Бобур,
баробардур,
Бу оламда ўзумни чун ямон-яхшидин ўткардим.*

Майли, улус менинг тўғримда нима деса десин, қандай таъналар ёғдирса ёғдирсин, таънаю мактовлар мен учун аҳамиятсиздир. Чунки мен

Ўзимни яхши-ёмондан ўткардим, яъни яхшилиқни ҳам, ёмонлиқни ҳам кўрдим.

Барча улуғ даҳолар нидоси каби Бобурнинг нидоси ҳам фақат ўз замони ва замондошларигагина эмас, олис авлодларга ҳам қаратилгандир. Не ҳайратки, биз улуғ шоирнинг узоқ набиралари Бобур шеърятини ҳам таърифладик, ҳам Ҳиндистонни истило қилган шоҳ деб, таъналар ҳам отдик. Лекин вақт ҳаками ўз ҳукмини чиқарди. Тарих Бобурни Ўрта Осиёдаги шоҳу шаҳзодаларнинг ўзаро низолари кувғиндиси сифатида баҳолади, унинг дарду аламга тўла шеърларини юксак кадрлади. Бобурийларнинг Ҳиндистон маданияти, адабиёти, санъати, меъморчилиги ривожигаги ўрни тўғрисида ҳинд халқининг буюк намоёндалари таҳсин сўзларини айтдилар. Қуйидаги сўзлар Ҳиндистоннинг тараққиётпарвар давлат ва жамоат арбоби Жавоҳарлаъл Нерунинг “Дунё тарихига назар” деб аталган китобидан: “...Бобур ўз замонининг энг маданиятли, жозибали одамларидан эди. У хурофий жаҳолатдан, мазҳаб маҳдудлигидан озод бўлган шахс бўлиб, ўз аجدодларига ўхшаб (Неру бу ўринда Чингизхонни кўзда тутди) вайронгарчилик қилмади. Бобур санъатни яхши кўрар ва форс тилида шеърлар ёзар эди (Неру ўзбек тилини билмаган ва араб алифбосида ёзилган шеърларни форсий деб англаган бўлиши мумкин.) У гулларни, боғларни севарди, жазирама Ҳиндистонда кўпинча ўз ватани Ўрта Осиёни соғиниб ёдлар эди. “Фарғонанинг бинафшалари нақадар гўзал”, – деб ёзган эди у ўз эсдаликларига. – У ерда лолалар, атиргуллар беҳисоб”.

Бу мустақил Ҳиндистонга асос солган, янги давлатнинг биринчи раҳбари бўлган шахснинг сўзлари. Мана бу эса Заҳириддин Мухаммад Бобурнинг ўз сўзлари:

*Толеъ йўқи жонимга балолиг бўлди,
Ҳар ишниким айладим – хатолиг бўлди.
Ўз ерни қўйиб Ҳинд сори юзландим,
Ё Раб, нетайин, не юз қаролиг бўлди?!*

Биз улуғ шоиримизни севамиз, унинг ёник сатрларини қалбимизга жо қиламиз, хазон яфроғи каби ўз ошиёнидан жудо бўлган хижронзада юрак изтиробларини англаймиз ва ярим минг йил оша Бобур ғазалларини қўшиқ килиб айтамиз...

Хазон яфроғи янглиғ гул юзунг хажрида сарғардим...

МУНДАРИЖА

ҚИШ ҲАЛОВАТИ

Орзули дунё

Шоирга мактуб	6
Кўзунг, не бало қаро бўлубтур	8
Ҳамма болам дейди	9
Яхшилик	9
Ўлмас эди балки одамзод	10
Вафо	11
Қай бири азиз?	12
Дўстлик ва адоват	12
Кексалик илтижоси	13
Айрилиқ	13
Қалам	14
Сен учун	15
Дўстларинг бўлсин	16
Бедор тунлар	17
Сўз – забаржад	17
Эркак бўл	18
Тўқислик	19
Нўноқ шоирлар	20
Такдирда бор эдинг	22
Буюк садоқат	22
Рост гап	23
Ҳаёт йўли	24
Йўл тадориги	24
Қиз боланинг севгиси	25
Бўсаға	27
Соя	27
Амалиётдан сўнг	28
Ўчмас чироклар	30

Устоз	31
Ҳазил тўғрисида жиддий шеър	32
Бодом ва одам	35
Игнанинг хасрати	35
Ёмонга ёндошмоқ	36

Табассум

Замона зайли	38
Шоир ва танқидчи	38
Карашма	39
Ожиз кўзлар	40
Топишмоқ	40
Гўдак	41
Ўзбекнинг сўзлари	41
Замон жонони	42
Дангасалар	43
Нега япон юз йил яшар	45
Ҳазрат Ҳизр ва замон аёли	46
Ёмон деб бўлмас	47
Ўғрига насиҳат	48
Сочилган байтлар	50
Келажакнинг Матмусалари	51
Яшавор	53
Зўравон	53
Инглизча кетиш	54
Иш буюрсанг	54
Қўлингни пардалар қилдинг	55
Янги бошлиқ	56
Жоҳил	56
Шоирлар ҳақида	57
Иқрор	57
Сирнинг қаноти	58
Ким нима ичади?	58
Уста келди	59

Насихат	60
Донишманд ва жоҳил	60
Паришонхотирлик	61
Ноаҳил жуфтлар	61
Дўрмон мушоараси	62
Матмусанинг шеърлари	67
Сўз боши	67
Ҳикматлар	68
Бизнинг мотам	69
Нарх-наво	69
Арслон ва эшак	70
Дўндикча	70
Тухум кулгудан муҳим	71
Кўктерак бозорида	72

Дафтарда қолган сатрлар

Умрим кечар бошқа ватанда	74
Енгил иш қидирма	75
Биздан қолгани	75
Бизни буюк ишлар кутмоқда	76
Юртнинг эгаси	76
Ҳазилкашлар қишлоғи	77
Бир жанжал тарихи	80
Дўстлик шарти	81
Камон ва ўқ	83
Бегуноҳ одам	83
Янги йил кечасида	84
Шогирдлик ҳазиллари	85
Айрилик	88
Қудук	88
Бизнинг жон	89
Шошқалок одам	89
Ошноларинг	90
Мард сўзим шу	90

Бекасам	91
Мум тишлаганлар	91
Ҳамиша ўздик	92
Агар ҳар ғамга куйсанг	93
Қарилик	94
Нодонга илтифот	94
Иймон	95
Ёруғ дунё	96
Юрак	96
Инсоф	97
Камолот	97
Бизнинг қишлоқ одати	98
Кўнгил, десам кўнмайди кўнгил	99
Кафтгир навоси	100
Қиз танлаш	100
Шеърятни англаш	101
Қизил чироқлар	102
«Май – қизил...»	103
Душманга ташаккур	103
Ўтмишни соғиниш	104
Сохта дўст	105
Армонлар кўп	106
Қариганда	107
Даврондан ўкинч	107
Бировнинг қизи	108
Ҳамлет	109
Танрига илтижо	110
Ақл топмадинг	112
Шундоқ сўз айт	113
Келишувчи томонлар	114
Қора лама	115
Паришон дўстлар	115
Черчиллнинг ғиштлари	116
Шоир	117

Замон роҳатлари	118
Менга не қайғу!	119
Ғазалга қайтиш	120

Малоҳатга мактублар

Тўққиз манзарали фантазмагория	122
Биринчи манзара	123
Иккинчи манзара	126
Учинчи манзара	133
Тўртинчи манзара	136
Бешинчи манзара	143
Олтинчи манзара	150
Еттинчи манзара	155
Саккизинчи манзара	170
Тўққизинчи манзара	172

Дил тубига чўккан лаҳзалар

Мен айтиб турай, сен ёз!	176
Бу дунёга саволим кўпдир	177
Парткомнинг ўғли	178
Одобли нодон	180
Болалигим боғлари	182
Ишқибозлик балоси ёки мукофотга айланган жазо	183
Кўмилган тракторлар	187
Ҳаётнинг биринчи зарбаси	188
Бир хатонингиз тироблари	191
Қофиясини тополмадим	194
Билмаганнинг билағонлиги	197
Уч соқовнинг саргузашти	199
Дурангга розимисиз, гроссмейстер?	201
Шафтоли гуллаганда	204
Полиглотлар	208
Антика видолашув	209

Соф ўзбекча сўз	210
Индамас директорнинг башоратли ҳазили	212
Кўнгилчанлик	214
Кечиккан қаҳқаҳа	216
Берлинга қанча йўл	217
Яхши ният қилинг, шоирлар!	219
Мерганлик мактаби	222
Шифокор сўзининг қудрати	224
Одам таниш илми	228
Соддалик	230
Тўёна	233
Тугатилган мушоара	237
Илк мужда	238
“Салом, болажонлар!”	239
Жазаватга кўчган жозиба	241
Кўрқувнинг кўзи катта	244
Ажралмас дўстлар	247
Тафаккурни уйғотган сўз	249

Сўз латофати

1. Она тилим	254
2. Тирик хазина ёхуд жаҳонгашта сўз	269
3. Сўз – забаржад, сўз – гавҳар, олтин	281
4. Сўз латофати	341
Ғазал сеҳри	380

Эркин Воҳидов

ТЎЛА АСАРЛАР ТЎПЛАМИ

4-жилд

ҚИШ ҲАЛОВАТИ

Шеърлар, драма, адабий мақолалар

“Sharq” нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош тахририяти
Тошкент – 2016

Масъул муҳаррир *Носиржон Жўраев*
Рассом *Лазиз Омонов*

Бадий муҳаррир ва дизайнер *Феруза Башарова*
Саҳифаловчи *Мастура Атхамова*
Техник муҳаррир *Раъно Бобохонова*
Мусаххихлар: *М. Зиямуҳамедова, С. Аллаева*

Нашриёт лицензияси: АІ № 201, 28.08.2011 йил.

Босишга рухсат этилди 23.12.2015. Қоғоз бичими:
84x108^{1/32}. Офсет босма. “Times New Roman” гарнитураси.
Офсет босма. Шартли босма табағи 21,84+8 в.зарв. Нашриёт-
хисоб табағи 18,31. Адади 5000 (1-завод – 3000) нусха. Буюр-
тма № 4097. Келишилган нарҳда.

“Sharq” нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмаҳонаси.
100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.

ЭРКИН
ВОҲИДОВ

АСАРЛАР

14200

Қиш
ҳаловати

АСАРЛАР
Тўртинчи жилд

Қиш
ҳаловати

ISBN 978-9943-26-419-9

9 789943 264199

ЭРКИН ВОҲИДОВ

